

**A
LEGÚJABB KOR
GAZDASÁGTÖRTÉNETE**

ÍRTA
BALLA ANTAL

KIADJA A KIR. MAGY. EGYETEMI
NYOMDA

ELŐSZÓ

A gazdasági kérdések talán sohasem voltak olyan fontosak, mint napjainkban. Az esztendőök óta tartó s eddig alig enyhülő válság sokakban megrendítette a hitet a gazdasági életnek az elmúlt század folyamán kialakult rendjében. A békekötések óta nagy gazdasági kísérleteknek vagyunk tanúi. A bolsevista Oroszország megvalósította az államkapitalizmust; a fasiszta Olaszország megrendszabályozta a munkát és termelést; a hitlerista Németország államszocializmus felé halad; az egész művelt világ figyeli Rooseveltt amerikai elnök merész kísérletét az állami tervgazdasággal.

A vezető nagyhatalmak közül csak Nagybritannia és Franciaország maradtak továbbra is hűek a múlt században kipróbált gazdasági módszerekhez és elvekhez, s gazdasági kérdéseiket megoldották forradalmi újítások nélkül. Tagadhatatlan, hogy az úgynevezett kapitalista gazdasági rend nagy harcát vívja és válságának súlyos napjait éli. Épp ezért lehetetlen, hogy művelt ember ne irányítsa fokozottabb mértékben figyelmét a nagy gazdasági kérdések felé. Ez indított arra, hogy a legújabb kor közgazdaságtörténetét rövidre összefoglalva a művelt magyar közönség számára megírjam. A közönség „A legújabb kor világtörténete”, című munkámat, amely most három éve jelent meg, igen nagy szeretettel fogadta; ennek a műnek egy kisebb fejezete szólt a világgazdaságról. Most ezt szélesítettem ki egy kis kötetté.

Tudom, hogy nehéz és felelősségteljes munkát vállaltam. Igen nagy anyagot kellett beleszorítanom egy szerény

kis kötetbe. Éppen ezért a részletekig kiterjedő teljességet vagy a jelenségek mélyére ható analízist ne várja tőlem az olvasó. Fiatal, kialakulatlan tudományágról van szó, amelynek eljárásai, módszerei még meglehetősen kidolgozatlanok. Ez munkámat megnehezítette, de egyúttal meg is könnyítette. Minthogy iskolák, kiforrott eljárások és irányok nem igen befolyásolhattak, a roppant anyagból tetszésem szerint válogathattam ki a magyar olvasó' közönség számára azt, ami nézetem szerint legjobban érdekli.

Célom az volt csupán, hogy vezérfonalat nyújtsak, felkeltsem az érdeklődést a nagy időszerű kérdések iránt, s azt hiszem, ennek a feladatnak sikerült megfelelnem.

Budapesten, 1935 február.

BALLA ANTAL.

B E V E Z E T É S

A KAPITALIZMUS EREDETE.

*Az újkori individualizmus. - Max Weber elmélete a kapitalizmus keletkezéséről.
- A protestánsok és zsidók szerepe. - Az előzmények. - Az új gazdasági
iskolák. - Quesnay és Smith Ádám tanításai. - A munka korszaka. -
A kapitalizmus fogalma.*

A tőkés termelési rend az újkor jelensége, amelynek eredetét számos különböző okra vezethetjük vissza. A renaissanceszal és a reformációval kezdődő nagy felszabadulási folyamat először a rendi társadalom kereteit feszítette szét, azután lerombolta a gazdasági élet megkötöttségeit, majd az új nézeteknek és a feltörő gazdasági erőknek a tudomány és a technika azelőtt nem ismert eszközöket nyújtott. Az eszmei mozgató erő az individualizmus, amely az újkor politikai és társadalmi berendezéseit megteremtette és ugyanakkor a gazdasági élet területén is követelte a maga jogait. A nyugtalanság, a fausti szellem, a tettvágy, az új szükségletek, a tudomány és technika nyújtotta új lehetőségek a kapitalizmus kialakulásában közreműködő tényezők.

Azt is látjuk, hogy a tanok és nézetek jóval megelőzték a tényeket. Sir Dudley North angol közgazdász már a XVII. század végén követelte a lehetőleg védővámmentes szabadkereskedelmet. Montesquieu a XVIII. század első felében, a merkantilizmus fénykorában egészen új és meglepő gazdasági tanokat hirdetett. Az *Esprit des lois*'ban azt írja többek között, hogy a vagyonosodásnak legfőbb kelléke a szabadság, az árak egészséges kialakulásának főfeltétele a konkurrencia. A gazdasági szabadságot, a vámok enyhítését vagy eltörlését követelni olyan időben,

amikor a vámvédelem tetőpontját érte el, vakmerő forradalmi kívánság számba ment. Kétségtelennek látszik, hogy a gazdasági nézetek átalakulása a fő tényező; a belső, a lelki ember vetítette ki a saját világát az őt környező külső világra. A népesség gyors szaporodása, amit Sombart említ, korántsem nyújt kielégítő magyarázatot, hiszen a nagy népszaporodás csak a XIX. században kezdődik meg, amikor az ipari és mezőgazdasági termelés emelkedett s a megélhetési források megnövekedtek. Nagy fontosságot tulajdonít Werner Sombart az aranyinflációnak is, amely Amerika felfedezésével megindult. Az arany azonban csak jó eszköz volt a fellendült világkereskedelem számára, elősegítette a kapitalizmus kialakulását, de önmagában nem tett semmit.

A kapitalizmus szellemének kialakulásában jelentékeny része van a protestantizmusnak is. Először Laveleyc tette szóvá a protestantizmusnak a kapitalista gazdasági rendszerben való szerepét. Feltűnő és a XIX. század folyamán megállapítható, hogy a protestánsok a szabad foglalkozásokban, az ipar és a kereskedelem területén sokkal nagyobb számban vesznek részt, mint a katolikusok. A kapitalista gazdasági rendszer fejlődésének legmagasabb fokát protestáns országokban: Hollandiában, Angolországban, az Egyesült Államokban, Németországban érte el. Max Weber szerint a kapitalizmus szelleme az angol puritánizmus szellemével azonos s maga a kapitalista etika az angol és az amerikai puritánizmusban gyökerezik. Weber mélyrehatóan elemezve a protestáns vallások hittételeit erre a megállapításra jut: az askéta puritánizmus az anyagi világban való működést hivatásnak fogta fel a kivitte az életbe a vallás tanításait. „A keresztény askézis... most kilépett az élet piacára, becsapta maga mögött a kolostor ajtaját s arra vállalkozott, hogy a mindennapi világi életet átítatja módszerével, hogy azt ebben a világban és mégis nem ebből a világból s nem ennek a világnak a számára való racionális

életté formálja,” – írja Max Weber. A puritánok szerint a gazdagodás, a vagyonszerzés, ha az nem a henyélés, a hivalkodás céljait szolgálja, Istennek tetsző cselekedet s hozzátartozik az ember földi hivatásának betöltéséhez.

Weber elmélete tetszetős, kitűnően felépített elmélet, de ebben a formában kétségkívül túlzás; a kapitalizmus annyira általános nyugateurópai jelenség, hogy létrejövételében a vallásnak legfeljebb csak része lehetett. A kiváló német tudós az ideáltípus keresésében lyukadt erre a szélsőséges elméletre. Megkapó s nagy hatást keltett megállapításaiban van azért igazság, legalább annyi, amennyit J. B. Kraus jezsuita atya szigorú kritikája meghagyott belőle. Kraus elismer annyit, hogy a protestantizmusnak az újkor közgazdasági kialakulásában fontos és nagy szerepe van azért, hogy megdöntötte a középkori skolasztikának az isteneszmébe beleolvadt gazdasági felfogását, útját egyengette az egyéni kezdeményezésen és szabad társuláson alapuló új gazdasági rendszernek.

Weberéhez hasonlóan túlzott Sombart elmélete a zsidókról. Szerinte a zsidók a modern kapitalizmus megalapítói, náluk nélkül nincs igazi gazdasági élet, „előmozdítják azoknak az országoknak és városoknak gazdasági életét, amelyekben megtelepednek”, és „hanyatlásba viszik azokat az országokat és városokat, amelyekből elköltöznek”. Ez is sok hívőre talált, különösen nálunk Magyarországon, ahol az uralkodó faj vezető rétege a gazdasági kérdések iránt érzéketlen s ahol éppen a zsidóság a gazdasági életnek hasznos, szinte nélkülözhetetlen eleme. André Emile Sayous francia gazdaságtörténész kimutatja, hogy a zsidóknak a közép- és újkor pénzügyi és egyéb gazdasági műveleteiben legfeljebb csak részük volt, de nem vezető szerepük. Az újkor kezdetén a Thurzók és Fuggerek messze túlszárnyalták a zsidókat. Az az állítás, hogy ők pénzelték volna Kolumbusz Kristóf felfedező útját, legendának bizonyult. Az Angol Bank és a Kelet-indiai Társaság megalapításában nem vettek részt, a tőzsde

technikájának kialakulásában alig van részük. Mélyebb-reható gazdaságtörténeti kutatás nélkül megállapítható, hogy nagy ipari vállalatok megteremtésében zsidók alig vettek részt; Amerika világraszóló nagyipari vállalatainak megszervezői között kevés van közülök. Volt köztük mindig igen sok kitűnő bankember, ügyes kereskedő, vállalkozó, de Sombart elmélete legalább abban a formában, mint ő megfogalmazta, majdnem a képzelet terméke.

A XVI-XVII-XVIII. században, az európai embe-riségnek ezekben a csodásan termékeny századaiban nagy egyetemes átalakulás ment végbe az életnek minden terü-létén: a közgondolkodásban, a politikában, a társadalom-ban, a gazdasági életben. A gazdasági életben nagyon nehéz egyik korszakot elválasztani a másiktól; a kapitaliz-mus kezdetét dátummal megjelölni lehetetlenség. A francia forradalom 1789 augusztus 4-ének éjszakáján órák alatt ledöntötte a feudalizmust, de az akkor már régen hal-doklott s az egész XVIII. század az úgynevezett korai kapitalizmus korszaka, de ennek kezdetét pontosan meg-jelölni szintén lehetetlenség. A kapitalizmus első nyomait megeljük Velencében már a XIII. században. A refor-máció korában már vannak hatalmas, a kapitalista vállal-kozásokra emlékeztető bányá- és kereskedelmi vállalatok, mint a Thurzóké nálunk Magyarországon és a Fuggereké Németországban. A felfedezések hatalmas lendületet adtak a világkereskedelemnek, az újkori, az abszolút, a köz-pontosító állam pedig az első nagyvállalkozó. A földes-úri gazdálkodás, a jobbágyság és a robotrendszer lassan-ként háttérbe szorulnak s létrejönnek az államtól függő első nagyvállalkozások. Az állam a nagy állandó had-seregekkel piacokat teremt az új kereskedelmi vállalatok számára.

A merkantilista korban még minden monopólium, minden kiváltság volt, de a XVIII. század második felében a kiváltságok, az ezernyi megkötöttség tűrhetet-lenné váltak. A kisstílusú kézműipar mellett a század folya-

mán erős lendületnek indult a szabad nagyipar. A korai kapitalizmus utolsó századában a gazdasági elvek, nézetek még egészen kiforratlanok, tapasztalatok még nincsenek, ezért igen gyakoriak a katasztrofális csődök. A Law-féle bankjegy kaland, melyet csak azzal tudunk megmagyarázni, hogy a pénz természetét tudományosan még nem ismerték, a XVIII. század elején rettenetes válságba döntötte Franciaországot. A felfedezések óta pénz bőven volt; 1493-tól kezdve 1800-ig két és fél millió kg-ot tesz ki az aranytermelés és az ezüsttermelés ugyanebben az időszakban 90-100 millió kilogrammra emelkedett, de aranyvalutája a XVIII. században még csak Angolországnak van, az aranypénz általános uralma csak később következett el, a XIX. század második felében.

A bankélet a középkoron keresztül egészen a kezdetleges pénzváltásból és pénzkölcsönzésből áll; az első pénztőkések a középkori adóbérlők voltak a XIII-XIV. században. A középkorban találjuk meg az olasz városokban a váltó kezdetleges nyomait, amely ebben az időben még csak pénzáttalási célokat szolgált, nem fizetőeszköz, mint ma. Az első bankok és bankszerű intézmények megalapítása a XVI. század végére és a XVII. század elejére esik. Az első jegybank az Angol Bank (1694), amely mint kiváltságolt magántársaság alakult meg és később ez szolgált mintául Európa többi jegybankjainak. Voltak vállalatok Velencében már a XII. században, amelyeknek ügyvitele a mai kapitalista vállalatokéra emlékeztet, de a mai értelemben vett tőkés vállalkozások kialakulásához hosszú sokszázados fejlődésre és az egész gazdasági élet szellemének, eszközeinek átformálódására volt szükség és főleg a termelés következő tényezőire: a szabad tulajdon, a piac és a munka szabadsága, új gazdasági technika, a szabadverseny teljes elismerése. A holland találmányú kettős könyvvitel szintén döntő jelentőségű. A közlekedés, a technika fejlettségéhez kellett még az ember, az új kor okos, önálló, merész,

előrelátó embere, akiben megvan a tetterő, a bátorság, aki nem fél a felelősségtől.

Az állandó piacok – a tőzsdék – és a kereskedők első szervezetei a XVII. század második felében és a XVIII. században alakultak meg. A XVII. és XVIII. században már minden nagyobb városnak volt tőzsdéje.

A gép, amely nélkül a kapitalista gazdasági rendszer nem érte volna el fejlettségének mai fokát, s amely nélkül a mai tömegtermelés elképzelhetetlen, az újkori ember műve; az ókori és a középkori embernek legfeljebb szerszámai voltak. Ezekkel a szerszámokkal meg lehetett változtatni vagy szabályozni lehetett az erő irányát, de a kezdetleges vízimalmokat nem számítva, sem az ókori, sem a középkori embernek nem voltak erőt termelő készülékei. A gépeket az emberiség a természettudományok, a fizika, a kémia előrehaladásának köszönheti. Newton és Galilei megvetették a modern fizika alapját, az olasz Volta hatalmas lépéssel vitte előre a villamosság megismerését. Két korszakos nagy felfedezés esik közbe: egyik Papin francia fizikusé, aki felismerte a gőz feszítő erejét, a másik James Wattnak ezen alapuló gőzgépe. A gőzgép feltalálása korszakos jelentőségű; felér a nagy társadalmi mozgalmakkal, a reformációval vagy a francia forradalommal. Az ókorban mindent a nyers emberi erő végez, a szerszámok, a közlekedési eszközök egészen kezdetlegesek; a nagy építészeti alkotásokat a rabszolgák ingyen munkája hozta létre. A középkorban már igen nagy a haladás; feltalálták az iránytűt, a hajókormányt, kihasználták a vízierőket az ércek összezúzására és tisztítására és kihasználta a középkor főleg az állati erőt tehervontatásra. A középkor a fűrészmalom segítségével már jelentékeny faipart teremtett. A XVIII. század első nagy találmánya Arkwright Richard szövőgépe (1768), amely az angol szövő-fonóipart rövidesen forradalmasította. Nagyjelentőségű a kőszén használata is, ami jó későn, csak a XVIII. században kezdődött. Az évmilliókkal ezelőtt

kiáradt napfény ma gőzgépeket hajt, vagy mint villany fény megvilágítja a lakásainkat és a városok utcáit.

A nagy szellemekben oly gazdag XVIII. század műve a közgazdaság tudománya is, mely az új idők gazdasági nézeteit foglalta rendszerbe. A francia fiziokraták voltak az elsők, akik a gazdasági élet jelenségeit, mint társadalmi jelenségeket vették szemügyre. A gazdasági szabadság gondolata a XVIII. században már nem volt új, angolok pendítették meg a puritánok forradalma idején, de francia gondolkodó, François Quesnay fektette szélesebb elméleti alapra. Quesnay-t, Pompadour háziorvosát a végsőkig vitt francia központosítás és a hanyatló merkantilizmus visszaélései indították arra, hogy szabadságot követeljen a gazdasági erők számára. Mint az udvar benfentese, közvetlen közletről látta a közjavar lelkiismeretlen elpocsékolását s a nyomorúságot, melyet főleg az ósdi kiváltságok idéztek elő. A merkantilizmus, mely XIV. Lajos korában érte el tetőfokát, már nem felelt meg a haladott idők követelményeinek. A pénz babonáját csúffátotta a Law-féle bankjegy kaland, Franciaország virágzó kézműipara tönkrement, a földművelés aláhanyatlott és rettentő volt az alsó néposztályok nyomora. Quesnay romantikus és egész rendszere át van szöve Jean Jacques Rousseau romantizmusával; meg van győződve az ember természetes jóságáról és az Isten által alapított és az emberek boldogítására fenntartott gondviselészerű rendről. Csak fel kell szabadítani az embert bilincseitől, nem él vissza a szabadságával! Ez a természetes rend – Quesnay szerint – az ember benső lelkivilágában uralkodó törvényeknek összessége. Hogy az ember felismerhessen az egyetemes természetet, tekintsen be saját lelkébe, vizsgálja meg önmagát, saját vágyait, akkor majd megtudja, mi a hasznos, mi az ártalmas. Mint Rousseau, az optimisták hitével hirdeti ő is, hogy a világban egyetemes harmónia és meghamisíthatatlan jóság uralkodnék, ha az emberek követnék azokat a törvényeket, melyeket

a természet parancsol nekik. A természetjog elmélete nem volt új, de azt Quesnay az egész gazdasági életre alkalmazta, legelsősorban a földművelésre. Abból indul ki, hogy az összes gazdasági ágak közül csak a földművelésnek van tiszta hozadéka, mert az ipar csak átalakítja munkával, költséggel azt, amit a föld termel. Ma már primitív megállapítások az ilyenek: a föld minden, az iparnak, a kereskedelemnek egyetlen forrása, ez a törzs; a mesterségek, a kereskedés, minden más gazdasági ág csak ennek a hajtása, de tudnunk kell, hogy XIV. Lajos óta Quesnay fellépéséig az emberek a pénznek szinte varázslatos hatalmat tulajdonítottak.

A földművelés addig nem virágozhat fel, amíg meg nem semmisítik a mesterségesen létrejött korlátokat és nem biztosítják a tulajdon szabadságát. A merkantilisták ezeryi kötelékkal kötötték gúzsba a francia parasztságot, Colbert és munkatársai lenyomták a gabonaárakat, tönkretették a földművelést az agyondédelgetett kézműipar javára. Egészen forradalmi Quesnay másik tanítása is: a föld azé legyen, aki műveli. Kárhoztatta a behozatalt és a kivitelt sújtó vámokat; szerinte a gabona szabad behozatala és kivitele az árkialakulásra csak jótékony hatással lehet, mert ha egyik ország szabadon vásárol a másiktól, a feleslegek automatikusan odaterelődnek, ahol valamely terményben hiány van és ez a kölcsönös árukicserélődés az áraknak bizonyos megszilárdulását hozza magával. A híres „laissez faire”-tétel Quesnay egyik tanítványától, Mercier de la Riviéretől ered, de a gondolat magáé Quesnay-é, aki nagy művében lépten-nyomon azt hangoztatja, hogy minden bajnak, minden visszaélésnek egyetlen orvossága van: a teljes szabadság.

Az ipar természetes fejlődésének törvénye – Quesnay szerint – szintén a szabadság. Mert az ipar annál jobban megközelíti a földművelésnél hangoztatott tiszta hozadék elvét, annál olcsóbban termel, mennél szabadabb utat biztosítunk a versenynek. Kortársai előtt ez a tanítása is

nagy felzúdulást keltett. A merkantilizmus a legszélsőbb, talán a mainál is szélsőségesebb gazdasági autarkiát jelentett s alapdogmája volt, hogy csak a legfokozottabb vámvédelem adhat lendületet a kézműiparnak, ez növeli a polgári osztály tekintélyét és jólétét. Az iparcikkek eladása két részből: a nyersanyag árából és a befektetett munka értékéből tevődik össze. És hogy az iparosok ne önkényesen szabhassák meg az árakat, el kell törölni az összes kiváltságokat és monopóliumokat s majd akkor, a szabad versenyben, a fokozott kínálat következtében a nyersanyag és a munkamennyiség együttes értékéig szállanak alá az iparcikkek árai. A legélesebben elítélte Quesnay a behozatali és kiviteli tilalmakat, amelyek szükségképpen drágasággal és ínséggel sújtják a lakosságot, míg a határok nyitvatartása kialakítja az egységes és máról holnapra nem változó világkereskedelmi árakat. A merkantilistákkal ellentétben még azt is tanította, hogy a vámvédelem és a kedvezmények csak az országban lévő pénzmennyiséget szaporítják, ebből azonban sem a termelésnek, sem a köznek nincs haszna. Nagy érdeme Quesnaynek, hogy ledöntötte a pénzbálványt, melyet a merkantilisták a vagyonság létalapjának tekintettek és kimondja az igazságot, hogy a pénz csak csereszköz, Önmagában semmi, mert egy ország vagyonságát nem a pénzmennyiség, hanem a termelt javak összessége alkotja.

A fiziokraták tanításai azért korszakalkotó jelentőségűek, mert ők hangoztatták először azokat a követeléseket, melyek később a gazdasági liberalizmusnak és az egész individualisztikus-kapitalisztikus gazdasági rendnek kiinduló pontul szolgáltak; ezek pedig a magántulajdon szentsége; a gazdasági erők szabad érvényesülése; az a tétel, hogy minden vagyonosodásnak az egyes ember munkája, vállalkozó készsége és találékonysága a kizálórágos forrása. Robert Jacques Turgot, XVI. Lajos pénzügyminisztere rövidéletű pénzügyminisztersége alatt megkísérelte a fiziokratizmus elvei szerint megmenteni az államot

a pénzügyi elmerüléstől, tervei azonban az udvari körök és az arisztokrácia konzervativizmusán és újításoktól való iszonyán zátonyra jutottak.

A XIX. század közgazdasági nézeteinek kialakulására a legnagyobb hatással Smith Ádám volt, a gazdasági individualizmus első nagy rendszerezője. *Wealth of Nations* című 1776-ban megjelent főműve a kor gondolatvilágának megértésére nézve legelsőrangú jelentőségű. Gazdasági rendszerének alapvető gondolatai: a munka szabadsága, a földművelés jelentősége, a szabadforgalom. Megtaláljuk ezeket már a fiziokratáknál, de ő volt az első, kinek figyelme a gazdasági élet egész komplexumára kiterjedt és évtizedes munkával, gondolkodással egységes rendszerré formálta mindazt, amit részint ő maga megfigyelt, részint mások gondoltak. A vagyonszerzés forrása szerinte nem a föld, mint a fiziokraták tanították, hanem az egyes egyének a maga hasznára, a saját érdekében végzett munkája. A felhalmozott javak nagysága pedig tisztán attól függ, hogy valamely országban mennyi a gazdaságilag termelő egyének száma a nem termelőkhöz való viszonylatukban. Még nagyobb igazság a híres első tétel, amelyet sokan hamisnak és tarthatatlannak bélyegeztek; ez ekkép szól: Minden egyes nemzetnek az évi munkája az az alap, mely őt ellátja azokkal a szükségletekkel és kényelmi eszközökkel, amelyeket évenként elfogyaszt és ez mindenkor vagy a saját közvetlen munkájának terményeiből áll, vagy pedig azokból, melyeket más nemzetektől cserébe kapott helyettük. Ez a munka mindenkinek a munkája, nemcsak a földművesé – mint Quesnay tanította -, hanem az iparosé és a kereskedőé is. Korszakos jelentőségű Smith Ádámnak a társadalmi munkamegosztásáról szóló elmélete, amely azóta teljesen átment a köztudatba. A gazdasági termelés fokozását és tökéletesedését a társadalmi munka megosztása mozdítja elő, ami a mezőgazdasági munkában lassú, az ipari munkában gyorsabb menetű. A munkamegosztás minden

vagyonnak, jólétnek a forrása; ez gyorsítja a termelést, ez tökéletesíti a termelt javakat.

Smith Ádám is az ember természetes jóságából és a világon uralkodó rendnek optimista elméletéből indul ki. Nem szabad megakadályozni az embert abban, hogy képességeit kifejtse, a gazdasági életben csak azok az intézmények jók, hasznavehetők, melyek spontán fejlődésből erednek. A normális árak nem alakulhatnak ki a mindenkit megillető természetes szabadság nélkül. Egyetért Quesnayvel és a fiziokratákkal abban, hogy minden gazdasági termelés a földből, ebből az ősforrásból táplálkózik, mert a kézmű- és gyáripar, bármily virágzó is, bizonytalan vagyon, míg a föld szilárd és állandó. Ő fordította rá a figyelmet először a földjáradéknak máig vitatott problémájára. A társadalom Smith Ádám elgondolásában a munkamegosztáson alapuló nagy kereskedelmi társaság, amely maga látja legjobban saját szükségleteit és maga találja meg legkönnyebben azokat a módokat, ahogyan ezeket a szükségleteket előteremti.

A fiziokraták és Smith Ádám tanításaiban a kor megváltozott gondolkodását, szükségleteit, új gazdasági célkitűzéseit szemlélhetjük. Most érkezett el a munka korszaka. A középkorban az emberek igen keveset dolgoztak s nem volt a munka igazi kora még a merkantilista korszak sem. A középkorban igazán dolgozó népelem csak a jobbágy meg a városi polgárság, csak ez a gazdaságilag termelő; a szellemi munka a papságra szorítkozott. A nemesség, az urak ebben az időben még teljesen műveletlenek, írás-olvasás tudatlanok; harcoltak, vadásztak vagy henyéltek. Werner Sombart adatai szerint rengeteg volt az ünnep: 203 napból 133 volt az ünnepnap. A céhrendszerbeli ipar igen lassan dolgozott, keveset termelt, éppen csak a szükségletek számára. Igaz, hogy a túltermelést, az áruknak felhalmozódását, ami a kapitalista korszakban annyi zavart, válságot idézett elő, egyáltalában nem ismerte a középkor. A közlekedés, a forgalom egé-

szen kezdetleges, az emberek százezrei szűkkörű életüket saját helyiségük vagy városuk határában élték le. A népesség az ókorban, a középkorban igen csekély. Magyarország a honfoglaláskor majdnem teljesen pusztaság és népessége kilenc évszázad alatt alig növekedett hét millióra. Az egész ókort és a középkort a kis népsűrűség jellemzi, a nagy népsűrűség egészen újkori jelenség. Poroszországnak 1750-ben mindössze 3 és félmillió lakosa volt, Angolországnak 6 és fél millió. A legnépesebb ország ebben az időben Franciaország, melynek 20 millió lakosa van és 79 olyan városa van a XVIII. század közepén, amely 10.000-nél több lakost számlált. Paris 700.000 lakosságú nagyváros, Manchesternek 40.000 lakója van, Birminghamnak és Sheffieldnek 30.000. Az emberek igényei a középkorban csekélyek. A fényűzésnek valamelyes nyoma csak a városi jómódú polgárságnál van és a főrangúaknál. Fényűzés, igények, utazás, kényelmi berendezések ugyanúgy az új kor jelenségei, mint a népesség rohamos növekedése. Az igények a tengerentúli földrészek felfedezésével kezdtek növekedni, amióta az óceánjáró vitorlások elhozták az addig ismeretlen gyarmatárukat. Selyemáruk, a kínai porcellánáruk széltében-hosszában elterjedtek a XVIII. század második felében a jobbmódú polgárságnál és a felsőbb körökben.

A megváltozott életnézeteknek, igényeknek, a meg-növekedett szükségleteknek, az új viszonyoknak együttes eredője az új gazdasági rend, amelyet általában kapitalizmusnak nevezünk. Mi a kapitalizmus lényege? Werner Sombart szerint a kapitalizmus legfőbb tulajdonsága a nyereségre való törekvés; a nyereségelv hatja át, ellentétben a szükségletkielégítés elvével. Másodszor: a szabad kezdeményezés; a gazdasági életben a bátor kezdeményező lett az elsőség. Harmadszor: a kapitalizmust a gazdaságosság elve jellemzi; mindent abból a szempontból fog fel, kifizetődik-e, lesz-e haszon belőle.

Ezek a tulajdonságok azonban még nem merítik ki

a kapitalizmus lényegét és nem fogadható el az a tétel, hogy a kapitalizmus legfőbb tulajdonsága a nyereségre való törekvés. A nyereségelv megvolt minden időben, az ókor kereskedőinél, a céhrendszer iparosainál, a Hansa-városok kalmárjainál, mégsem beszélhetünk ebben az időben mai értelemben vett kapitalizmusról. Sokkal mélyebbreható Max Weber jellemzése, aki a kapitalizmus legfontosabb jellemvonásának a tőkeszámvitelt tartja, ami normája minden nyereségvállalkozásnak, amely a mindennapi szükségletek kielégítésével foglalkozik. Ehhez pedig szükséges minden termelőeszköznek: a földnek, a teleknek, a gyárnak, a gépnek, a szerszámoknak szabad tulajdona. Szükséges még a forgalom, a piac szabadsága... a szabad munka, hogy legyenek „személyek, kik nemcsak jogilag vannak abban a helyzetben, hanem gazdaságilag is reákényszerülnek arra, hogy munkaerejüket a piacon szabadon eladják”.

A termelőeszközök szabad tulajdona, a szabad munka és annak „racionálisztikus szervezete” a magánkezdeményezés, a gazdasági erők mennél szabadabb játéka, hogy spontán módon szerveződhessenek meg az üzletek, mind az iparban, mind a mezőgazdaságban – ezek a tőke-termelési rend első tekintetre szembeötlő legfontosabb elvei és általában ezek az elvek valósultak meg a gazdasági élet területén a XIX. században.

LSÓ RÉSZ .

AZ IPARI FORRADALOM.

I.

A GAZDASÁGI ÁTALAKULÁS. A TERME- LÉS ÉS FORGALOM ESZKÖZEI A KAPITA- LIZMUS KORÁBAN.

*A vas és szén korszaka. – Az ipart fejlődés. – A földművelés forradalma. – A job-
bágyfelszabadítás következményei. – A világkereskedelem kezdete. – A vámok. –
A pénzügyek. – Az aranybányák felfedezésének következményei. – A bankok. –
A vasutak és hajózás. – A gazdasági válságok. – „Kapitalista” és „bourgeois”.*

A gazdasági élet új korszakát az anyagi igények meg-
növekedése s az előállított javak mennyiségének
megsokszorozódása jellemzi. Ezt az ember úgy érte el,
hogy a természettel bensőbb, szorosabb viszonyba lépett s be-
hatolva a külső világ tudományos megismerésébe, ismer-
reteit az anyagi javak előállítása terén hasznosította. A mate-
rialisták ezt a jelenséget a szükségletek megszorodásával
vagy a népesség növekedésével magyarázzák, de ez a magya-
rázat nem elégíthet ki bennünket. Kína és India népe-
sebbek voltak mindig Európánál, a természeti erőforrások
ugyanolyan bőségben állottak rendelkezésükre, mint Európa
népeinek, a technikai kultúrájának mégis egészen kezdeti-
ges fokán maradtak.

A XVIII. század közepétől, Arkwright Richard
említett találmányától kezdve az ipari termelés gyors átala-
kulása a legszembetűnőbb. Ez a jelenség, melyet általa-
nosságban ipari forradalomnak szoktak nevezni, de amely
nem gyorsan, nem robbanásszerűen következett be, mint
a társadalmi és politikai élet forradalmi, hanem lassan,
jó félszázad alatt, nagyobb megrázkódtatásokat nem hozott
magával. Azt látjuk ebben az időszakban, hogy Európa
egyes országai ipari hatalmasságokká emelkedtek, mint
Nagy-Britannia, Franciaország, Belgium, majd később a
Németbirodalom. Európának többi államai csaknem

kivétel nélkül erősen agrárius jellegűek maradtak. Az iparosodás három országban: Angliában, Belgiumban, Franciaországban körülbelül egyidőben ment végbe a francia forradalmat közvetlenül megelőző és azt követő korszakban, Németországban szétdaraboltsága miatt lassabban s a rohamos ipari fellendülés csak 1871 után kezdődik. Az előbbi három ország közül is egy, Franciaország körülbelül felerészben mezőgazdasági jellegű maradt. Az iparosodási folyamat legnagyobb arányú Angolországban, aminek a nép lelki sajátságain kívül az ország földrajzi fekvésében és viszonyaiban találjuk meg magyarázatát. Angolország a franciák nagy forradalmát éppen száz esztendővel azelőtt átélte és fejlődése a XVIII. század elejétől fogva lassan halad a polgárosodás, egyben az iparosodás felé; forradalmak, megrázkódtatások többé nincsenek. A napóleoni háborúk a szigetországot megkímélték, mialatt Európa megállt a fejlődésben a másfél évtizedig tartó élet-halálharc miatt, az angol iparosodás óriási léptekkel haladt előre.

A gépek jelentőségét már az előzményekben említettük. Mechanikai célokra a civilizált emberiség évszázadok óta a vizierőket és a szélerőt használta. James Watt gőzgépének, a vízi- és szélerővel szemben óriási előnyei vannak: nincs helyhez kötve, mint a vízimalom s nincs kitéve a légköri viszonyok szeszélyeinek, mint a szélmalom. Roppant előnye ezenkívül az, hogy tökéletesíthető, az energiamennyiség folyton fokozható és nincsen sem helyhez, sem időhöz kötve. A gépek fejlődésében korszakot jelent a kőszén alkalmazása fűtési és vasolvasztási célokra, amit azelőtt nem ismertek, majd feltalálták a kokszkészítést és a koksznak vasolvasztásra való felhasználását, ami a század második felében egész Angolországban elterjedt. Azelőtt olvasztásra faszenet használtak, ami az iparosodás előrehaladtával az erdők kipusztításával fenyegetett volna. A XIX. századot a szén és vas korszakának szokták nevezni. Sir Henry Bessemer vas-

olvasztója, melyet 1856-ban készített el, forradalmasította a vasolvasztást. Ettől az időtől fogva olcsón, kevés munkabefektetéssel, kellő mennyiségben lehetett előállítani a korszak új nagy találmányait, a gőzgépeket, a gőzhajóalkatrészeket, a vasúti-, a kikötőfelszereléseket, a síneket, az épületek vasgerendázatát. A széntermelésben kezdettől fogva Anglia vezetett, amely a XX. század elejéig az évi termelést 292 millió tonnáig felvitte. Franciaország csak Anglia után haladt, később pedig, 1871 után, midőn nagy elzászi szénmedencéit elveszítette, messze elmaradt Angolország mögött. Nagy-Britannia után később, 1871 után Németország következett a szén- és vas fogyasztásban.

Az ipar forradalma természetszerűleg nagy társadalmi átalakulásokkal járt. A céhek a kisarányú és minőségi termelés korában nagyon jól megállhatták helyüket, később azonban közvetlenül az ipari forradalom előtt már oligarchikus, kiváltságaikért harcoló csoportokká változtak s a fejlődés nyúgei voltak. Az ipari forradalom új társadalmi osztályt teremtett, a negyedik rendet, az ipari munkásság osztályát. Az osztály egészen újszerű társadalmi képlet, amely az ó- és középkorban ismeretlen fogalom. A középkori, egymástól élesen elkülönített csoportok kasztszerűek, mindegyik kaszt élesen el van határolva a másiktól s aki bármelyikbe beleszületett, nem igen lehetett reménye arra, hogy kiszabaduljon belőle. Az osztály ingadozó, határozatlanabb, bizonytalanabb, szétfolyóbb társadalmi képlet jelent.

A patriarkális viszony, amely a céh rendszer korában kézművest és alkalmazottait összekapcsolta, az ipari forradalommal megszakadt. A nagy vállalat tulajdonos személytelemmé válik; alkalmazottaival, munkásaival szemben úgyszólván semmiféle személyi kapcsolata nincs. Az újonnan kialakult üzemek sokfélék. A nagy mammutüzemekről, amelyeket már az ipari forradalom első idejében, a XIX. század első évtizedeiben megtalálunk, főleg Angliában, a néhány munkással dolgozó kisüzemig ren-

geteg formát, változatot mutat az ipari fejlődés. Egyes országokban, mint Angliában, az Északamerikai Egyesült-Államokban, Németországban inkább a nagy üzemszerű fejlődést látunk, Franciaországban a nagyüzemek szaporodása mérsékeltebb, nagyszámban megmaradtak a kisüzemek, a 4-10-20 munkással dolgozó műhelyek. A cégrendszer korában a műhely az ipari egység, amely a fogyasztóval közvetlen kapcsolatban állt s a céhek társadalmi szerepe is igen nagy, különösen Németországban a városi életben. Maguk szabták meg az árakat, sőt a termelvények minőségét is. A gépekkel való termelés első eredménye a piac kiszélesedése s a termelők és a fogyasztók közötti közvetlen kapcsolat megszűnése. Megnőtt hirtelen a távolság az előállító és a vevő között, megjelentek a közvetítők, az ügynökök, a kereskedők s a kereskedelem óriásit nőtt jelentőségében.

Egyes országok arculata az ipari forradalom következtében szinte teljesen megváltozott. Angliában új, nagy ipari vidékek keletkeztek, a régi erdők és mezők helyén füstölő gyárkémények ezrei merednek az égre, mint Lancashireben, Yorkshireben, Newcastle vidékén, a Clydevölgyében, vagy Németországban: Porosz-Sziléziában, Szászországban, a Rajna-vidéken, a Ruhr-vidéken vagy Belgiumban: Liègeben, Monsban, Charleroiiban. Az iparosodás egyes országokban hatalmas erőket támasztott életre s a gazdagodásnak szinte kimeríthetetlen forrásait nyitotta meg. Angolország hatalmi politikája a Viktória-korszakban a legszorosabb kapcsolatban van az iparosodással; a császárság alatt, 1871 után a nagyipar kölcsönözte a félelmetes erőt Németországnak. Az iparosodás eredményeit röviden ebben foglalhatjuk össze: a társadalom átcsoportosulása, melynek legszembetűnőbb jelensége a népesség beözönlése a nagyipari központokba, a városok megnövekedése; a kereskedelem, forgalom meghatványozódása, a nagyipari és kereskedelmi központok kialakulása.

Sokkal zajtalanabb s kevésbé feltűnő az az átalaku-

lás, amely az ipari fejlődéssel egyidőben a földművelésben ment végbe. Itt a forradalom közel sem volt annyira hangozós, mint az iparban, de itt sem kisebb jelentőségű. A jelenségek természetesen nem azonosak. A földművelésnek egészen más elemei, más módszerei vannak, mint az iparban s itt a fejlődés nem lehet annyira rohamos. Minthogy az agrárkultúra a földdel van közvetlen kapcsolatban, a földművelés fejlődését a föld tulajdonságai irányítják. A földnek a legfontosabb tulajdonsága az, hogy termelőképesége nem fokozható tetszés szerint, még annyi munkával és befektetéssel sem, a talaj egy bizonyos idő múlva kimerül, elhasznált anyagait pótolni kell, ami munkával, fáradtsággal, költséges befektetésekkel jár. A hozadék nem növelhető túl egy bizonyos mértéken. Állandóan függ egy külső, az emberen kívülálló, alig befolyásolható tényezőtől, az időjárástól, annak kiszámíthatatlan szeszélyeitől. Évről-évre sújthatják katasztrofális szárazság, vízáradás, rovarkárok, ezért a kalkuláció nehéz, a bizonytalanság állandó.

Az elterméketlenülés veszedelme ellen attól fogva, hogy a talajművelés intenzívebbé vált, különböző eljárásokkal védekeztek, mint a trágyázás, az ugarolás, a forgatás. A földművelés új módszerei egy időre esnek az ipari tökéletesítésekkel s a modern földművelésnek a hazája Anglia. Az angol földművelés a XVIII. század második felében az európai kontinensével összehasonlítva rendkívül fejlett. Robert Bakewell találta fel a tudományos állattenyésztést, ami a mezőgazdaság fejlődésében korszakos. Az angoloktól származik a mélyszántás is, ami a termést megsokszorozta. A mezőgazdaság új eszméi a kontinensen nehezen vertek gyökeret, még Franciaországban is csak a múlt század második felében kezdtek elterjedni, s nagyon el volt maradva Németország is, Kelet-Poroszország kivételével, ahol a junkerek és az arisztokrácia nagy fogékonyt mutatott az új angol módszerek iránt.

Nagy lépésekkel vitték előre a mezőgazdaságot a

különböző modern eljárások, az új talajjavító módszerek és a mezőgazdasági gépek. Az angolok találták fel az alagsövezést, melynek segítségével igen sok vizenyős talajt alakítottak át termőföldre. Justus von Liebig, a nagy német kémikus 1840-ben feltalálta az agrárkémiaát, ami a földművelésben majdnem olyan forradalmat jelent, mint Watt gőzgépének alkalmazása az iparban. Miután a kémia megállapította a növényi élet elemeit és tudják, hogy a kimerült talajt milyen anyagokkal kell pótolni, a termőföld azóta nem merül ki, ha az elfogyasztott növényi táplálékot megfelelő anyagokkal pótolják, mint aminők a foszfor, a foszfátok, a nitrátok. A gép már korántsem jelentette azt a mezőgazdaságban, mint az iparban. Az ipari termelésben a gép valósággal teremt, feleslegessé teszi a nyers állati erőt és az ember fizikai munkáját. A mezőgazdaságban már nem. Még ma sincsenek olyan mezőgazdasági gépek, amelyek a kézimunkát teljesen feleslegessé teszik. A gépeknek tehát korántsem volt olyan hatásuk, mint az iparban, azért, mert van egy állandó, leküzdhetetlen külső tényező, amelybe beavatkozni csak bizonyos mértékig lehet, melynek erőivel az ember tehetetlenül áll szemben: a természet.

A földművelés átalakulásának társadalmi és politikai része ezzel szemben forradalmi jellegű. A középkori mezőgazdasági termelés kollektív jellegű volt; egyéni földtulajdon nincs, a földművelés a feudális rend legalsóbb dolgozó társadalmi rétegének, a jobbágyságnak a feladata, ez a földet, melyet művelt, nem tekinthette magáénak. A francia forradalom után a földművelés egész Európában lassankint individualizálódik, az ősi kommunizmusnak utolsó maradványai, a földközösség, a faluközösség teljesen megszűnnek. Az intenzívebb mezőgazdasági termelés lehetetlenné tette már a XVIII. században a jobbágrendszer fenntartását. Angliában VII. és VIII. Henrik óta egyre szaporodtak a szabad parasztok és 1574-ben Erzsébet királyné alatt a jobbágység utolsó

maradványai is eltűntek. Angolország ebben is, mint annyi sok másban, kivétel. Nem volt szükség forradalomra, hogy a jobbágyság megszűnjék, viszont a nagy átalakulás egészen más eredménnyel járt, mint a kontinens országai-ban: Európában a jobbágyfelszabadítás mindenütt a kis-birtokrendszer kifejlődésének kedvezett, Angolországban az ipari forradalommal egyidőben hatalmas birtoktestek keletkeztek.

Franciaországban a parasztság lassú felszabadulása már a felvilágosodott abszolutizmus idején megkezdődött és 1789-ben, a nagy forradalom kitörésekor, már volt Franciaországnak jómódú, független, szabad földbirtokos parasztsztyála. A konvent 1793-ban minden feudális kötelezettséget egyszerre eltörölt s a francia parasztság felemelkedett teljesjogú polgárrá és földjének tulajdonosává. Vagy számmilliót kitevő dézsmától szabadult meg Franciaországnak földmíveléssel foglalkozó társadalmi rétege. Ekkor alakult ki Franciaországban a ma meglévő birtokrendszer. Nagy-Britanniának mindössze egymillió földtulajdonosa van ebben az időben; Franciaországban 5-6 millióra becsülik azoknak a birtokosoknak számát, akik 100 hektár földnél kevesebbet mondhattak magukénak. A francia forradalom hatása alatt legelőször Belgiumban osztották szét a nagyobb birtoktesteket. Itt kerek egymillióval szaporodott a földtulajdonosok száma. Nemsokára követte Franciaország példáját a konzervatív és reakciós Poroszország is, ahol a jobbágyság 1807-ben szűnt meg Stein bárónak, Poroszország nagy társadalmi reformátorának kezdeményezésére, aki körülbelül 195 négy szögkilométernyi területet osztott szét a parasztság között és 47.000 családot tett földtulajdonossá. Poroszországot sorra követték a többi német államok: Badenben 1818-ban, Hannoverban 1830-ban szabadult fel a földhöz-kötött parasztság. Oroszország jó későn, II. Sándor cár alatt, 1861-ben követte Nyugat-Európa példáját, úgy azonban, hogy csak a parasztság jogi helyzete változott,

a földesuraknak járó kötelezettségek azonban érintetlenül maradtak.

A parasztság felszabadulása igen nagyjelentőségű gazdasági szempontból. A legtöbb európai országban, ahol a körülbelül ezeréves jobbágyi kötelezettségek véget értek, új, független birtokos parasztsztyály keletkezett, amely főleg azért fontos, mert a legújabb tudományos megállapítások szerint a kis 20, 40, 50 holdas parasztbirtok a legegészségesebb birtoktípus, amely a gazdasági válságok alatt nem roppan össze. Hozadéka az intenzív, céltudatos gazdálkodás mellett a nagybirtokénál jelentékenyen nagyobb. Ezenkívül a parasztkisbirtok a tulajdonnak legkonzervatívabb formája. A paraszt, még a szláv paraszt is, erősen individualista s makacsul ellenszgyül a kollektivistá törekvéseknek.

A jobbágyfölszabadítás eredménye, hogy a parasztság bevonulhatott a városba, lehetett belőle iparos, kereskedő, ipari munkás, szóval könnyebben végbemehetett az a bizonyos belső vándorlás, amely a XIX. századot a középkorral szemben jellemzi. Azokban az országokban, ahol a nagy birtoktestek máról holnapra felaprózódtak, mint például Franciaországban, Dániában vagy Belgiumban, ott a parasztkérdés egy-kettőre megoldódott. A parasztság sokáig szenvedte az átmeneti állapotot. A francia parasztok a század első felében a legnagyobb nyomorban sýnylődtek, csak később tanultak bele az intenzívebb, okszerűbb gazdálkodásba és tudtak megállni lassanként a saját lábukon. Ezért most Franciaországban vagy Belgiumban vagy Dániában földkérdés olyan értelemben, mint Magyarországon, egyáltalában nincs. Ott, ahol a nagybirtokrendszer tovább is megmaradt, vagy ahol az egészséges fejlődésnek különböző jogi intézményekkel (hitbizomány, holtkéz) gátat vetettek, ott a föld és a parasztság sorsa ma is nyitott probléma. Ez a helyzet például Magyarországon, ahol a negyvennyolcban megindult nagy parasztfelszabadítási folyamat megakadt

Á kereskedelem az ipari forradalom korában majdnem olyan forradalmi átalakuláson esett át, mint az ipari termelés. A kereskedelem 1760-tól a negyvenes évekig, jó félszázadon keresztül, az új közlekedési s egyéb forgalmi eszközök segítségével többet fejlődött, mint azelőtt egy évezreden át. Még a XVIII. században is egészen helyi jellegű és az országok határain belül zajlott le a kereskedelemnek körülbelül 80%-a. Az árusítás, a vétel, az eladás kicsinyben ment végbe, a céhrendszerbeli termelő és a fogyasztó közvetlenül érintkeztek egymással. A kereskedelem színhelyei évszázadokon át a vásárok voltak, a hetivásár és a nagyobb városok évenként tartott vásárai. Híresek voltak a középkorban a frankfurti, Franciaországban a dijoni, Oroszországban a nizsnj-novgorodi, nálunk Magyarországon a pesti és debreceni vásárok. A nagykereskedelem és a világkereskedelem kora a valóságban csak a vasúttal és az óceánjárókkal kezdődik a XIX. században, amikor a középkor és az újkor kisméretű központjai hatalmas elosztóhelyekké nőttek, mint London, Antwerpen, Amsterdam, Hamburg. Az áruk vándorlása is megvolt már a középkorban is; a Hansavárosok kereskedői elkalandoztak Lengyelországba, sőt azontúl Oroszországba a Káspi-tengerig és az Uraiiig. A kapitalista kor kezdetén bizonyos árucikkek óriási tömegekben vándorolnak át rendeltetési helyükre. Az orosz búza például Odesszából elindulva a konstantinápolyi szoroson keresztül jutott el rendelkezési helyére, Franciaországba, Angolországba és Németországba. Fontos gyármatáruk, a kávé, a rizs, a déligyümölcs, a kaucsuk mind hatalmas nagy utakat tesznek meg.

Az áruk nemcsak az új közlekedési eszközök segítségével mozoghattak könnyebben és sokszorta nagyobb tömegekben, hanem politikai okokból is: a régi kereskedelmi politika, a vámkínáifalakkal megbénította a forgalmat, a kapitalista kor kereskedelmi politikája pedig a vámok leszállításával megkönnyítette. A XVIII. század

végén és a XIX. elején alakultak ki az új nagy gazdasági területek. Franciaországban például rengeteg volt a vámhatár; a forradalom előtt az ország négy vázmónára volt felosztva, amelyeket a forradalom egyetlen intézkedéssel megsemmisített. Németországban a bécsi kongresszus előtt 350 kisebb-nagyobb autonóm állam volt s mindegyik egy-egy önálló, egyik a másikatól elzárkózó gazdasági terület. A legnagyobb vámterület még a francia forradalom előtt Nagybritannia, amely már rég egységes terület volt gazdaságilag, amikor Franciaország szentesztét volt darabolva. A merkantilisták úgy fogták föl a kereskedelmet, mint az államoknak egymás ellen folytatott vértelen háborúját és nem mint a békés közeledésnek, a kölcsönös barátságának leghatékonyabb eszközét. A mai értelemben vett kereskedelmi politikának Angolország az úttörője, amely 1703-ban kötött kereskedelmi szerződést Portugáliával és a portugál bornak kivételes előnyöket biztosított az angol piacon. Ezzel a lépéssel Angolország ledöntötte az európai kontinensen akkor még sérthetetlen dogmaként vallott merkantilista elveket. A francia forradalom a kereskedelemnek szinte szárnyakat adott, mert a forradalmi kormányok a gazdasági szabadság elvét, amelyet a vezetők irataikban és beszédeikben hangoztattak, rögtön alkalmazták a gazdasági életnek egész területén. Az Assamblée Nationale 1790-ben fogadott el egy dekrétumot, mellyel a belső vámokat törölték, 1791-ben pedig leszállították az összes vámtételeket.

Poroszországban a belső vámok 1818-ban szűntek meg s a Németbirodalom nagy lépéssel közeledett a vámegységhez akkor, amidőn a bécsi kongresszus 350-ről 39-re szállította le a német államok számát; a második még ennél is nagyobb lépés az 1834 január i-én megalakult Zollverein volt, amely 18 államot és összesen 23 millió lakost foglalt magában.

A gazdasági individualizmus a vámokat kárhoztatta és folyton hangoztatott eszménye a lehetőleg korlátozatlan

szabadkereskedelem. Ezt tanították a francia fiziokraták, Smith Ádám, Ricardo és összes epigonjaik. A szabadelvűségnek a vámkérdésben van még egy egészen külön hajtása is, ez a Friedrich List-féle nemzeti gazdasági rendszer, amely szükségesnek tartja az úgynevezett erudíciós vámokat. List azt tanítja, hogy fenn kell tartani a vámsorompókat addig, míg valamely nemzeti termelési ág versenyképessé válik a világpiacon. A vámmentes szabadkereskedelem elve csak szülőföldjén, Angolországban valósult meg 1846 után.

A XVIII. század végén és a XIX. század elején nagy jelentőségre emelkedtek az áru- és értéktőzsdék, amelyeknek kezdetleges formái a középkorban vesznek el. Az egyéb vásároktól a tőzsdék legfőképpen abban különböznek, hogy az áru nincs jelen a szónak fizikai értelmében, az üzletkötések pedig határidőre szólnak. A legrégebbi tőzsdének a párisit tartják, amelynek kezdetleges formája már 1304-ben megvolt s megtaláljuk a tőzsde első nyomait az olasz városokban, főleg Velenceben, innét ment át a vásárnak ez a formája Brüggebe. Első nagy, mai értelemben vett tőzsde az antwerpeni, amely már a XVI. században virágjában van, utána az amsterdami következik, majd a londoni Exchange, melynek megalapítása a nagyhírű pénzembernek, Gresham Tamásnak a nevéhez fűződik (1566). Ezután következnek a frankfurti és a bécsi tőzsdék.

A tőzsdét tekintik általában a vásárok legtökéletesebb, legeszményibb példájának, ahol az áru csak in abstracto van jelen, mégis itt alakulnak ki a világpiaci fontos terményeknek és értékeknek az árai. A tőzsde a szabadversenyen alakuló gazdasági rend nélkülözhetetlen szerve. Hibáiról és előnyeiről köteteket írtak össze s igen sok rendelet és törvény foglalkozik minden nyugateurópai országban a tőzsdével. Az volt ellene mindig a legfőbb kifogás, hogy alkalmat nyújt káros spekulációkra, sokszor bűnös manipulációkra és legalább is ugyanannyit árt,

mint használ a gazdasági életnek. A tőzsdének már a napóleoni háborúk alatt igen nagy szerepük volt; a bankárok, a spekulánsok, a kor nagy üzletemberei a háborút megjátszották az összes nagy tőzsdéken.

A kapitalizmus hőskorának pénzügyei meglehetősen zavarosak, aminek az a magyarázata, hogy a pénz törvényszerűségei a XVIII. században még nem voltak eléggé ismertek s maga a pénz, amelynek fogalmával, természetével ma sem vagyunk még teljesen tisztában, ebben az időben titokzatosabb hatalom, mint ma. A papírpénzzel való kísérletek a XVIII. században sorra mind megbuktak. Az Egyesült Államok papírpénze, a szabadságharc alatt kibocsátott fedezetlen papírdollár három esztendő leforgása alatt értékének negyedrésszére zuhant. Sokkal ismertebb és emlegetettebb ennél a francia forradalom hírhedt papírpénzének, az assignatáknak a tragédiája. Az assignaták fedezetéül az elkobzott és állami tulajdonba vett papi és főúri javak szolgáltak. A forradalmi kormányok forradalmi kíméletlenséggel próbálták fenn tartani az országra rákényszerített bankjegyek vásárló erejét, de hiába: a kibocsátott mennyiség 800 millió frankról 45.578 millióra szökött fel 1796-ig és a kibocsátáskori értéknek csak egy százalékát érte. A következmények rettenetesek voltak, nagyjából ugyanazok, amelyeket mi és a németek az inflációs korszakban átéltünk. A drágaság folyton nőtt, az állandóan romló pénz mellett az ipar és a kereskedelem számadásai összedőltek; a parasztok nem akarták a bizonytalan értékű rossz pénzért eladni terményeiket. A pénzügyi fejtelenség és zűrzavar 1800ig tartott, amikor Napóleon, mint első konzul, megalapította a Francia Bankot.

Az általános pénzügyi nehézségek a XIX. század elején is tartottak és nemcsak a napóleoni háborúkkal járó megrázkódtatások miatt, hanem azért is, mert az arany- és ezüstermelés a XVIII. századtól kezdve állandóan hanyatlott. Az átlagos aranytermelés 1781-től 1800-ig

17-790 kilogramm volt évenként; 1801-től 1810-ig 17.778 kilogramm, 1811-től 1820-ig 11.445 kilogramm. A következő évtizedben az átlagtermelés 14.216 kilogramm, 1831-től 1840-ig az évi átlagtermelés 20.289 kilogrammra emelkedett. Világszerte általános a panasz a pénzsűke miatt. Ricardo szerint a pénz vásárló ereje a fizetési eszközök hiányossága miatt tíz százalékkal növekedett. Látjuk azt is az egész időszakban, hogy mennyire szabálytalan, ingadozó az áralakulás. Ha az 1772-i átlagárakat Angliában 100-nak vesszük, akkor az árak a következő ingadozást mutatják: 1793-ban 93, 1802-ben 119, 1808-ban 149, 1814-ben 153, 1820-ban 106, 1821-ben 94. Sombart az 1830-tól 1848-ig terjedő, időszakot, mint nehéz, válságos, kínlódó időket jellemzi és sehol sem talál semmiféle emelkedettséget; a vállalkozó szellem, a cselekvő akarat, mintha megbénultak volna. Az árak estek vagy régi színvonalon maradtak és általános a panasz a pénzsűke miatt. Az Angol Bank a 40-es évek elején vagy 30 millió fontot szívott el a kontinentstől, de ez sem segített az angolországi pénzsűkén.

A pénzügyek történetében korszakot jelent az 1848. esztendő. Ekkor fedezték fel a kaliforniai aranybányákat s rábukkantak nemsokára az ausztráliai aranymezőkre és dús ezüsttelepeket találtak Mexikóban. Werner Sombart a felfedezések jelentőségét úgy méltatja, mint azokét a nagy eseményekét, amelyek arra voltak rendelve, hogy új korszakot nyissanak meg a világtörténelemben.

A hatalmas nemesfémtömegek lelőhelyükről az Egyesült Államokba és Angolországba áramlottak s innét a világkereskedelem csatornáin Európa minden országába átszivárogtak. Valóban azt látjuk, hogy az általános gazdasági depresszió, amely a 48-i forradalmaknak is jelentékeny részben oka volt, 1848 után hirtelen enyhült, a vállalkozókedv megélnékült s világszerte egy igen nagy arányú építőmunka kezdődik. Ebben az időben épülnek ki nálunk meg Nyugat-Európában a nagy vasút-

vonalak; gyárvállalatok szerveződnek mindenfelé, megindul az Óceánon a gőzhajózás és a részvényekben lévő tőkék rohamosan emelkednek. Az aranyeletek valóban új korszakot jelentenek a gazdasági életben. Az a korszak, amely a 48-i forradalmaktól a francia-porosz háború kitöréséig eltelt, egész Európában a nagyvállalkozások, vállalatalapítások, a vagyonosodás korszaka. III. Napóleon császár Párizst ebben az időben építette újjá. Az egész III. napóleoni korszak jelszava a gazdagodás, a hatalom; a művészetben, az irodalomban, az emberiség eszményi javaiban meglehetősen hanyatlás állt be, a pénzeszsákok uralma nyomta rá bélyegét az egész korszakra. Ez a szédületes anyagi fejlődés és akadályt nem ismerő vállalkozókedv a 70-es esztendők elejéig tart. És a gazdasági élet itt egyszerre megállott rohanó haladásában. A pénzbőséggel, a konjunkturális időszakokkal együtt Európaszerte a szabadkereskedelmi irányzat diadalmaskodott. Angolország lerombolta a vámfalakat, a többi országok a legkisebbre mérsékelték a vámokat. A francia-porosz háború után ismét a védővamos irányzat erősödött meg. Schmoller, a kiváló német közgazdász írja, hogy a szabadkereskedelmi áramlat mindig a virágzó gazdasági jólétnek, a védővamos gazdasági válságnak és bajoknak jele.

Megállapítható, hogy az aranyszaporulat a gazdasági élet jelenségeivel a legszorosabb kapcsolatban van. 1851-től 1870-ig az évi átlagos aranytermelés 195.000 kg; 1870-től 1883-ig ez az évi átlag 148.600 kg-ra esett vissza. Pénzrendszerül az aranyat Európa államai közül csak Angolország fogadta el még 1816-ban. Franciaország 1803-ban a kettős: arany-ezüst pénzre tért át és a két nemesfém arányát 1:155-ben állapították meg. Az ezüst azonban lassanként elveszítette régi értékét, aminek az volt az oka, hogy az ezüstermelés 1860-ig pontosan megkétszereződött s az ezüst és arany aránya 1:16-ról 1:40-re esett. A következmény a Gresham-féle régi megállapítás szerint az lett, hogy az értéktelen ezüstpénz a kettősvalutájú orszá-

gokban kiszorította az aranyat. 1871 után Kína és Oroszország kivételével az arany pénzrendszerre tértek át az összes államok.

A bankok igazi nagy és gazdasági történeti jelentősége csak most, ebben a korszakban kezdődött. Az intézmény ősrégi, az első nyomokat megtalálták már Babilóniában, Krisztus előtt a 2000. esztendőben. A középkornak már meglehetősen fejlett bankélete van, úgy hogy a francia forradalom kora már egy meglehetősen kifejlett bankrendszert vett át, amely most a vállalkozó kedv, a lázas építő munka és a világkereskedelem hatalmas arányú fellendülése következtében szintén új korszakába lépett. A gazdasági szabadelvűség ellenfelei azt állítják, hogy a bankok tevékenysége a gazdasági parazitizmus egyik formája, és valóban, ha pusztán azt nézzük, hogy egy szűkös elméleti megállapítás szerint mi a bank tevékenysége, az állítás nem látszik túlzásnak. Mit csinál a bankár? Mások pénzét nagyobb kamatra adja ki, mint amennyit ő fizet érte. Csakhogy a bankok tevékenysége ennél sokkal nagyobb s összetettebb jellegű. A tőke összeszedése a kisebb és könnyebb része a bankok működésének ott, ahol a tőkeképződés könnyen megy, mint például Franciaországban, Angolországban; sokkal nehezebb és nagy szakértelmet kíván közvetíteni a tőkét oda, ahol arra szükség van, kipuhatólni, hogy érdemes-e pénzt fektetni valamely meginduló vállalkozásba.

A XVIII. század elejétől kezdve a bankjegykibocsátó bankok, az úgynevezett jegybankok, uralkodnak a hiteléleten, amelyek az Angol Bank mintájára alakultak meg a kontinens különböző államaiban. Az Angol Bank 1708-ban kapott szabadalmat a bankjegyek kibocsátására, nemsokára megkapták a bankjegykibocsátási szabadalmat az amsterdami bank, a dániai bank, a berlini királyi bank. Franciaországban az első bankjegykibocsátó intézet, a Banque Générale, működésének negyedik esztendejében megbukott s a bankjegykibocsátási szabadalmat a Caisse

d-Escomptes, majd a Caisse d-Escomptes Courantes kapta, amelyből Napóleon konzulsága alatt, 1800-ban a Banque de France lett, Franciaország ma is meglévő bankjegykibocsátó intézete.

Bankrészvénytársaságok már a francia forradalom korában vannak, de az ekorbeli bankok legnagyobb része mégis magánbankház, ezek bonyolítják le a kölcsönügyleteket, a nagy állami hitelműveleteket, ezek finanszírozzák az új vállalatokat. A bankoknak, de főleg a magánbankházaknak a háború pénzügyi intézésében oroszlánrészük van. A frankfurti eredetű Rotschild-bankház, melyet Mayer Amsel Rotschild, a hesseni választó-udvari bankárja tett híressé, a napóleoni háborúk alatt és később a restaurációs korszakban valósággal pénzügyi világhatalom. Az állampapírok elhelyezése a legjövődelmesebb üzletág; 1818-tól 1832-ig huszonhat államkölcsönt bocsátottak ki a londoni tőzsdén.

A nagyüzemek szaporodása, a nagy kereskedelmi házak megalakulása, a vasútépítések, a világforgalom növekedése mind szerves kapcsolatban vannak s összevannak szövődve a kapitalizmus legfontosabb szerveivel, a bankokkal, amelyeknek működése, üzletköre, a hiteléletben való részvétele országok szerint változik. A készpénz nélkül való fizetést, a clearinget és a csekk forgalmat Anglia vezette be a XVIII. század végén és később, a XIX. században Anglia emelte Amerikával együtt a pénzszerződésekkel való forgalmat a tökéletességnek legmagasabb fokára. A takarékpénztáraknak, amelyeknek eredetileg az volt a rendeltetésük, hogy takarékos emberek pénzt gyümölcsöztessék, Anglia és Németország a hazája.

A közlekedési eszközök átalakulása az ipari forradalommal legalább is egyenlő jelentőségű. Hiábavaló lett volna a fokozottabb termelés, a javak megsokszorozódása, ha a forgalom új eszközei új piacokról nem gondoskodnak. A közlekedés átalakulása ugyanúgy a nagy találmá-

nyok eredménye, mint az ipari forradalom. A műutak, a csatornák, a vasutak, a gőzhajók ugyanúgy forradalmon sították a közlekedést, mint a szövőgép, a gőzgép és a többi találmány az ipari termelést.

Mint már az előzményekben említettük, a közlekedés az ókorban, a középkorban, az újkor első századaiban valósággal szánalmas volt, a nagyobb távolságra való utazáshoz nagy elhatározás, fáradtság, kitartás, bátorság kellett. A XVIII. században kifejlődött a diligence-közlekedés, de az is lassú, nehézkes volt s nem kis fáradtsággal és veszéllyel volt teljes. A XVIII. században találtak fel Telford és Macadam angol mérnökök az útépítés új módszereit és Franciaországban megkezdtek az új nagy közutak kiépítését. A XVIII. század végén Franciaországnak már 25.000 mérföld kövesútja volt. Ez valamennyire fokozta a gyorsaságot: a postakocsik elérték Franciaországban az óránkénti 6 mérföld sebességet a XIX. század elején s a könnyebb kocsik 10 mérföldet futottak óránként.

Évezredekken keresztül a víz volt a legfontosabb közlekedési eszköz s a tenger- és folyópartokon keletkeztek az első kereskedelmi és kulturális központok. A folyók nemcsak gátjai voltak a mozgásnak, hanem ugyanakkor előmozdítói is. A mesterséges víziutakat a XVII. században kezdték el építeni Franciaországban, ahol a languedoc-i csatorna 1681-ben nyílt meg. Angolországban 1761-ben nyílt meg Manchester és Wolsley között az első mesterséges víziút. Ezeket a csatornahálózatokat később a vasúttársaságok megvették és további fejlődésüket megbénították. Az Egyesült Államok nagyszerű csatornahálózatát, ezeket a tervszerűen kiépített, olcsó közlekedési eszközöket szintén a vasúttársaságok tették tönkre profitéhségből. Nagy csatornahálózata van Belgiumnak, amely 1830 után kezdett kiépülni, viszont Németországban, Közép- és Kelet-Európában a mesterséges víziutak alárendelt jelentőségűek maradtak.

A múlt század nagy találmányai közül egy sem forgatta úgy fel az életet, mint a vasút. A gőzmozdonyt többen feltalálták; Cugnot francia tüzértiszt 1769-ben készített egy gőzerővel hajtott járóművet, de találmányát nem fejlesztették tovább. A feltalálás dicsősége Stephenson György angol munkásé, aki kitartó munkával 1825-ben elkészítette az első használható gőzmozdonyt, amely diadalmasan tette meg első útját Stockton és Darlington között. Az új találmánynak igen sok ellensége volt és az angol parlament tagjai nem nagy rokonszenvvel fogadták az első vasutat, amely nagynehezen mégis megnyílt Manchester és Liverpool között 1830 szeptemberében. Ezzel az eseménnyel kezdődik a közlekedés forradalma, a forgalom új korszaka.

Bár az újításoktól féltő konzervatívok akadályokat gördítettek a vasút terjedése elé, mégis gyorsan meghódította a művelt világot. Angolország 1836-ig 80 millió fontot fektetett bele vasútépítésbe és 1856-ig már 14.000 kilométer hosszú vasútvonala volt üzemben. Stephensonnak, a feltalálónak neve gyorsan bejárta a világot és 1835-ben Belgiumba hívták meg tanácsadónak. Pedig a vasútépítés ebben az időben, főleg a területek megváltási összege miatt, igen drága volt. Kezdetben magánvállalatok alakultak és azok építették ki Angolország, Belgium, Németország, Franciaország új közlekedési vonalait. Ilyenek voltak Angolországban a London and North-Western, Midland és a Great Northern társaságok. Angolországban az államhatalom teljesen szabad kezet adott a vállalkozó magántársaságoknak. A kontinensen, ahol a magánvállalatoknak nem voltak olyan nagy tőkék, mint az angolországiaknak, az állam és a törvényhozás kezdetől fogva kisebb-nagyobb ellenőrzést gyakorolt. Belgiumban, ahol nemsokára a függetlenség kivívása után az állam építtette ki az első vasutakat, Brüsszel és Mecheln városok között 1835 május 5-én nyílt meg az európai szárazföld első vasútvonala. Németországban Friedrich Harkort gyáros

és Friedrich List, a nagy közgazdász voltak az első apostolai és a németek a vasútépítésben jóval megelőzték Franciaországot. List már 1833-ban kidolgozta a birodalom vasúthálózatának terveit és 1835 december 7-én indult meg az első vasút Nürnberg és Fürth városok között. 1845-ig Németország a kontinens összes népeit megelőzve, 2162 kilométer vasútvonalat épített. A legtöbb német vasutat az államok építették, csak Poroszországnak voltak magánvasutai, de Bismarck ezeket is államosította 1871 után.

Franciaországban a közgazdászok az angol vasút-építő rendszer mellett kardoskodtak, a politikusok viszont az államosítást követelték s ebből a két ellentétből közeputas megoldás jött létre: az 1842-i törvény magántársaságoknak adta a vasútépítési jogot, de szigorú állami ellenőrzés kikötésével. Ebben az időben jöttek létre a ma is meglevő nagy vasúttársaságok: a Nord, az Est, az Ouest, a Midi, az Orleans, a Paris-Lyon Méditerranée. A francia állam kezdettől fogva beleszólt a vasúti díjszabások megállapításába és főleg a közönség biztonságát szolgáló berendezkedéseket szigorúan ellenőrizte.

A hajózás fejlődése nem volt olyan rohamos, mint a vasúté. Fulton Robert amerikai mérnök már 1804-ben bemutatta Napóleonnak az első gőzhajó tervét, amit a császár igen nagy lelkesedéssel fogadott, abban a hiszemben, hogy a gőzhajókkal, melyeknek építésével minden más országot megelőz, könnyen tönkreteszti az angol tengeri haderőt és térdre kényszeríti Franciaország legfélelmetesebb ellenségét, Angliát. Természetesen gőzhajókból álló hajóhad építéséről ebben a korban még szó sem lehetett. Napóleon az amerikai feltalálóra annyira megharagudott, hogy a tudományok akadémiájának megtiltotta, hogy a gőzhajó kérdésével foglalkozzék. De Fulton mégis elkészítette odahaza Amerikában az első gőzhajót és az Egyesült Államok nagy hajózható folyóin már a század második évtizedében jártak gőzösök. Ezekkel a

kis könnyű gőzhajókkal azonban senki sem merészkedett ki a tengerre. Az első gőzös, amely átszelte az Óceánt, Royal William nevű 200 lóerős, 360 tonnás gőzös volt 1833-ban. A tengeri gőzhajózás azért nem fejlődött ki olyan gyorsan, mint a vasút, mert az óceánjáró vitorlások, különösen azoknak tökéletesített formái, a gyors vitorlások, az úgynevezett clipperek igen jól beváltak, amellet gyors és igen olcsó közlekedési eszközök voltak. De már 1839-ben megalakult a Royal Mail Steam Packet Company Angolországban, az első tengerhajózási társaság, amely gőzösökkel bonyolította le a forgalmat. A társaság 1843-ban már a délamerikai kikötőkre is kiterjesztette járatait. 1840-ben alapították a ma is meglévő Cunard Line társaságot, amely azóta hatalmas világvállalattá nőtt és kezdettől fogva rendszeresen járatott gőzösöket Amerikába. Majd megalakult a Peninsular and Oriental Steam Navigation, amely keletre járatta hajóit. Az angolokat követték a franciák, majd a németek. Az első német gőzhajózási vállalat 1856-ban alakult meg s a „Borussia” nevű német gőzös ment át először Newyork kikötőjébe. A hajóépítés azóta óriásit fejlődött. Kezdetben a tengeri gőzösöket is lapátkerekek hajtották, a csavart legelőször egy trieszti mechanikus alkalmazta a gőzhajók hajtására, de használata csak az ötvenes évek végén lett általánossá. A csavar alkalmazása meggyorsította a gőzösöket, járásukat biztosabbá tette és a tengeri hajók mai jellegzetes alakjukat is ekkor vették fel. A tonnatartalom, a gyorsaság folyton nőtt. Az első gőzösök 300-400 tonnások voltak s az Atlanti-óceánon való átkeléshez 20-25 napra volt szükségük; a világ legnagyobb hajója a francia „Normandie” 75.000 tonnás és az Óceánt 4 nap alatt szeli át. A tengeri utazás száz esztendő alatt veszélytelen kirándulássá vált és maguk a hajók olyan kényelmet nyújtanak, amilyenről a XIX. század elején a gőzhajóépítőknek sejtelmük sem volt. A tengerhajózás fejlődése még szembetűnőbben mutatja, mit jelent az emberiség életében a tenger, mi a

szerpe a víznek politikai, társadalmi, gazdasági szempontból.

Az új közlekedési eszközökkel legyőzték az ősi akadályokat, a folyókat, a hegyeket, a mocsarakat, az erdőket, a homoksivatagokat. A közlekedésnek ezek az új eszközei, főleg a vasutak és a hajózás, rengeteg új munkaalkalmat teremtettek. Hatalmas pénztőkék helyeződtek el a XIX. század nagy közlekedési vállalataiban, mint amilyenek a vasúttársaságok és a nagy hajózási vállalatok, amelyek olyan fontos szervekké váltak, hogy irányították a gazdasági életet s nemcsak a forgalmat bonyolították le, hanem új termelési és munkalehetőségeket teremtettek. Egyszerű vasúti díjszabással elő lehet segíteni vagy meg lehet bénítani iparágakat. A világkereskedelem, vagyis a föld különböző részeinek a termelésben és a fogyasztásban való egybekapcsolása el sem képzelhető a közlekedésnek ezek nélkül az új eszközei nélkül. Mit jelentenek a forgalom szempontjából a vasút és a gőzhajó, csak néhány számot idézünk: A német birodalom élelmiszer bevétele 1880-tól 1900ig 928 millió márkáról 2.5 milliárdra emelkedett; nyersanyag- és fegyártmánybevétele 0.4 milliárdról 1.5 milliárdra. A cukor, az amerikai búza, a rengeteg mennyiségű kaucsuk, petróleum forgalma el nem képzelhető a mai közlekedési eszközök nélkül. A fehér faj uralma, civilizációja, ipari termékei nem hódították volna meg az egész földet, ha nincsenek a XIX. század közlekedési újításai. Nagy befolyással volt a vasút és gőzhajó a társadalmi mozgalmakra is. Azelőtt ismeretlen volt a vándorlás az emberek ide-oda való költözése, a mai ember szenvedélye az utazás, sőt az emberiség mai nagy kultúrközössége is ismeretlen volna a XIX. század közlekedési eszközei nélkül. Részük volt a mai közlekedési eszközeinknek a politikai élet kialakulásában is. És hogy a népek életében az egységes közlekedési rendszer mit jelent, mutatja az a gazdasági romlás, amely Közép-Európát a békeszerződések következtében sújtotta. Külön tanul-

mányt igényelne a közlekedési eszközök árképző hatása.

A kapitalista gazdasági rendszer súlyos gazdasági válságokkal kezdődött. Ezeket a válságokat a kutatók több különböző okra vezetik vissza, de eredetüket tisztázni máig sem sikerült. A közgazdaság története a mai termelési rendszer kialakulása óta egyetlen sajátos félre nem ismerhető vonást tüntet fel: jó junktúrák és depressziós időszakokból áll. Jó junktúrák időszak az, amidőn a gazdasági termelésnek minden ága virágzik, a kínálat és a kereslet kiegyenlítődik, mind a vállalkozó, mind a munkás jól keres, hitel van, a bankkamatláb normális, munkanélküliség nincs; ennek ellenkezője a depresszió, amidőn a gazdasági élet összhangja különböző okok következtében, mint aminők a túltermelés, a hitelviszonyok megrosszabbodása, a pénz megromlása, vagy lélektani okok, megbomlik. Ilyenkor rosszak a hitelviszonyok, eladatlanul maradnak az ipar és a mezőgazdaság termékei, vagy áraik annyira csökkennek, hogy a termelés önköltségét alig fedezik és rendszerint beáll egyik legveszedelmesebb társadalmi tünet, a munkanélküliség. A francia forradalom óta azt látjuk, hogy a gazdasági élet egész menete emelkedő és hanyatló korszakokból áll. A válság, a zavar, a gazdasági gépezet fennakadása olyan gyakori, hogy Werner Sombart szerint a depressziót tekinthetjük a kapitalista gazdálkodás normális állapotának.

A XIX. század elejétől kezdve a gazdasági válságok minden 8-10-15 esztendőben megismétlődnek. Cobden, a nagy angol gazdaságpolitikus és szabadkereskedelmi agitátor mondotta ki azt a máig hangoztatott tételt, hogy a tőkéstermelési rend minden tíz esztendőben válságba kerül. Az első igazán nagy gazdasági krízis a napóleoni háborúk vége felé következett be és körülbelül 1820-ig tartott. Most a világgazdasági válság alkalmával az angol közgazdászok többször megírták, hogy Anglia a XVII. században lezajlott forradalma óta nem volt a mostanihoz hasonló

nehéz gazdasági helyzetben. Ez azonban túlzás. A napóleoni háborúk után a szigetországot olyan súlyos gazdasági csapás érte, hogy igen sokan az akkor még hőskorát élő tőkéstermelési rend csődjétől tartottak. A válságot főleg az ipari többtermelés idézte elő. Az angol ipar a kontinentális zár alatt tovább fejlődött; az angol kereskedelem az áruk számára Amerikában és a világ egyéb részein talált piacot s miután a kontinentális zár megszűnt és Európa kikötői az angol hajók előtt újból megnyitlak, a gyárak lázas munkához fogtak, abban a hiszemben, hogy az európai piacokat el lehet árasztani olcsó árukkal. De az angol kereskedelmet nagy csalódás érte. Napóleon drákói rendszabályainak az a hasznuk volt, hogy Európában, főleg Németországban az ipar fellendült, az angol áruk ennek következtében eladatlanok maradtak. A felhalmozott szövetek, rengeteg gép és egyéb áru vesztegelt a kikötőben. Milyen arányú volt a krízis, egyetlen szám mutatja: 1813-tól 1816-ig 276 bank bukott meg Angolországban.

1820-ban az Egyesült Államokat sújotta katasztrofális pénzügyi összeomlás. Az angol válság következtében az Egyesült Államok, amelyek ebben az időben még elsősorban nyerstermelők voltak és főleg az angol iparnak voltak nyersanyagszállítói, rettenetes ínségbe jutottak. Az angol ipar válsága miatt az amerikai nyerstermények elvesztették piacaikat, ami olyan pénzügyi összeomlással járt, amelyhez hasonló még nem fordult elő a gazdasági élet történetében: majdnem az összes bankok bezártak.

Anglia az 1815-i válságot szinte meglepő gyorsasággal kiheverte. A gyáripari termelés nekilendült, a burzsoázia kezdett megtollasodni, a spekulánsok hazardíroztak a tőzsdéken, pénz volt bővében, a vállalkozó kedv, a nyereségvágy nem ismertek határt. Ebben az időben járt Angolországban a fiatal gróf Széchenyi István barátjával, báró Wesselényi Miklóssal és elámulva szemlélték a polgári vállalkozó kedv és a nagyipari termelés csodáit.

Ez a szinte heroikus munkakedv és akadályt nem ismerő vállalkozó szellem lelkesítették Széchenyit korszakos jelentőségű agitátori működésének megkezdésére.

Anglia egyikét esztendő alatt a világ kölcsönzője lett. Tökései lázas sietséggel alapították egymásután a részvénytársaságokat és a kalandor-kapitalisták, akik a politikusokat is belekeverték a gazdasági életbe, meglehetősen korrumpálták a közéleti erkölcsöket, mint egykorú feljegyzésekből látjuk. Az alapítási láz annyira erőt vett az embereken, hogy az Angol Bank 30-34 százalékkal felemelte a bankjegyek forgalmát. A válságnak okvetlenül be kellett következnie. Az ipar oly sokat termelt és oly sok spekulációs, valóban csak a tőzsdéken szereplő álvállalat alakult, hogy a „krach” 1825-ben ismét kiütött. Alig néhány hét leforgása alatt 70 bank szüntette be a fizetést Nagybritannia területén. De Angolország gyorsan kiheverte ezt a krízist is. Néhány esztendeig csökkentett erővel dolgozott a gyáripár, hanyatlott a hajózás forgalma, megbukott egy csomó bank, de a termelés újból megkezdődött. 1831-1836-ig ismét szédületes arányú a fejlődés. Ebben az időben épült meg az első vasút Angolországban, majd megkezdődött az ország vasúthálózatának kiépítése. A konjunkturális időszak 1836-ig tartott. A vakmerő, fantasztikus üzérkedések rengeteg pénzt emésztettek fel, az ipar ismét többet termelt, mint amennyit a piacok be tudtak fogadni és a logikus következmény nem maradt el: a gazdasági élet kényes gépezete ismét fennakadt. 1837-ben 618, 1839-ben 959 bank jutott csődbe és az összes csődök száma 1838-ban 1082-re emelkedett. Az Angol Bank aranyfedezete lesüllyedt, a bankkamatlábát 3-ról 6%-ra emelték. A válság tünetei nagyon emlékeztetnek az 1929 őszen kezdődő világgazdasági válságra. Az Angol Bank, a világnak akkor legjobbnak tartott pénzintézete megrendült, a munkanélküliség veszedelmes arányokat öltött. Ekkor kezdődött meg az angol munkás-ság forradalmi mozgalma is, az úgynevezett chartista-

mozgalom. A válság hullámai az európai kontinensre nyorsan átcsaptak s 1838-ban fizetésektelen lett a Belga Bank és a krízis végigseperte Európát: Franciaországot, Németországot, Ausztriát, Magyarországot; csak a primitív agrárállamok, mint Oroszország és a balkáni államok nem érezték meg, mert akkoriban még alig kapcsolódtak bele a nemzetközi kereskedelem vérkeringésébe.

Magyarország a napóleoni háborúkat követő gazdasági válságok alatt rendkívül sokat szenvedett. Az osztrák kormány, amely hazánk gazdasági ügyeit teljhatalommal Bécsből intézte, országgyűlés megkérdezése nélkül kimondta 1811-ben a devalvációt. Wallis pénzügyminiszter a pénzügyi beavatkozást máról-holnapra brutálisan hajtott végre, úgy, hogy bankjegyek és a forgalomban lévő váltópénz értékét egyötödére szállította le. A megyék és a rendek tiltakozása ellenére újabb devalvációt rendeltek el 1816-ban, amely valamivel emberségesebb volt, mint az 1811-i. Mind a két devalváció rettentően megviselte az országot: a tőkésosztály tönkrement, a gazdálkodóréteg, úgy a nagy-, mint a középbirtokos elem a legkétségbeejtőbb helyzetben vergődött. A napóleoni háborúk által az amúgy is nagyon megviselt ország csak évtizedek múlva tért egy kissé magához.

A krízisek tíz évenként majdnem szabályszerűen követik egymást. Juglar francia gazdaságtörténész összeállítása szerint a válságos évek az 1873-i világválság előtt a következőképpen követik egymást: 1825, 1832, 1836-39, 1847-48, 1857, 1864-66, amelyek közül az 1857-it emeljük ki. Az 1857-i az egész gazdasági felépítményt megrázkódtató legsúlyosabb krízisek egyike. Végigszántott egész Európán, de legerősebben az Egyesült Államokat sújtotta, ahol kezdődött. Mik voltak az okai? Túltermelés, szertelen spekuláció, általános bizalmatlanság, félelem, amelyeket minden gazdasági válságnál látunk. Hirtelen, váratlanul jött, „mint valami tolvaj az éjszakában, úgy lepte meg a termelés és a spekuláció világát, amely szédü-

letes magasságba emelkedett”, – írja Schaeffle, a kiváló szociológus. Nagyságra, kiterjedésre, időtartamra nem volt akkora, mint az 1873-i vagy az 1929-ben kezdődő, mert a gazdasági élet sokkal kisebbmértetű volt, de lefolyása, mechanizmusa ezekéhez nagyon hasonlít. Az egykorú adatok, jelentések szerint Amerikában a spekuláció, különösen a vasúti értékekkel való hazardjáték szinte orgiákat ült, ami a vasútvonalak túlgyors növekedésével volt kapcsolatban. 1832-ben még csak 211 kilométer vasútvonala volt az Egyesült Államoknak; 1842-ben 6027; 1856-ban 30.913 s ez a gyors növekedés érthetővé teszi, hogy a hazardőrök, a tőzsdejátékosok főleg ezekre az értékekre vetették rá magukat. Sok bank becsukott, egy sereg vállalat megbukott, a gyárak elbocsátották munkásaik nagyrészét, a városok és az államok kormányai akkor is közmunkákkal próbálták a munkanélküliséget enyhíteni, akárcsak most Rooseveltnél, és ideiglenesen felfüggesztették a készpénzfizetést. Az Egyesült Államok akkori elnöke, Buchanan, ezekkel a szavakkal kezdi 1858 március 4-1 üzenetét: „Pénzügyi helyzetünk példátlanul áll a történelemben...” A válság erősen érintette Angliát, amelynek az Egyesült Államokkal szorosabb kereskedelmi kapcsolatai voltak; megjelent Európa csaknem minden országában, Svédországban, Dániában, Hollandiában, érezte hatását Bécsben, Berlinben, Frankfurtban s az összes kereskedelmi központokban; egyetlen ország Franciaország volt, amely romboló hatásaitól csaknem teljesen ment maradt. A franciák nem mentek bele szertelen spekulációkba, nem úsztak annyira, mint a többiek a világszerte divatos árral. A válság már a következő esztendőben enyhült és hullámai lassanként lecsillapodtak. Mik voltak az eszközök, amelyek a gazdasági életet a válság hínárjából kisegítették? Röviden: a visszatérés a józan termelés útjára. Tugan-Baranovszkij az angol kereskedelmi válságokról szóló művében írja, hogy ez volt a kapitalizmus első világválsága.

A tőkés termelési rend a XIX. század első felében messzemenő finom részletekig nagy bonyolult szerkezetté épült ki. Ereje, léte az a szabadság volt, melyet a klasszikus iskola követel a gazdasági erők számára s mi volt a fő mozgató gépezete: a gazdasági érzületek, vagy a szükségletek tisztán materiális természetű ereje? Ez a szociológusok eldöntetlen vitája. Igen sokat emlegetik az új embertípust, a homo oeconomicust, akinek a gazdálkodás, a vállalkozás, a profit az életeleme. Ez a megállapítás valamennyire helytálló; valóban a kapitalizmusnak erős akarátú, vállalkozó szellemű, gyors elhatározású, kitartó emberre van szüksége s ilyen a század gazdálkodással foglalkozó átlagembere. Ezt az embertípust Goethe is észrevette a század első évtizedének nagy eszmei zűrzavarában. Az ideáltípust kutató szociológusok megalkották a „kapitalista” és a „bourgeois” típusát, mint az új termelési rend képviselőit. Mind a kettő üres fogalom, amely mögött alig találunk valamit s legfeljebb csak mint szociológiai segédfogalmakat alkalmazhatjuk őket. A kapitalista, a könyörtelen akaraterember, kinek célja a hatalom; a bourgeois, az önző, szívtelen pénzhajhász típusa.

Mindkét fogalom főleg a szocialisták fegyvertárából való, kiknek szükségük volt a kapitalista és a bourgeois típusokra, hogy támadhassák a tőkés termelési rendet. „Én nem látom bourgeois-t, ámde „proletárt” sem; ilyen formulák üres geometriai, konstruált alakzatok, amiknek ürességébe csak a harci tűz képzelmi heve visz bele húst és vért. Nem láttam bourgeoisot, – mert benne egyszerűen embert látok. És valahányszor őszintén szóltam egy „proletárhoz”, kitérult előttem, hogy ő is éppen olyan ember, mint más. Ezt kell tudnunk és látnunk.” – írja Dékány István és ez a „kapitalista” és a „bourgeois” fogalmának egyedül helyes értelmezése.

Az individualisztikus-kapitalisztikus gazdasági és társadalmi rend mindent felbontott, egy hullámzó, folyékony halmazállapotban lévő társadalmat teremtett, miután eltűn-

tette a középkort. A merev feudális formákat felváltotta az örökös körforgás, az állandó hullámozás, a népesség vándorlása, a vagyonnak, a tőkének szakadatlan mozgása. Nagy és felette érdekes tanulmány volna kimutatni, hogy a termelőeszközök, melyeket az ember teremtett, hogyan hatottak vissza magára az emberre és hogyan működtek közre a termelés új módjai abban, hogy az európai társadalom félszázad alatt teljesen megváltoztatta színét, formáját. A művelt világ elporgáiasult és látszólag elszűrkük. De csak látszólag, mert a kapitalizmus világrendje sokszorta gazdagabb, változatosabb, színesebb, differenciáltabb a középkor kasztokba széttagolt és megrögzített társadalmánál.

II

ANGOLORSZÁG KÖZGAZDASÁGA.

A társadalmi és gazdasági alakulás Nagybritanniában. – A nagyipar kezdetei. – A napos leoni háborúk. – Az ipari forradalom hatása az alsóbb néposztályok sorsára. – A munkások fellázadnak a gépek ellen. – Az első munkásvédő törvények. – Az ipar fejlődése a jo-es évekig. – Az angol közgondolkodás. – Owen fellépése. – A chartista mozgalom. – Malthus és Ricardo. – A manchesterizmus. – A klasszikus iskola jellemzése. – Az angol földművelés a XIX. században.

Nincs ország a világon, mely az újkorban gazdaságilag, társadalmilag olyan gyorsan s mélyrehatóan átalakult volna, mint Nagybritannia.

A XVII. század végén még egészen agrárjellegű; 1696-ban lakosságának 77 százaléka földművelésből, 5 százaléka iparból, bányászatból, 8 százaléka a kereskedelemből és a forgalom lebonyolításából élt. A társadalom megoszlása még középkorias. A társadalmi piramis csúcsán a főnemesiség és a gentry állottak, kik a lakosságnak 1-2 százalékát alkották; utánuk a kereskedőréteg és az értelmiség következett; jelentékeny zöme volt a lakosságnak a kisbirtokosság és a farmerek, de kétharmadát, sőt felét a vagyontalan mezőgazdasági munkások, katonák, hajósok stb. alkották. Anglia ebben az időben társadalmilag és gazdaságilag a fejlődésnek és differenciáltságnak körülbelül azon a színvonalán állott, mint ma a balkáni államok. Az angol statisztikusok szerint 1700 körül 33 font volt családonként az évi jövedelem átlaga és ugyanakkor egy bushel búza ára 3-6 shilling között váltakozott. A társadalom tehát még erősen középkorias és a lakosság nagy része pedig még csak jómódúnak sem mondható.

A XVII. század végén és a XVIII. század elején még alig volt nagyobb városa vagy ipari központja Nagybritanniának. A mai hatalmas ipari városok, mint Man-

chester, Birmingham, Sheffield, vagy a nagy kikötővárosok még kis városok, vagy éppen falvak. S még 1770 ben. is, az úgynevezett ipari forradalom kezdetén, háromszor akkora volt a mezőgazdaság évi hozadéka mint az iparé. A pénztőkék az 1700-as évek elején még csekélyek voltak, sőt még jóval később, a század végefelé, úgy említi Smith Ádám a kis Hollandiát, mint a világ leggazdagabb országát. Annál meglepőbb az a rendkívüli gyors átalakulás és fejlődés, amely közvetlenül a francia forradalom előtt és a XIX. század első felében bekövetkezett. Mi ennek a magyarázata: a nép jelleme, vagy a viszonyok, vagy olyan sajátságos körülmények, amelyek máshol sehol a földkerekségen nem fordulnak elő? Ennek a kérdésnek kifejtése tárgyunk keretén messze túlérne. Nagybritannia fejlődése és a társadalom átalakulása figyelemreméltó példája annak, hogyan alakulhat át a népek jelleme és példa arra is, hogy az, amit népjellemnek nevezünk, nem egy örökké tartó, változhatatlan adottság. Az erősen reakciós szellemű és agrárius jellegű angol társadalom kereskedő- és iparostársadaiommá szerveződött át, nem egészen egy évszázad alatt.

A nagy átrétegződési folyamat a dicsőséges forradalom után kezdődik (1690). A korlátlan hatalmú királyság megbukott, végleg győzött a parlamentarizmus és demokrácia, amely nem a mai értelemben vett demokrácia ugyan, de utat nyitott az egyéni érvényesülés elé. A gazdasági életre nagy befolyásuk volt a hazájukból kiüldözött és Angliába menekült hugenottáknak, akik, mint ipartűzők, átültették Franciaország sokkal fejlettebb kézműiparát. A gyapjú- és a gyapotipar nagyobb lendületet vett, a selyemkészítés ennek a 80.000 hugenotta-családnak bevándorlásával kezdődött. Franciaországnak virágzó, nagy kézműipara s igen élénk kereskedelme volt ebben az időben, Hollandia pénzgazdasága és tőkéje sokszorosán felülmulta az angolt, sőt vagyonosabb volt Angliánál még Spanyolország is. De nemcsak a szövőipar, hanem a vas-

ipar is idegen, főleg francia befolyás alatt indult meg, amit az is mutat, hogy Sheffieldben, a mostani világraszóló ipari központban, még a XIX. század elején is francia neveik voltak az egyes késalkatrészeknek.

Azt látjuk mégis, hogy az angol nép az ipar és a kereskedelem terén olyan találékonyságot mutatott, hogy az összes más népeket messze túlszárnyalta és a brit szigetekén indult meg az úgynevezett ipari forradalom, amelynek legalább akkora jelentősége van az emberiség gazdasági életének kialakulásában, mint a nagy francia forradalomnak a politikai életben. Angolország társadalmi fejlődése is egészen sajátos és az európai kontinensétől elütő. Az arisztokrácia Angolországban osztály volt és nem szorosan zárt kaszt, mint amilyen még ma is nálunk Magyarországon. Aki bizonyos vagyona tett szert Angliában, az arisztokrácia tagjai közé emelkedhetett. A kereskedelemmel és iparral való foglalkozás nem volt megalázó. De foe Dánieltől származik az a megállapítás, hogy a kereskedelemmel foglalkozó ember is lehet „úr”, gentleman és már a Walpole-kormány óta összeolvadtak az új kapitalisták és az új pénzarisztokrácia tagjai a születési arisztokráciával. Ezt a folyamatot az európai kontinens országai-
ban sehol sem látjuk. Az is kétségtelen, hogy a szabadversenynek, a tehetségek érvényesítésének a feltételei *itt* voltak meg a legkorábban egész Európában. Franciaországban egy szörnyű forradalomra volt szükség, hogy megszűnjenek az egyéni érvényesülés akadályai.

A gazdasági élet átalakulása kapcsolatban van az angol hatalmi politika új irányával. Nagybritannia hosszú évszázadokon keresztül mindig a kontinensre tört és élet-halálharcot vívott hosszú ideig Franciaországgal. Ámbár geográfiai helyzete a tengeri uralom megszerzésére tették alkalmassá, mégis megelőzték a felfedezésekben Portugália, Spanyolország, Franciaország, és az újvilágot elhódították előle. Csak későn, Cromwell alatt ébredt az angol nemzet tengeri hatalmának tudatára és a XVIII.

század elején már versenytársa az említett három államnak, a század második felében pedig Hollandiával együtt mind a hármat legyűrte. A hétéves háborúban elszedte Franciaországtól Kanadát, megkapta Floridát és a Mississippi folyótól keletre eső összes területeket és Franciaország befolyását Indiában és Amerikában egyszerre megsemmisítette. Spanyolország teljesen háttérbe szorult, Németország pedig, amely dinasztiák versengésének volt a színhelye, mint versenytárs egyáltalában nem számított. Jelentékeny csapás érte Angliát északamerikai gyarmatbirodalmának elvesztésével (1776), de ez nagy tanulságokat és okulást nyújtott: az anyaország belátta, hogy gyarmatbirtokait azokkal a módszerekkel kormányozni nem lehet. Az elszakadás különben az angol ipar és kereskedelem sorsára nem volt különösebb hatással. Anglia továbbra is tengeri uralmának kiterjesztésére fordítja minden erejét és figyelmét és a kontinens viszályaiba csak azért avatkozik be, hogy tengeri hatalmát növelje. Az új területek szinte korlátlan lehetőséget nyújtottak a gyorsan fejlődő ipara és kereskedelme számára.

A XVIII. század második felében már a géptechnika az angol iparnak éltető eleme. A gépek és ipari eljárások feltalálásában az angol nép még minden más népet megelőzött és felülmúlt. Ha James Watt fel nem találja a gőzgépet és Boulton gyáros nem alkalmazza azt ipari célokra, a világ talán századokkal hátramaradt volna a fejlődésben, ezért ennek a két embernek jelentőségét szinte fel sem mérhetjük. 1769-ben, Napóleon születési évében szerkesztette meg Watt korszakos találmányát, az első gőzgépet, amely már megfelelt az ipar szükségleteinek, a gőzmalmok, a szövő-fonógyárak, a fűrésztelepek, az akkori kisebb-nagyobb üzemek hajtására alkalmasnak bizonyult. A gőzgép lassanként teljesen háttérbe szorítja a vízierőt, melyet Angolországban 1600 körül alkalmaztak először érczúzásra és egyéb bányászati célokra.

Fejlődésnek indult a XVIII. század második felében

az addig elhanyagolt vasipar, amit főleg a kőszénnek alkalmazása mozdított elő. A faszén helyett a század elejétől kezdve a kőszén használják vasolvasztásra. A Cort-féle új olvasztókemence, amely könnyen elválasztotta a kiolvasztott vastól a salakot és gázakat, a vastermelést meggyorsította. 1740 körül 17.000 tonna nyers vasat termelt Angolország, 1788-ban 68.000-t, 1796-ban 125.000-t, 1806-ban már 258.000-t. Ugyanilyen gyorsan nőtt az acéltermelés is.

Nagybritannia ásványi kincsekben rendkívül gazdag, szén- és vasbányái szinte kiaknázhatatlanok, s ezeken kívül még hatalmas réz- és ólomtelepei is vannak. Egymás-mellett van a világ legjobb szene és vasa, az újkori nagyipar e két fő alkotóeleme. Éghajlata nem túlságosan kedvező, eléggé hűvös, de viszont nem annyira mostoha, hogy Nagybritannia népét megakadályozta volna nagy-szerű emberi tulajdonságainak kifejtésében. Talaja sem elsőrangú minőségű, inkább állat- mint növénytenyésztésre alkalmas, de ezekért a hiányokért bőségesen kárpótolják az angol nemzetet a szigetország mérhetetlen ásványi kincsei és a rendkívül kedvező, a földgolyóbison szinte páratlanul álló földrajzi fekvése. Ennek a népnek ezen a helyen, ezekkel a lelki tulajdonságokkal a tengerek urává kellett lennie.

A főiparágak a XVIII. századtól kezdve a szén-bányászat, a vasipar, a gyapjú- és gyapotszövés. Azóta, hogy Watt és Boulton a gépeket az ipari üzemek céljaira alkalmazták, a géperővel hajtott gyárak és üzemek száma nőtt, ha nem is túlgyors tempóban. 1775-85 között 66 üzeme van Angliának, 298 lóerővel; 1785-95 között 144 üzeme 2009 lóerővel; 1795-1800 között 79 üzeme 1296 lóerővel. A század végén egy kis hanyatlás állott be, de a XIX. század első évtizedétől kezdve annál rohamosabb a haladás. Mind a vas-, mind az acélipar csak lassan emelkednek a XVIII. században, ezért szinte hihetetlen az a haladás, amit ez a két iparág a század utolsó évtizedében és a XIX.

század elején megtett, amit különben az előbb idézett számok is tanúsítanak. Ősrégi ipar Angolországban a gyapjúszővés; ennek voltak talán a gazdasági forradalom előtt a legrégebb múltra visszamenő hagyományai. 1770 körül négymillió font értékű gyapjúárut vittek ki Angolországból, Toynbee angol tudós adatai szerint. Fő gyapjúfonóhelyek Bradford, Warminster, Fro me, Trowbridge, Stroud. A gyapotszővés a francia forradalom korában még egészen jelentéktelen. A gyapjúfonóipar mellett a vas- és acélipar a legjelentékenyebb, különösen azóta, amióta a század végén meghonosították és tökéletesítették Angliában azt az acélgyártási eljárást, amelyet Réaumur francia fizikus talált fel. Az egész angol ipart a haladásnak, az újításnak és a tökéletesítésnek a szelleme hatotta át, amelyet a konzervatívizmus elgáncsolni nem tudott. Az ipar mind több és több embernek adott kenyeret. 1811-ben még a lakosságnak 35 százaléka foglalkozott földműveléssel, de ez a szám 1821-ben már 33-ra csökkent, 1876-ig leszállt a földműveslakosság száma 9 százalékra. A természetes szaporodás együtt növekszik az iparosodással: 1750 körül, a becslések szerint, Angliának és Walesnek csak 6 millió lakosa van, 1800-ban már 9, 1850-ben 18 millió.

A napóleoni háborúk, amelyekben kezdettől fogva teljes erővel résztvett, korántsem viselték meg gazdaságilag és pénzügyileg olyan mértékben, mint a szárazföld országait. Minthogy tengeri kereskedelme és kivitele a gyarmatokra a XIX. század küszöbén már igen élénk volt, hatalmas hajóhadával a francia hajóhad egyáltalában nem mérkőzhetett s földjére ellenség nem tehetette a lábát, a másfél-évtizedig tartó élethalálharc nem okozott nagyobb gazdasági megrázkódtatásokat. A francia forradalmat az angol nemzet nem egységesen ítélte meg. A whigek, mint a haladás hívei, általában rokonszenveztek vele, politikai ellenfeleik, a toryk, ellene foglaltak állást. De roppant sokat foglalkoztak és vitatkoztak arról a kérdésről, hogy üdvös és

szükséges volt-e a francia nemzet fellázadása, vagy nem. A nagy politikusok közül Fox leplezetlenül lelkesedett érte, Pitt, aki megszervezte Franciaország és Napóleon ellen az európai koalíciót, leghatározottabban elítélte. Igen nagy hatása volt a forradalom értékelésére Burke Edmundnak, a ragyogó tollú írónak, akinek a forradalomról szóló elmélkedéseit az európai kontinensen is szélteében olvasták.

A kontinentális zár, melyet Napóleon 1806-ban rendelt el, az angol iparnak és kereskedelemnek nem ártott túlsókat. Az ország kivitele 17 millió fontot tett ki 1793-ban, 1800-ban 38 milliót, 1815-ben a háború kezdetének külkereskedelmi forgalma megkétszereződött.

A nagy társadalmi eltolódások már érezhetőek voltak a napóleoni háborúk idején. A termelés új eszközei felborították a társadalom harmóniáját, az élet a termelés új rendjéhez nem tudott gyorsan alkalmazkodni. A szegénység, amely rettenetes nagy volt már a XVIII. század végén, a nagy háború alatt folyton növekedett; ez volt a landlordok és a nagyvállalkozók aranykora. Az előbbieket a tiltóvámok védték, amelyek nem engedték be a szigetországba az olcsó idegen gabonát, a nagyvállalkozók számára pedig az egyre élénkebb kivitel folytán szinte beláthatatlan vagyonosodási lehetőségek nyíltak. A tömeg nyomora közben egyre nőtt. Ez röviden az általános hatás, melyet a gépek ipari alkalmazása előidézett. A tömegek zúgtak és elégedetlenkedtek, mert semmi örömük nem telt abban a hatalmas vagyonban és gazdagságban, amely az ő munkájukból származott. A belső vándorlást és a lakosság átcsoportosulását rengetegszer megírták. A munkások, a kézművesek elhagyták a falut, beözönlöttek az ipari és szénbánya-központokba; az északi és az északnyugati nagy szénmedencék vidékén hatalmas új centrumok keletkeztek. A kézműves osztály megsemmisült; eltűnt, elenyészett a XIX. század közepéig a yeomen-osztály is, a régi középbirtokosság, Anglia egyik legősibb s legerősebb társadalmi eleme.

A landlordok egyelőre megtartották régi társadalmi állásukat, sőt a kormány vámpolitikája folytán még gazdagodtak is, közben hatalmas összegű tőkék halmozódtak fel a kevésszámú újgazdagok kezében. A szegény nép sorsa szánalmas volt. Emberek ezrei özönlöttek a nagy városokba, ahol összezsúfolva, nyomorult viskókban húzták meg magukat s nem voltak alárendelve semmiféle erkölcsi ellenőrzésnek. A vállalkozók szívtelenül kiaknázták a gyermekek munkáját; fejletlen, 10-15 éves gyermekek napi 16 órát is dolgoztak a gyárakban, amelyek ebben az időben még nem voltak a mai egészségügyi követelményeknek megfelelően berendezve. És kihasználták ugyanúgy a női munkaerőt is.

A szövő-fonó munkások hetibére átlag 13 shilling volt 1802-ben, 1806-ban már csak 10 shilling, 1812-ben 6 shilling, 1807-ben 4 shilling. De a búzaárak közben emelkedtek: 1802-ben 6 shilling volt egy mérő búza ára (quarter = 8 bushel), de már 1812-ben 122 shillingre emelkedett. Egykori feljegyzésekből tudjuk, hogy a járványok gyakran pusztították a nyomorban sínylő nagyvárosi proletariátus sorait. A koldusbotra jutott kézművesek haragja az „iron man”, – a vasember – ellen fordul, amint a munkások a gépeket nevezték. 1812-ben Nottinghamban a munkások összerombolták a szövőgépeket s a lázadás csakhamar átharapódzott Kent-be és Anglia többi nagyipari központjaiba. 1826-ban Lançashire-ben zúzták össze az elkeseredett munkások a szövőgépeket. 1819-ben nagy zavargások színhelye volt Manchester, Anglia legnagyobb ipari központja.

A munkásosztály ijesztő nyomora támasztotta fel a század első éveiben a radikális mozgalmat, amelynek több iránya jelentkezik: William Cobbett mozgalma és a Burdett-féle forradalmi szellemű radikalizmus. A radikálisok izgatásainak első eredménye az volt, hogy a parlament kénytelen-kelletlen foglalkozni kezdett a munkáskérdéssel. 1802-ben szavazták meg a Peel-féle törvényt,

amely a gyermekek éjjeli munkáját szabályozta a szövődő üzemekben, de a törvénynek nem volt nagyobb hatása. A whig-pártiak és a parlamenten kívül az emberbarátok a munkásvédelmi törvényeket folyton sürgették és az ő agitációjuknak eredménye, hogy 1819-ben napi 12 és $\frac{1}{2}$ órára korlátozták a 9-16 éves gyermekek munkáját. 1831-ben a gyermekek éjjeli munkáját eltiltották, majd 1833-ban a nappali gyermekmunkát újból erősen korlátozták. Az angol törvényhozás 1874-ig egész sereg szociális törvényt alkotott, amelyek a gyermekek és nők munkáját egészen minimumra leszállították. De a munkások anyagi helyzete csak lassan javult.

A Peel-kormány még egy másik nagyjelentőségű törvényt alkotott: a munkásoknak 1825-ben megengedték, hogy szabadon szervezkedhessenek. Az angol munkásság szervezkedésében történelmi jelentőségű helyet foglal el Francis Place londoni szabómester, aki 1823-ban Londonban megalapította az első szakszervezetet.

Közben az angol nagyipar haladt rohamléptekkel a maga egyenesvonalú útján, évről-évre többet és többet termelt és a szigetország elárasztotta olcsó és kitűnő minőségű terményeivel az összes világpiacon. Nagybritannia szénkivitele 1840-ig 1,450.000 tonnára emelkedett; 1870-ben már $10^{\frac{1}{2}}$ millió tonna. Az évi vastermelés, amely a gazdasági forradalom kezdetén, mint láttuk, még egészen szerény méretű, 1869-ig 4,950.000 tonnára emelkedett. Az ősi iparág, a gyapjúszövés, szintén emelkedik évről-évre. Pedig az is szinte jelentéktelen még abban az időben, midőn Arkwright megszerkesztette az első szövőgépet és Cartwright elkészítette az első powerloom-ot, a géperővel hajtott szövőszéket (1785). A gyapjúbevitel 1840-ben 22,600.000 kilogramm, noha az anyaországnak magának is jelentékeny gyapjútermelése volt; 1850-ben már 33,500.000 kilogramm, 1870-ben 119 millió. 1840-ben 1,710.000 kilogramm gyapjúfonalat vittek ki Angliából, 1870-ben 15 millió kilogrammot.

A gyapotszövés, amely 1870 után Nagybritannia legelső iparává nőtte ki magát, 1840-ben már 53 millió kilogramm gyapotfonalat termelt kivitelre, 1870-ben pedig 83 milliót. Elismert iparága Angliának a vászon- és selyemszövés is. 1840-ben 81 millió méter vászonszövetet vittek ki, 1870-ben 206 millió métert. Jelentékeny kivitele volt Angliának selyemből is: 1840-ben 600.000 méter, 1870-ben 3,500.000 méter.

Az angol áruk elárasztották egész Európát, ami kitűnik abból is, hogy az összes ipari államok védekeznek ellene. Friedrich List, a nagynevű német közgazdász, azért tartotta szükségesnek az észszerű vámvédelmet, hogy Nagybritannia rendkívül fejlett iparával gazdasági rab-szolgaságban ne tarthassa az európai kontinenst. Elárasztotta Anglia egyes gyártmányaival a tengeren túl lévő birtokait is. A kivitt áruk értéke 1760-ban, becslések szerint, még mindössze 14,500.000 font; 1840-ben 51 millió font; 1850-ben 71 millió font, 1880-ban 223 millió. A gazdasági forradalom, amelyet 1768-tól, a szövőgép feltalálásától lehet számítani, teljesen kiforgatta sarkaiból az angol társadalmat, elsekélyesítette a földművelést, lehengerelte a közép- és kisbirtokos elemet, megduzzasztotta az ipari városokat és körülbelül 1860 körül fejeződött be. Ez alatt a rövid évszázad alatt a brit szigetország az egész világ kalmárja és szállítója lett.

A munkaviszonyok, a munkások javadalmazása és általában a gazdasági és társadalmi viszonyok a leg-szorosabb kapcsolatban vannak az e korbéli angol köz-felfogással. Az angol vezetőrétegek élet- és világszemlélete nagyjából Bentham Jeremiásnak, a nagy etikusnak tani-tásaival mutatnak rokonságot. Bentham, mint etikus, mint közgazdász korának egyik legnagyobb hatású írója. Tőle származik ez a sokat emlegetett frázis: „A legnagyobb boldogság a legnagyobb tömeg számára.” A gazdasági kérdésekben Smith Ádám tanítványa, agitált a vám-határok megszüntetéséért, de már megpendítette a szegé-

nyekről való szociális gondoskodást is, aminek elérésére a hatásosabb állami beavatkozást és a szabadverseny korlátozását ajánlotta. Azokra a radikálisokra volt főleg hatással, akik a parlamentben a politikai jogok kiterjesztését és a munkásvédelmi intézmények megeremtését sürgették. A közgondolkodásra nagy hatással volt az említett Bürke Edmund is, aki azt hirdette, hogy a jótékonyság keresztényi kötelesség, a munkások sorsának intézményes megjavítását azonban helytelenítette. Ezt mondja többek között: „A munka áru éppen úgy, mint minden más dolog; emelkedik, vagy esik a kereslet szerint... a munka szükségképen alá van vetve az üzleti élet törvényeinek és elveinek.” Teljes erővel tiltakozik Bürke az ellen a gondolat ellen, hogy a kormány, vagy akár a gazdagok is ellássák a szegényeket azokkal a szükségletekkel, amelyeket az isteni gondviselés egyelőre megvont tőlük. Aki a szegények és gazdagok viszonyán változtatni akar, megbolygítja az Istentől megállapított természetes rendet. A törvényhozás ne igyekezzék Isten törvényét megváltoztatni.

A gazdagok között igen szilárd az a meggyőződés, hogy a tulajdonjog és a kíméletlen szabadverseny az élet megváltozhatatlan törvénye, a szegényeken legfeljebb csak a keresztényi irgalom segíthet. Legjobban mutatja ezt az a határozat, amelyet az alsóháznak egy bizottsága hozott 1806-ban és amely többek között ezeket mondja: „Joga van minden embernek arra, hogy a tőkével, melyet örökölt, vagy szerzett, tetszése szerint rendelkezék, mindaddig, amíg ezzel nem érinti mások tulajdonjogát... és ez egyike azoknak a kiváltságoknak, amelyet ami szabad és szerencsés alkotmányunk szerint minden angol úgy tekinthet, mint veleszületett jogot.”

Azoknak a gondolkodóknak viszont, akik az emberi boldogság, sors, s jólét kérdéseit vizsgálat tárgyává tették, rá kellett eszmélniük arra, hogy az anyagi javaknak olcsó és tömeges előállítására nem valósította meg az általános jólétet. Mill Stuart, a nagy gondolkodó és közgazdász,

nem nagyon van elragadtatva a korabeli állapotoktól s elítélőleg nyilatkozik a munkásokkal való bánásmódról is.

Annak a könyörtelenül utilitarista és pesszimista irányzatnak, melyet az irodalomban Malthus képviselt, ebben az időben éles ellentmondása is jelentkezett. Fel-támadt a humanitárius irányzat, amely az angol nép-léleknek szintén egyik sajátos oldala s ami kapcsolatban van a pietizmusig menő mély angol vallásossággal. Ennek az irányznak Owen Róbert gyáros a legnagyobb képviselője, akit a szocialisták is magukénak tartanak, ámbár nem volt sem kollektivistá, sem forradalmi szocialista.

Owen igen nagy gondolkodó, amellet nemes lel-
kületű emberbarát volt, aki élhetett volna dúsan, békében hatalmas vagyonából, de akit a hivatástudat a társadalmi viszonyok megjavítására ösztönzött. Kispolgári szár-mazású volt Owen és először mint egy posztógyárnak igazgatója működött, majd maga is hatalmas gyártelepet vásárolt New-Lanark-ban. Amint átvette a gyár veze-tését, olyan reformokat léptetett életbe, amelyek Angliában még ezidőben meglepő újításszámba mentek. A felnöttek munkaidejét a 17 órától napi 10 órára csökkentette; nem alkalmazott 10 évnél fiatalabb gyermekeket. A fiatalabb gyermekek számára, hogy ne kóboroljanak napközben az utcákon, iskolákat állított. Megszüntette végül a mun-kásoknak akkoriban szokásos szigorú megbüntetését. Romantikus jellem, hitt az emberek veleszületett jóságában, azt hirdette, hogy fel kell csak világosítani az emberek elméjét, nevelni, tanítani kell őket és jobbakká lesznek, mert hiszen a természettől fogva jók, szorgalmasak, kötelességtudók. 1817-ben egyik filantróp társaságnak azt ajánlotta, hogy 500-1000 munkást magábanfoglaló Mutual Corpora-tion-t kell alakítani és ezen az alapon kell megszervezni a munkások összes közösségeit. Owen, hogy eszméinek életrevalóságát megmutassa, 1824-ben Amerikába köl-tözött és ott munkásközösséget alakított. De kísérleteit a legsiralmasabb csőd sújtotta. A munkások nem értették

meg és a Corporation-ból nemsokára kommunista közösséget alakítottak, amely megbukott. Owen nem esett kétségbe, arra hivatkozva, hogy eszméit a munkások tudatlanságuk miatt nem értették meg, visszatért hazájába és a Hampshire grófságban alakított új munkatelepet és folytatta kísérleteit. Nagy vagyona a kísérletekben lassanként elúszott és 1858-ban, mint aggastyán abban a tudatban halt meg, hogy mindaz, amit tett és hirdetett helyes és jó volt, de az emberek még nem voltak eléggé érettek eszméinek befogadására.

Owen nem volt kollektivista, ámbár közel jár hozzá. Alap gondolata az, hogy a környezet megváltoztatásával megváltoztatjuk az embert, akit csak nevelnünk kell, hogy természetes jótulajdonságai kibontakozzanak, szóval azt hirdette, ami később a demokráciának meg a szocializmusnak is szinte megdönthetetlen dogmájává lett, hogy a nevelés mindent segít és az emberek jellemének átalakításában feltétlenül biztos eredményre vezet. Tanítása rokon Lamarck-nak, a nagy természettudósnak azzal a tételével, hogy a környezet módosulása szerint módosulnak az élőlény tulajdonságai. Másik tétele a természetes egyenlőségről szóló tan, ami végeredményben szintén kommunizmushoz vezet. Legélesebben elítéli a profitot és hirdeti munkáiban a szükségletek céljaira való termelést, amely szerinte legésszerűbben kis decentralizált közösségekben érhető el, amelyekben minden a fogyasztás érdekében szolgálja. A profit utáni hajsza szerinte eredendő bűn és minden bűnnek és társadalmi bajnak a forrása. A termelvényt profit nélkül annyiért kell eladni, amennyibe az előállítás került. Ellensége Owen a pénznek is és az ő találmánya a munkautalvány, amelyet tőle a későbbi szocialista és kommunista írók is átvettek. A későbbi centralista szocialistáktól szinte egész világ választja el Owen-t. Amit ő hirdet, az tisztán társulás, kooperáció és annak is az önkéntes módja. Az angol munkásmozgalmra Owen nem volt túl nagy hatással, de érdemei mégis

igen nagyok, ő ugyanis a munkástörvényhozás kezdeményezője, amelyben Anglia megelőzte az összes népeket. Ő sürgette először a gyári törvényhozást, s ő szállt síkra az emberbarátok társaságával egyidőben a gyermekmunka megszüntetéséért, s ő követelte először a gyáripar szigorú állami ellenőrzését. Az ő érdeme volt az 1819-i Peel-féle törvény, amely a 9 éven aluli gyermekek munkáját tiltotta és 12 és $\frac{1}{2}$ órára szállította le a 9-16 éves gyermekek napi munkáját.

Közben a munkásság elégedetlensége egy nagyobb arányú forradalmi jellegű megmozdulásban robbant ki, ami a XIX. század történetében chartista--mozgalom néven ismeretes. A mozgalom azt mutatja, hogy az angol munkásságban a politikai ambíciók is felébredtek, a mozgalom azonban igen rosszul volt megszervezve, a vezetők nem látva tisztán a célokat, nem tudták mit akarnak, így a munkásság szinte maga árulta el, hogy még nem érett a politikai jogokra. A megmozdulás 1838-ban kezdődött meg és a Chartá-ról nevezték el, mely a munkásság követeléseit tartalmazta. A követelések között az általános választójog, a titkos szavazás, az arányos kerületi beosztások szerepelnek. A Chartát egy kézműves csoport szerkesztette meg, amelynek William Lowett állott az élén.

A munkások két pártra szakadtak: a forradalmárok pártjára és azokéra, akik a békés agitáció szükségét hangsúlyozták. 1839-ben Newport-ban ki is tört a felkelés, de a hatóságok játszi könnyedséggel elfojtották. Ettől fogva a chartista mozgalom egészen 1848-ig hullámozott, a nélkül, hogy nagyobb sikert ért volna el és befejeződött azzal a monstrumpetícióval, amelyet a parlamentnek 1848 április 10-én adtak át. De a tüntetők, akiket a parlament előtti téren a hatóságok szétszórtak, most sem értek el sikert.

Ez volt az angol munkásság egyetlen forradalmi jellegű megmozdulása és erre alapították Marx és Engels azt a hamisnak bizonyult feltevésüket, hogy Anglia lesz az első áldozata a forradalmi szocializmusnak. A moz-

galom nem ért el sikert, nemcsak azért, mert rosszul volt megszervezve, hanem főleg azért, mert a munkásság sorsa a gabonavámok eltörlése óta lényegesen megjavult és közben egyre erősödtek a trade unionok, a munkásság gazdasági szervezetei. 1825-től 1848-ig igen sok szakszervezet alakult, 1850-től 1860-ig pedig rohamosan elszaporodtak, annak dacára, hogy a törvényhozás csak jóval később ismerte el őket. A chartista-mozgalom politikai követeléseit csak később valósultak meg, a század második felében, Viktória királynő liberális kormányai alatt.

Azok közül az angol írók és gondolkodók közül, akik közgazdasági kérdéseket tanulmány tárgyává tettek, Smith Ádám óta Malthus Róbert és Ricardo Dávid gyakoroltak a közgondolkodásra legnagyobb hatást. Malthus-tól származik a darwinizmusnak a létért való küzdelemlről szóló tétele, amely nem egyéb, mint egy vitatható szociológiai tételnek az élőlények világára való alkalmazása. A legtöbbet azonban a híres népesedési elméletet emlegették, amelyet száz esztendőn keresztül rengeteget kritizáltak, ócsároltak, cáfoltak. Malthus a kora népesedési viszonyait vizsgálva, arra a megállapításra jutott, hogy a túlnépesedés veszélye egészen közeli. Ismert tétele, hogy a táplálékmenyiség aritmetikai, a népesség ugyanakkor geometriai haladvány szerint nő; ezért szükség van a túlnépesedés megakadályozása végett a betegségeknek, pusztító járványoknak az emberiség általános jóléte szempontjából üdvös csökkentő befolyására.

Malthus népesedési törvényének Godwin-tól Oppenheimerig egész nagy irodalma van. Mi igaz belőle és mi a helytelen, ennek részletes megvitatása, nem tartozik tárgyunkhoz. Malthus tévesen alkalmazta tételét saját korára. A gépek és az ipari termelésnek új eszközei rengeteg életlehetőségeket teremtettek, a föld termelőképesége az okszerű talaj műveléssel nagyban megnövekedett. A föld hozaléka 1789-ben $7\frac{3}{4}$ hektoliter gabona volt Franciaországban, ma 17 hektoliter. Az Egyesült Államokban

a fejreeső nemzeti vagyon 1850-ben 308 dollár volt, içioben 1470. Nagybritanniának 10 és fél millió lakosa volt Malthus korában, ma 45 millió. Európa lakossága ugyanebben az időben 180 millió volt, 1914-ben 460 millió. Ezek a számok élénk cáfolatai Malthus tételének, ha azt általánosságban alkalmazzuk. A Malthus-törvényben mégis sok igazság van. A sok cáfolat, sok vita, sok tudós csúrés-csavarás után megmaradt egy nagy igazság belőle, az, hogy az emberiség szaporodása korlátlan, de ugyanakkor a föld javai nem fokozhatók a végtelenségig s a túlnépesedésnek a veszélye egykor mégis bekövetkezik. Malthus előadja, hogy a vadnépeknek egy jelentékeny része elpusztul az éhségtől. Rengeteg állat vész el táplálék hiányában; Oroszországban és Indiában a tuberkulózis és egyéb járványos betegségek százezrenként szedik áldozataikat. De a Malthus-törvény többé-kevésbé a mára alkalmazva is igaz. Még nem közvetlen közeli a túlnépesedés veszélye, ámbár egyes tudósok azt állítják, hogy 4-500 esztendő múlva benépesül a föld, de látjuk viszont, hogy a rossz gazdasági viszonyok milyen hatással vannak a népesedésre. A világháborúban 12 millió ember pusztult el, de az emberveszteségnek jótékony hatása a megélhetési viszonyokra mégsem mutatkozott. A mai racionalizált nagyipar és az okszerű talajművelés rengeteget termelnek, de az elosztás igen rossz. Amerikában elpusztítanak egyes terményeket, hogy az árakat növeljék, máshol emberek milliói éhen pusztulnak.

A Malthus-törvényt végeredményben nem cáfolták meg. Irgalmatlan és vaskövetkezetességgel be fog következni akkor, ha a földnek eddig még nem gyarmatosított részei benépesülnek. Ma 2 milliárd körül jár a föld népessége; Európa egyes részei, mint Belgium, Németország, a Ruhr-vidék, Olaszország, Anglia túlnépesek. A háborúelőtti kivándorlás megszűnt, már a tengerentúli országok is védekeznek a túlnépesedés ellen. A civilizált népek már ma védekeznek a túlságos szaporodás ellen is, úgyhogy

megakadályozzák a születéseket. Angolországban egy-néhány évvel ezelőtt hozott törvény felhatalmazza a szülőket, hogy ne engedjék megszületni azokat a gyermekeket, kiknek tisztességes eltartásáról gazdasági viszonyaik miatt nem gondoskodhatnak. Ez nem egyéb, mint a Malthus-törvény gyakorlati alkalmazása.

Ricardo, a hollandiai zsidó származású meggazdagodott tőzdespekuláns nemcsak korának, hanem az egész XIX. századnak egyik leghatásosabb közgazdasági írója. 1817-ben jelent meg főmunkája: a *Principles of political economy and taxation*. Van még munkája a gabonavámokról, maradt igen sok levele, parlamenti beszéde. Főtémái: az érték, az ár, a kamat, a haszon, a járadék kérdéseinek és fogalmainak tisztázása, és az volt a főtörekvése, hogy a közgazdaság alapelveit tömören és világosan megállapítsa. Egész a XIX. század közepéig szinte megdönthetetlen tekintély volt Ricardo, de egyes tételei máig sem avultak el. Ma, a mi kollektívizmus felé hajló korunkban nem lehet rokonszenves, mert szélső utilitarista és individualista. Sok tekintetben Smith Ádámnak és Quesnaynek folytatója, de hatással volt reá Bentham is. Ez utóbbinak átvette a következő tételeit: „A saját haszon keresése csodás összefüggésben van az összesség egyetemes jólétével. A tulajdon szentsége biztosítja a társadalom biztonságát.

Ricardo különbséget tesz a használati érték és csereérték között és nála találjuk meg a szocialisták sokszor hangoztatott tételét, amely szerint a csereérték attól a munkamennyiségtől függ, amelyet az áru előállítására fordítanak. A piaci ár viszont a szükséglet és a kereslet függvénye. Marxnak híres tétele: „A társadalmilag szükséges átlagmunka” Ricardo találmánya. Sokat vitatták a Ricardo-féle földjáradék-elméletet, amely alatt a földnek azt a hasznát kell értenünk, amelyhez a föld tulajdonosa tisztán természeti adottságok révén jut, amiket a természeti erőknek köszönhet. Ezt a hasznot – Ricardo szerint – el kell

különíteni attól, amelyet a gazda munkájának és befektetett tőkéjének köszönhet. Ha például nagy az élelmicikkek iránti kereslet – mondja Ricardo, – a földtulajdonos, akinek jóminőségű földje van, szinte monopóliumos helyzetet élvez. A jó föld és rossz föld olyan adottságok, amelyekbe a gazda nem folyhat be munkával vagy tőkebefektetéssel. Ezt a tételt szintén sokat vitatták és ma már nem igen akad, aki Ricardo értelmezése szerint elfogadja. A gazdának annyi munkára, befektetésre van szüksége, annyi rizikóval kell megküzdenie, olyan szakértelem szükséges a föld termelvényeinek előállításához, hogy ezek mellett a Ricardo által emlegetett természeti adottságok szinte teljesen elenyésznek.

Fontos még Ricardónak a munkabérről szóló meghatározása, amelynél a munkás létminimumának, azonkívül a kínálat és kereslet törvényének van szerepe. Ebből gyártotta Lassalle Ferdinand a munkabér vastörvényét, amelyre a szocialisták máig esküsznek. Pénzügyi tanításai is nagy hatással voltak korára.

Amíg Ricardo élt, a szabadkereskedelem elmélet maradt. Az elméletet egy nagy agitátor és hatalmaserejű szervező, Cobden Richárd tette napi kérdéssé és az ő nevéhez fűződik az úgynevezett manchesteri iskola és az egész szabadkereskedelmi mozgalom. Általában a manchesterizmust tartják a gazdasági liberalizmus legszélsőbb formájának és a liberalizmus ellenfelei: a kollektivisták, a szociálisok rendszeren erre hivatkoznak, mint szerintük elrettentő példára. A manchesterizmust úgy tüntették fel ellenfelei, mint kizsákmányoló rendszert, amely lelketlenül odadobja a gyengéket a gazdagoknak, az erősebbeknek. Ráfogták azt is, hogy szűkkörű, korlátolt materializmus vagy utilitarizmus, ezenkívül tagadása az erkölcsnek, az emberiségnek és ezzel a jelszóval küldi híveit az élet harcába: taposd el a gyengét! Mindebből egy szó sem igaz, ezekből a jellemvonásokból Cobden és híveinek tanításaiban semmi sincs. Ők egyszerűen Smith Ádám-

nak és Benthamnak tanítványai, de valamennyiën elszánt békeapostolok voltak és a korlátlan szabadversenyt éppen humanitárius okokból hirdették. Cobden és munkatársai úgy gondolták, hogy a gazdasági szabadverseny kölcsönös kiegyenlítődést hoz létre s következőleg kibékíti a versengő nemzeteket egymással. Amit maga Cobden így fejezett ki: „A szabadkereskedelem tökéletesítve az összeköttetéseket és biztosítva minden nemzet számára a függetlenséget, elkerülhetetlenül megfosztja a kormányokat attól a hatalmuktól, hogy háborúkba rántsák népeiket.” Cobden 1850-ben, mint parlamenti tag, legelősebben tiltakozott az ellen, hogy Anglia kölcsönt adjon Ausztriának, mert katonai célokra fordítja.

A szabadkereskedelmi mozgalom hazája Anglia és nem egyéb maga a mozgalom, mint Smith Ádám és Ricardo tanításainak megvalósítása az életben. Máshol is voltak hívei nagyszámmal, így Franciaországban meg Németországban, de a gazdasági életben alig ért el eredményeket. A század elején az elmúlt hűbéri és merkantil lista kornak még számos maradványa virágzott, a nagybirtok Angolországban kiváltságokat élvezett. Az 1815-i gabonatörvény, melyet a nagybirtokosok kedvéért hoztak, megakadályozta a külföldi gabona behozatalát, aminek az lett a következménye, hogy a szegény nép életmódja megdrágult és az ipari cikkek előállítási ára ennek következtében megnövekedett. A gyárosok attól tartottak, hogy az élelmiszerárak növekedése miatt Angolország szárazföldi piacait elveszti. A mozgalom, mely a gabonavámok eltörlésére irányult, már 1820-ban megkezdődött a londoni kereskedőknek a parlamenthez intézett petíciójával. 1838-tól kezdve négy esztendőn keresztül súlyos válság nehezedett Anglia gazdasági életére. A kenyérárak folyvást emelkedtek, a munkások munkabére állandóan csökkent, az ipar és a kereskedelem fennakadt. Az 1843. esztendőt, mint igen nagy nyomor esztendejét emlegetik. A nyomor velejárói: rablás, gyűjtogatás, útonállás, a járványos beteg-

ségek napirenden voltak egész Angolországban. A manchesteri ipari és kereskedelmi körökben az a vélemény alakult ki, hogy a bajok legfőbb, sőt egyetlen forrása az 1815-i gabonatörvény, amely a nagybirtokos arisztokrácia érdekeit túlzottan védte. Kiadták a jelszót: meg kell szüntetni a gabonavámokat! Az első tiltakozás 1838 augusztus 4-én összehívott gyűlésen hangzott el a gabonavámok ellen és ezzel megkezdődött a nagy liberális forradalom, amely 1846-ban fejeződött be. Manchesterből átjutott a mozgalom Birminghambe, Leicesterbe, Derbybe. 1843 december 13-án a manchesteri kereskedelmi kamara Cobden indítványára elfogadta a következő deklarációt:

„A gabonavámok rögtöni eltörlése nélkül a gyáripar összeomlása elkerülhetetlen és a kereskedelmi szabadság elvének legnagyobb mértékű alkalmazása biztosíthatja egyedül az ipar kedvezőbb helyzetét és az ország nyugalját.”

A Cobden indítványára megalakult gabonavám-ellenes liga gyűlésein, előadásaiban a gabonavámnak, mint a köznyomor legfőbb okozójának, rögtöni megszüntetését követelte. És a liga még tovább ment. Programpontjai közé vette mindazoknak a kereskedelmi, ipari, gyarmati kiváltságoknak és monopóliumoknak megszüntetését, amelyek mindezideig még érvényben voltak. A free trade apostolai ezután lapot alapítottak, a Manchester Times-t, megalapították a Free Trade Hallt (1843), röpirataikkal elárasztották az országot és sikerült megtörniök lassanként az angol közvélemény kezdetben tanúsított rideg közönyét. Cobden és elvbarátai a liga követeléseit bevitték azután a parlament termébe.

Az 1845-i keserves esztendő meghozta a szabadkereskedelmi liga számára a győzelmet. 1846 május 26-án az alsóház többsége megszavazta a Peel-kormány javaslatát és eltörlték a gabonavámokat. A nagy harc, melyet Cobdenék megharcoltak, Angolország gazdaságtörténetének egyik legfontosabb és korszakot jelentő fejezete. A mozgalomnak nem tisztán anyagi és gazdasági rugói voltak,

mint ellenségei ráfogták. Cobden, Bright és a szabadkereskedelem hívei úgy gondolták, hogyha a gazdasági országhatárokat eltörlik:, megszűnik a népek féltékenysége és kialakulnak a nagy természetes termőterületek. Cobden maga meggyőződéssel hirdette, hogyha a vámok és monopóliumok által eltorzított egészségtelen verseny megszűnik, a háborús okok is elenyésznek s kialakul a népek békés köztársasága. Cobden rengeteg számadattal mutatta ki előadásában, beszédeiben, hogyan fizetett rá Anglia a védvamos politikára s hogy halmozódott fel a rengeteg, a manchesteri mozgalom kezdetekor még 800 milliót kitevő államadósság.

Angliában a vámok az 1820-as évekig igen súlyosak voltak s egyaránt terhelték az élelmiszereket, az ipari nyersanyagot és a készárukat. Lassanként azonban enyhültek. A 20-as években szüntették meg az angol hajóknak 1660-ból való, a Cromwell-féle Navigation Acttal kezdődő kiváltságait, amelyek felvirágoztatták az angol tengeri hajózást, de ebben az időben már nem volt értelmük. 1842-től 1846-ig 15-20 százalékkal mérsékeltek az iparcikkek vámjait. Az 1853-60 közötti időszakban a védővámok Angolországban teljesen megszűntek, csak a fogyasztási adó számbamenő egészen alacsony pénzügyi vámok maradtak meg.

Az angol gazdasági közgondolkodás leghűbb kifejezői az 50-es, 60-as években John Stuart Mill, a filozófus, aki a politikai liberalizmus lényegét, tartalmát, céljait eddig a legszebben tisztázta.

Mint közgazdász, Smith Ádám és Ricardo folytatója és igyekezett a közgazdaságtanból nagy, a gazdasági élet összes jelenségeit összefoglaló és megmagyarázó rendszert alkotni. Mill kezdetben még szélső individualista, később azonban a szociális irányzat felé hajol, anélkül azonban, hogy az emberi szabadságról vallott korábbi nézeteit feladta volna. Charles Gide, francia közgazdasági író megállapítása szerint a klasszikus-liberális gazdasági

iskola Mill tanításaiban érte el tetőfokát, de vele kezdődik ennek az iránynak hanyatlása is.

A klasszikus iskola tanításai azokban az etikai nézetekben és általános világszemléletben gyökereznek, amelyek a század nagy politikai intézményeit megteremtették. Az iskola tanításai röviden összefoglalva Charles Gide szerint a következők:

Alapvető tanítása az állampolgári szabadság; mennél kisebb mértékű állami beavatkozás a gazdasági életbe, lehetőleg minden korlát megszüntetése, amely útjában áll gazdasági erők szabad kifejtésének. Minden tevékenység mozgatója az egyéni érdek; ez a fő individualista alapelv, amely azonban Mill Stuart szerint nem jelent szélsőséget, egoizmust, amit a rendszerbe belemagyaráznak a liberalizmus ellenségei. Mill szerint az individualizmus nem zárja ki a szimpátiát, a jótékonyság felett érzet örömet. A klasszikus iskolának a szabadversenyről szóló tanításait, amelyek a manchesterizmusban érték el csúcspontjukat, már láttuk Cobden mozgalmának ismertetésénél. Ez a klasszikus gazdasági iskola tanításai között a legsarkalatosabb alapelv. Mill neomalthuziánus és azt hirdeti, hogy szükség van a népesség korlátlan szaporodásának megakadályozás sara. A munka, a tőke, a föld értékét a klasszikus iskola szerint a kínálat és a kereslet törvénye szabja meg, ami magára a pénzre is érvényes és ugyanaz a törvény szabályozza a munkabért is. Mill igen alaposan foglalkozott még irodalmi pályája kezdetén külkereskedelemmel és tőle származik a nemzetközi kereskedelem kiegyenlítéséről szóló tétel.

Millről azt jegyezték meg kritikusai, hogy az ő tanításai foglalják össze legjobban, legszebben a fiziokratákkal és a Smith Ádámmal kezdődő új gazdasági eszméket. És Mill élete végéféle nézeteit mégis módosította és eltérült egy kissé főleg a franciák hatása alatt a szocializmus felé és megalapítója a szocializmus individualista irányának, amelyet „liberálszocializmusnak” szoktak nevezni. Mill

az individualizmus szempontjából fordult ellene a gazdasági liberalizmusnak, amelynek szélsőséges és elfajult formái, mint ezt a későbbi példák mutatják, minden individualizmust megsemmisítenek. Ezek a nézetei rokonságot mutatnak Owennal és hasonló nézeteket vallanak a szövetkezeti mozgalom és a szolidaritás későbbi szószólói is. Mill szociális programja a következő: 1. A bérrendszer helyettesítése termelő szövetkezetekkel; 2. a földjáradék szocializálása földadó segítségével; 3. a vagyoni egyenlőtlenség korlátozása, az örökösödési jog korlátozásával. (Charles Gide). Azok a reformok, melyeket Mill ajánlott a gazdasági individualizmus elfajulásainak kiküszöbölésére, a helyesen értelmezett individualizmussal egyáltalában nem ellentétesek.

Ezek a tanok, melyeket az előzményekben igen röviden ismertettünk, többé-kevésbé azonosak az angol közgondolkodással és azokkal a gazdasági elvekkel, amelyek a szigetországban, sőt az akkori művelt Európában, sőt Amerikában is érvényesültek. A szabadverseny, a lehetőleg vámmentes szabadkereskedelem egész korszakban uralkodó elv. A Friedrich List-féle védővamos iskola csak később éreztette hatását.

Angolország földművelése az iparosodással nem haladt együtt, ellenkezőleg, visszafejlődött. Egészen a XVIII. század végéig Angolországnak volt az egész művelt világon legerősebb, legfejlettebb mezőgazdasága. Az angol nép a XVII. és XVIII. században leküzdve az éghajlat mostohaaságát és hátrányait, akkoriban páratlanul virágzó állattenyésztést és földművelést teremtett. Angolok találták ki a modern mezőgazdaság termelési módszereit, ők tenyésztették ki a legjobb, a legkifizetőbb állatfajtákat: lovakat, sertéseket, juhokat s a szigetországnak egészen a XVIII. század végéig jelentékeny mezőgazdasági kivitele volt, amely már 1800 körül körülbelül egyharmaddal csökkent.

A birtokmegosztás Angliában nagyon egészségtelen volt; csak Magyarország hasonlítható ebben a tekintetben Nagybritanniához. Angolország és Wales termőföldjeinek több mint a fele: 34.5 millió hektár körülbelül 4000 nagy birtokos kezei között oszlott meg 1873-ig. A kisbirtokos osztály lassanként eltűnt és Nagybritannia földje 100 ezer hektártól 10 ezerig terjedő nagybirtoktestekre oszlott. És bármennyire industrializálódott is az ország, a nagybirtokosság hatalma semmit sem csökkent, ők kormányozták Angliát sokáig, még a demokratikus korban is. A nagybirtokrendszer azért volt mégis tűrhetőbb, mint például nálunk Magyarországon, mert a birtoktesteknek öthatodrésztét farmereknek adták bérbe és kialakult a nagybirtokokon 200-100 hektár területű farmtípus. A földműveléssel foglalkozó lakosság, mint már említettük, állandóan csökkent: 1821-ben még 20 százalék, 1876-ban már csak 9. A föld hozadéka nőtt, de megközelítőleg sem olyan mértékben, hogy elegendő lett volna a lakosság eltartására. A század elejétől kezdve Anglia gabona- és élelmiszerimportja állandóan nőtt s a hetvenes esztendőben már hatalmas összegeket tesz ki. 1877-ben 5,450.000 tonna gabonát vittek be Nagybritanniába 51,987.000 font értékben. A későbbi korban az élelmiszerbevitel még inkább növekedett, úgy hogy az elfogyasztott élelmiszer mennyiségnek körülbelül 80 százalékát külföldről s a gyarmatokról vitték be.

Az angol nemzet az iparban és a kereskedelemben fejtette ki és nem a földművelésben egész teremtő tevékenységét. Seeley professzor kifejti, hogy a XVII., XVIII. és XIX. század története jelentékeny részben az angol gyarmatosítás története, és az öt tengeri hatalomnak az Újvilág birtokáért folytatott, több mint két évszázadon keresztül tartó küzdelmében Nagybritannia lett a győztes. Ennek köszönhető óriási mérvű megvagyonosodását, világtekintélyét és hatalmát, amiről a bevitel és kivitel számai tanúskodnak.

Ezekből csak néhányat idézünk:

	Bevitel	Kivitel
	(é v e n k é n t)	
	f o n t s t e r l i n g b e n	
1816-20	32.000.000	51.000.000
1831-40	54.000.000	57.000.000
1851-60	153.000.000	121.000.000
1861-70	270.000.000	213.000.000
1871-78	367.000.000	279.000.000

A bécsi kongresszustól kezdve 1875-ig a lakosság jövedelme körülbelül megháromszorozódott. A munkabérek emelkedtek, a népesség, különösen a munkásság sokkal jobban élt, mint azelőtt. Egészen 1871-ig úgyszólván komoly versenytárs nélkül csaknem egymagában állott Nagybritannia a világpiacokon és korlátlanul terjeszkedhetett. Franciaország nem volt komoly versenytárs, az Északamerikai Egyesült Államok és a Németbirodalom csak 1871 után emelkednek fel. Amit Nagybritannia az ipari és a kereskedelmi fejlődésben rövid egy évszázad alatt felmutat, olyan mértékű nemzeti expanzió, amelynek párját nem találjuk a történelemben.

III.

FRANCIAORSZÁG ÉS OROSZORSZÁG.

A forradalom hatása Franciaország gazdasági életére. – A parasztság felszabadítása és a földbirtokok elaprózása. – Az ipar nehézségei a forradalom alatt. – Napoleon uralma. – Jacquard találmánya. – A gazdasági élet a cenzusos monarchia idején. – A pénzimádát Lajos Fülöp alatt. – A rohamos fejlődés III. Napóleon korában. – Mi a különbség Franciaország és Anglia ipari fejlődése között? – A cári Oroszország gazdasági élete 1871-ig.

XVII. században Franciaország volt közgazdaságilag a világ legelőrehaladottabb országa. A büszke katonai és politikai nagyhatalom, amely XIV. Lajos mindenható államában érte el csúcspontját, olyan fokú anyagi felvirágozást teremtett, melynek sehol sincsen párja Európában. Anglia ebben az időben messze járt Franciaország mögött. Amint említettük, az angolok tanítómesterei a kézműiparban a hazájukból kiüldözött hugenották voltak. Franciaország népességre is igen nagy: a középkoron keresztül Európa legnépesebb országa; 1700 körül 20 millió lakosa van – Magyarországnak ebben az időben alig több mint 2 millió – és a nagy forradalom kitörésekor Európának körülbelül egyhatodrésze francia. Annál inkább el volt Franciaország maradv a csatornántúli versenytársa mögött politikailag. Az angol nemzet már rég kivívta a polgári egyenlőséget, legalább annyira, hogy az érvényesülés lehetősége mindenki számára egyformán nyitva állt; Franciaországban rendületlenül állott a középkori rendiség, amely felett a trón és oltár szövetségén alapuló korlátlan hatalmú királyság trónolt. Igazságszolgáltatása, adórendszere a legelmaradottabb, egész kormányzata középkorias. Tocqueville írja, hogy Angliában a gazdagok fizetnek adót, a szegények nem, Franciaországban megfordítva: a szegények fizetnek, a gazdagok nem.

A nagy forradalom elvont filozófiai elvek alapján rombolta le a régi világot, hogy újat építsen helyette; tabula rasat akart csinálni a múltból. Magától érthető, hogy a nagy tragédia merőben új korszakot jelent Franciaország gazdasági életének fejlődésében; egycsapásra szünteteit meg minden visszaélést: az arisztokrácia kiváltságait, a földtulajdon megkötöttségét, az ipar fejlődésének korlátait, a szabad munka akadályait.

A nagy forradalom a leggyökeresebb változást a parasztság életében s az összes gazdasági ágak közül a földművelés terén idézte elő. A Bastille bevétele után a parasztok több helyen fellázadtak és megrohanva uraik kastélyait, megbosszulták a sok évszázados elnyomást. Ez figyelmeztetés volt a polgárságnak, a forradalom értelmi szerzőjének és vezetői a parasztok felszabadításával kezdték meg az új rendszer nagy reformműveit. Az ósdi földesúri jog kérdését a forradalom legkezdetén, már 1789 augusztus 11-én felvetette az egyik dekrétum, de a kérdést megoldatlanul hagyta. Ha Mirabeau nézetei győzedelmeskednek s nem következik be a forradalmi pártok és a királyság között a végzetes szakítás, a feudális nagybirtok megszüntetése valószínűleg tervszerűen ugyanúgy megy végbe, mint Európa más országaiban: felszabadítják a jobbágyságot s a kárt szenvedett birtokososztályt illő módon kártalanítják. De itt is a forradalmi erőszak döntött. Először 1790 májusában kártalanítás nélkül elvették a holtkézi birtokokat és eltörölték ugyanakkor a földesurak ősi jogait: a halászat, a vadászat jogát, a vásárjogot. Három év múlva a forradalmi törvényhozás elseperte máról-holnapra az egész hűbéri rendszert. A földesurak és a parasztok között támadt vitáknak ugyanis a Konvent erőszakos módon vetett véget, úgy hogy 1793 július 17-én minden törlesztés tartozást eltörölt, ezzel egy csapásra minden teher alól felszabadította a parasztbirtokot.

A forradalommal Franciaországban egy roppant arányú földelaprózódás kezdődött, amely azonban nem

ment végbe simán, máról-holnapra. A községi birtokok egyelőre osztatlanul fennmaradtak, az arisztokrácia s a főpapság javait pedig nemzeti tulajdonnak nyilvánították. A nemzeti javaknak nyilvánított birtokok, amelyek a forradalom emlékezetes papírpénzének, az assignatáknak fedezete voltak, nem sokáig maradtak sértetlenül, mert a forradalmi kormányok állandó pénzzavarban szenvedtek s kénytelenek voltak elkótyavetyélni hatalmas birtoktesteket, amelyek azután részben a zavarosban megtollakodott polgárság s részben a parasztság kezére jutottak. A francia gazdaságtörténészek 500.000 főre becsülik azokat a részben polgári, részben parasztosztálybeli új birtokosokat, akik a forradalom első lázas esztendeiben földtulajdonhoz jutottak.

A földművelés a forradalom alatt nem haladt túl sokat. Angolország földművelése ebben az időben sokkal előrehaladottabb, mint Franciaországé, az új földművelési módszerek, talajjavító eljárások, okszerű állattenyésztés csak jóval később, a restauráció és a polgárkirályság alatt honosodtak meg Franciaországban. A bortermelés és a burgonyatermelés vett a forradalomban nagyobb lendületet. A francia parasztság a forradalomban mégis jól járt, mert a gabonaárak a háborús szükséglet következtében folyton emelkedtek, a kontinentális zár alatt pedig erős fejlődésnek indult a cukorrépatermelés. Minthogy a francia földművesek a forradalom és a császárság alatti ármaximálást rendszeresen kijátszották, a parasztságnak csak használt az átmeneti zavaros állapot.

A pénzügyekre a forradalom a legrosszabb hatással volt. A kormány 1789 decemberében 400 millió frankot kitevő ötszázalékos kamatozású kincstári bont bocsátott ki, az úgynevezett assignatákat, amelyek a pénzhiány miatt csereeszközül szolgáltak. Értékük azonban gyorsan zuhant, hiábavalóknak bizonyultak a forradalom kíméletet nem ismerő megtorló intézkedései: lassanként az iparosok és a parasztok nem fogadták el fizetőeszközül. Az assignaták

a Konvent uralmának végén már értéküknek kilencven-százalékát elveszítették, de forgalomban maradtak a direktórium alatt is, mindaddig, amíg Napóleon mint konzul meg nem alapította a Francia Bankot, amelyet felruháztak a bankjegykibocsátás szabadalmával.

A kereskedelmi forgalomra a forradalom rendszabályai előmozdítólag hatottak. A Konvent 1791 március 26-án elrendelte, hogy a hossz mértékegység, a méter, a súlyegység pedig a gramm. A belső vámokat, amelyek Franciaország kereskedelmét századok óta megbénították, a forradalom, amely a gazdasági szabadságot hirdette, eltörölte, de a jakobinusok terrorja, az ármaximálás, a túlzott állami beavatkozás, a rosszabbodó pénz, a szakadatlan hadiállapot megbénították a kereskedelmet. De már 1797 decemberében felemelték az összes vámokat, közben a külkereskedelmet, a nyersanyagok forgalmát, a behozatalt minimálisra csökkentette az Angolországgal való háború, úgy hogy a forradalom egészben véve káros volt a kereskedelemre, főleg azért, mert a kereskedők a rendellenes állapotok miatt nem használhatták ki azokat az előnyöket, amelyeket a Konventnek egyébként üdvös rendelkezései nyújtottak. Franciaország kereskedelmi mérlege az egész idő alatt erősen passzív.

Az ipar az új világ születési zavarai alatt ezernyi bajjal küzdött. A céh-rendszer, melyet már Turgot eltörölt 1776-ban, századok óta végvonaglási korát élte, ugyanúgy mint minden európai országban, most egyszerre megsemmisült. Az alkotmányozó gyűlés 1791 március 17-én kimondotta, hogy minden munka szabad és a francia iparosság régi, sokszázados kiváltságot élvező testületeit, monopóliumait, amelyek a fejlődésnek régen útjában állottak, egyetlen rendelkezéssel törölték. A korlátlan szabadságnak azonban a francia ipar nem vette sok hasznát. A pénzügyek imfámis rosszak voltak, a gazdag arisztokrácia, mely legtöbbet költött, amely a fényűzési ipart gazdagította volna, kivándorolt az országból. A selyem-, a

szövőipar erősen aláhanyatlott, sok munkás elhagyta az országot, a forradalom harmadik évében az addig virágzó francia szövetipar kétharmadára lezuhant és szomorú helyzete nem sokat javult a direktórium uralma alatt sem. A francia ipar nehezen vette át azokat az új termelési eljárásokat és az újonnan feltalált gépeket, amelyek Angliában ezidőben már használatban voltak. A kocsz használatát vasolvasztásra csak 1800-ban vezették be és 1797-ben alkalmaztak először gőzgépet az iparban. A nagyipari kapitalizmusról alig lehet szó. A francia forradalom vezérei, akik megittasultak Jean Jacques Rousseau evangéliumától, a vagyoni különbségekért nem lelkesedtek. Ezért csak a kézműipar mutatott némi haladást, de ennek is inkább csak azok a fajtái, amelyek a háborús szükségletekét elégítették ki, mint a lőszer- a fegyveripar. Az ancien regime alatt csak négy fegyvergyára volt egész Franciaországnak, ezeknek a száma most megkétszereződött. A munkásosztály sorsa nem a legjobb. Alacsony, két-három frankos munkabér mellett dolgoztak a francia ipari munkások tizenkét órát is naponta, ugyanúgy, mint ebben az időben az angol munkások.

Napóleon uralma Franciaország gazdaságtörténetében sok tekintetben új korszakot jelent. A Banque de France megalapításával megszilárdultak a pénzügyek, maga Napóleon buzgón támogatta az ipart, a kereskedelmet a földművelést, pártolta az újításokat s az ő uralma alatt, 1801-ben, 1802-ben és 1803-ban rendezték az első kézműipari kiállításokat. Napóleon uralma alatt vonult be a francia iparba a gép, melyet Colbert és a merkantilisták halálosan gyűlölték. A szövő-fonó ipar, a selyemkészítés új erőre kaptak, a gyapotiparba befektetett tőkét a császárság alatt 300 millió frankra becsülik. Jacquard 1805-ben feltalálta a selyemszövőgépet és forradalmasította Lyon városnak ősi, nagyszerű selyemiparát. A gyapjúszővőipar lassan emelkedett fel és nehezen mechanizálódott. Egy másik nagy francia fölthaláló, Le Blanc, a selyemszövőgép

feltalálásának évében a szódaipart forradalmasította új találmányával. A sok üdvös újításnak és nagyszerű találmánynak azonban a haszna mindjárt nem mutatkozott, mert Napóleon háborúi tönkretették az állam pénzügyeit. A kontinentális zár, melyet Napóleon 1806 november 21-én Berlinben, majd 1807 decemberében Milanóban tisztán Anglia megalázása céljából rendelt el, Franciaországnak nem használt, a többi államoknak viszont rettentő károkat okozott, Angliának viszont, melynek akkor már kifejlett tengerentúli piacai voltak, keveset ártott. Haszna annyi volt, hogy előmozdított egyes iparágakat a kontinensen, mint a cukorrépagyártás, a posztógyártás, de a kereskedelemre csaknem halálos csapást mért. Politikai következményei végzetesek voltak: ez idézte elő a spanyol háborút, amely Napóleon korlátlan presztízsén az első nagy csorbát ejtette és a balsikerű oroszországi vállalkozást, mellyel bukása kezdődött.

A cenzusos monarchia alatt Franciaországban még akkor kisszámú, de egyre vagyonosodó polgárság az úr. A Bourbonok alatt csak a nagybirtokosok és a felső polgári osztály számítottak; megmaradt a forradalomnak legfőbb vívmánya: a törvény előtti egyenlőség, a munka és a tulajdon szabadsága, de a nagy tömegeket kizárták a politikai jogokból. A földművelés igen lassú tempóban fejlődött tovább. Franciaország a Bourbonok idején, a polgárkirályság és még a második császárság alatt is túlnyomólag földművelő állam. 1826-ban 880 millióra becsülték az ingatlanok értékét, 457 milliót kitevő ingó vagyonnal szemben. Az ingatlan vagyon tehát az össz nemzeti vagyon 66 százaléka. 1848-ban már 1244 millió az ingatlan s 750 millió az ingó vagyon értéke, 1869-ben az ingatlan értéke 2704 millió 2798 millió ingó vagyonnal szemben. 1815-től 1848-ig Franciaország 26,753.000 lakosából 75 százalék falun él. Nagybirtok még mindig sok van és megszorodott a középbirtok, amelyet a polgárság vásárolt össze. Parasztbirtok nagysága, mint már a forradalom

tárgyalásánál említettük, megnövekedett, a parasztek azonban az elmaradott gazdálkodási módszerek miatt földhözragadt szegények. A francia közgazdasági írók általában panaszkodnak a francia parasztagdálkodás kezdetlegessége miatt. 1816-17-ben a rossz termés miatt agrárválság sújtotta Franciaországot és az állam vagy 30 millió frankot fizetett rá a gabonabehozatalra.

A polgárkirályság a földművelésre sokkal nagyobb gondot fordított, mint a Bourbonok. 1831-ben megszefvezték a földművelési tanácsot, 1836-ban felállították a földművelésgüyi minisztériumot, mintagazdaságokat rendeztek be és az egykori birtokosnemesség is visszatért a földhöz. A parasztság helyzete 48 táján már erősen javulóban van s lassan helyreállott a termelésben az a harmónia» melyet a forradalom megzavart. Lajos Fülöp alatt – írja Henri Sée – a parasztság jobban élt, ruházkodott, kényelmesebb lakásokban lakott, mint azelőtt bármikor. A birtokmegoszlást a polgárkirályság alatt a következő számok mutatják:

átlag	320 hektár birtok	154.000
„	50 „ „	636.000
„	20 „ „	620.000
„	6 „ „	1,816.000

1,226.000 birtokosnak átlag 32 hektárja van, az akkori Franciaország 103 millió hektárt kitevő földjéből.

A Bourbonok alatt 200.000 nagybirtokosnak és nagyvállalkozónak volt szavazati joga Franciaországban, Lajos Fülöp uralma alatt 300.000-nyi, legalább 200 frankot fizető adófizető szavazott; ezeknek az akarata döntött a politikában és a közgazdaság nagy kérdéseiben. A kormányok erősen támogatták az ipart, nem úgy, mint ebben az időben Angliában, ahol a fejlődés spontán módon ment végbe, s ahol az individualista közgazdasági tanok értelmében nem is túrték meg az állami beavat-

kozást. A kormányok az ipar védelmére emelték a vámot, istáptolták különösen a szövő-fonó ipart meg a vasipart. Ebben az időben keletkeztek Franciaország első nagy gyártelepei, mint a creusoti és az acélgyártás, különösen 1826 óta igen nagy arányokban fejlődött, amikor 1825-ig 100 millió kilogrammról 160 millióra emelkedett a kiolvasztott vas mennyisége. A selyemtermelés 1815-től 1840-ig 40 millióról 8-ra emelkedett, a gyapotipar termelésének értéke 1847-ben 334 millió frank. A cukorgyárak 1828-ban 6¹⁻² millió kilogramm cukrot termelnek. A vastermelés 1819-ben még 110.000 tonna, 1825-ben 200.000, 1835-ben 290.000, 1845-ben 440.000, 1850-ben 520.000 tonnára rúgott.

Az ipar mechanizálódása tovább haladt előre, ámbar jóval lassúbb ütemben, mint ugyanebben az időben Angolországban. A gőzgépek a restauráció után, de főleg a polgárkirályság alatt terjedtek el Franciaországban. Jacquard korszakos találmánya óta a selyemszövés teljesen mechanizálódott. A gyapotszövőiparban főleg hidraulikus gépeket használtak, de 1848-ban 5000 gőzgép működött Franciaországban 60.000 lóerővel. A polgárkirályság alatt nekilendült Franciaország azelőtt elhanyagolt vasbányászata: 1833-ban 741.000 tonna, 1847-ben 1,658.000 tonna vasat bányásztak ki; a kőszénbányászat ugyanebben az esztendőben 7^{1^} millió fogyasztással szemben 5 millió tonnára emelkedett. Napóleon alatt, a restaurációs korszakban a polgárkirályság alatt Franciaországnak ősrégi, virágzó háziipara teljesen tönkrement, helyét átvette a gyáripar, amely abban különbözik az angoltól, hogy inkább kisüzemi jellegű. 1850-ben 7000 munkaadó körülbelül 10 millió embernek adott megélhetést Franciaországban; 124.000 nagyobb üzem 1,306.000 munkást foglalkoztatott; 1,548.000 kisüzem 1,434.000 férfi- és 1,370.000 nőmunkásnak adott kenyeret. Ebben az időben nőtt meg Franciaország ma is meglévő nagyvárosai, mint Lyon, Marseille, Rouen, Roubaix, Bordeaux, Lille.

A 3000-nél nagyobb lakosságú községek 2 millió lakossal növekedtek meg.

A munkásvédelem meglehetősen el volt maradva Franciaországban; munkások 10-12, sőt 16 órát dolgoztak naponként a gyárakban, átlag 2-3 frank napi-bérrel, a cenzusos monarchia egész ideje alatt. A változó élelmiszerárak miatt nehéz megállapítani, hogy a reális munkabérek mennyit tettek ki. Hogy a szociális védelem mennyire el volt hanyagolva, mutatja az, hogy csak 1848-ban tiltották el a tíz éven aluli gyermekek munkáját.

A polgárkirályság nyugalma, békéje, a közel két évtizedig tartó rend felette kedvezett az iparnak, kereskedelemnek, a vállalkozásnak, általában a vagyonosodásnak. Franciaország kereskedelme a polgárkirályság alatt megkétszereződött, az üzemek szénfogyasztása háromszorosra emelkedett, az ingatlanok értéke felment kétszeresre. Az állampapírok értéke a kibocsátási árfolyamon állandóan felül állt. Thureau-Dangin előadása szerint a munkás, a paraszt Lajos Fülöp uralma alatt jobban élt, táplálkozott, ruházkodott, mint bármikor azelőtt. 1843-ban nyílt meg Franciaország első nagyobb vasútvonala, a paris-orleansi vasút, és Heine, a költő, egy levelében a vasútmegnyitás alkalmával Lajos Fülöp korát, mint új, nagy, dicső korszak kezdetét üdvözli. A pénzpiacon a Rotschildok uralkodnak szinte korlátlan hatalommal; a tőzsdei árfolyamok állandóan emelkednek és legkelendőbbek a vasúti vállalatok papírjai; ez érthető: 1842-ben még 598 kilométer, 1846-ban már 1320 kilométer vasútvonala van Franciaországnak. Franciaország az étatizmus hazája, mindent a kormány kezdeményez, ellenőrzi az egész gazdasági életet, irányítja nemcsak a szorosan vett pénzügyeket, hanem azt a gazdasági tevékenységet is, amely ugyanebben az időben Angliában a magánkezdeményezés számára van fenntartva.

A vagyonos és egyre vagyonosodó polgárságot nem érdekli semmi más kérdés, mint a pénz. Ez a korszak nem

törődik, csak a spekulációval és csak a saját dolgaival, és nem érdeklődik ebben a pillanatban a politika” íránt, - írja a *Revue des Deux Mondes* egyik számában. Guizot panaszkodott egyik levelében, hogy a politikai kérdésekkel a közönség nem törődik, nincs benne hit, sem meggyőződés és semmi íránt sincs érzéke. Általános a panasz, hogy a hatalmon lévő polgárságnak egy életcélja van: a vagyonszerzés; imádja a pénzt, az aranyborjút. „Vasutakat építünk és benne vagyunk egy csodás anyagi boldogulás áramlatában... Az emberek nem gondolnak másra, mint a gazdagodásra és az eseményeket csak a tőzsdei hőmérő szerint mérik”, - írja egy egykorú író. Társaságokban - olvassuk egykorú feljegyzésekben - a beszédnek egyetlen tárgya a tőzsde, a pénz. A francia polgárság különben józan, mérsékletes, szorgalmas, nem hazardőr természetű, igen becsületes, de a kor erkölcsbírái azt jegyzik meg róla, hogy túlságosan anyagi, önző és közvetlen zsebérdekein kívül semmivel sem törődik.

Az étatizmusnak sok ellenfele van és nagy iskolája van Cobdennak, a szabadkereskedelem angol apostolának; köztük legkiválóbb Bastiat, aki írásaiban, beszédeiben az állami beavatkozás ellen küzd. A *libre-érchangisták* 1846-ban Cobden Richárdot meghívták Parisba, aki ott tárgyalt többek között magával a királlyal, Lajos Fülöppel, a miniszterekkel, a gazdasági élet vezetőivel, de nem tudta őket az angol szabadkereskedelmi tanoknak megnyerni.

A régi feudalizmust - mint Thureau-Dangin írja - új pénzügyi feudalizmus váltotta fel, a „bancocratie”, amely nem vett tudomást arról, hogy dübörögnek a forradalmi erők és készülődik a polgári rend ledöntésére az öntudatra ébredt negyedik rend: a munkásság. Saint Simonnak igen sok híve volt, tanításai epigonjainak közvetítésével már leértek a tömegekhez és a polgárkirályság kezdete óta állandóan erősödik Franciaországban a szociális gondolat, igaz, hogy egységes, összefoglaló program és célkitűzések nélkül. A kor nagyhatású agitátorai, Bûchez,

aki össze akarta egyeztetni az egyház tanításait a forradalommal és Pierre Leroux, Saint Simon egyik tanítványa. Meg kell még említeni Louis Blanot, akinek később a februári forradalom után lesz szerepe, Cabet-t, Proudhont, az anarchizmus apostolát és Főúriért. Az individualizmus ellenhatása Franciaországban sokkal nagyobb, mint ez időben Angolországban. A korlátlan szabadverseny, az erőknek ellenőrzés nélküli mérkőzése, ami Angliában ebben az időben általánosan elfogadott nézet, a francia szellemmel, úgy látszik, ellentétes, az individualizmusnak egy másik kispolgári formája gyökerezett meg a francia lélekben, amely Jean Jacques Rousseau egyenlőségi dogmájából származik. Arago, a nagy szónok 1840-ben ezeket mondotta a parlamenti ülésen: „Turgot korában a laissez faire és a laisser passer elv haladás volt. Ennek az elvnek megvolt az ideje. De vétek volna ma a hatalmas gépek korában, amelyeket az ember teremtett. Ha nem módosítják önként ezt az elvet, nagy bajok, nagy szerencsétlenségek következnek be, még a mi időnkben.” Arago adta ki 1840-ben ezt a jelszót: „Il faut organiser le travail!” A semmibe nem vett munkásság már forrongott és 1848 február 24-én a polgárság nem kis megrökönyödésére megjelent Párizs barrikádjain.

A restauráció és a polgárkirályság továbbépítette Franciaországnak XIV. Lajos alatt megkezdett nagyszerű csatornarendszerét. Lajos Fülöp alatt nyílt meg az első vasút 1837-ben Párizs és Saint-Germain között s ekkor épült a párizs-orleansi, majd 1843-ban a párizs-roueni nagy vasút. A polgárkirályság bukásakor 1931 kilométer vasútvonala volt Franciaországnak és 8000 kilométer állott előkészítés alatt. Sokat fejlődött a gőzhajózás is; 1840-ben 15.600 francia kereskedelmi hajó járta a tengereket. A gazdasági életet többször rázkódtatták meg súlyos válságok, mint 1830-ban, 1837-39-ben, 1847-48-ban, de azért a kereskedelem állandóan nőtt: 1825-ben a bevétel 404 millió frank 544 millió kivitellel szemben, 1847-ben

a bevétel 956 millióra, a kivitelt 725 millióra emelkedett. A Bourbonok szerezték meg Algirt, Franciaország ma is egyik legvirágzóbb gyarmatát és már a negyvenes években élénk gyarmati kereskedelme van Franciaországnak. (1840-ben a tengeri kereskedelem forgalma 1½ milliárd frank.) A Banque de France leszámított értékei 1817-ben 500 millió frankra rúgtak, 1847-ben már 817 millióra. Lajos Fülöp alatti alapítási lázban jöttek létre Franciaország első nagy bankjai: a Lafitte-féle Caisse Générale du Commerce (1837) és a Caisse Central du Commerce et des Chemins de Fer (1843). Gépek, mechanizálódás, nagy vasipar, a szövőipar és a selyemkészítés gyors emelkedése jellemzi a restauráció és a polgárkirályság korszakát. A haladás nem oly rohamos, mint Angliában, az industrializálódás korántsem oly nagymértékű, de Franciaország mindamellett második helyen van a világ népei között Anglia mögött és jóval előrehaladottabb, mint ebben az időben a Németbirodalom vagy Közép-Európa bármely országa.

A 48-i februári forradalom csak zavarokat okozott, de nem változtatta meg a fejlődésnek addigi irányát. A munkanélküliség, a hitelválság, ami ezzel a kis meg-
 rázkódtatással járt, csakhamar elmúlt. A polgárságnak rendre s nyugalomra van szüksége, hogy dolgozhasson, vagyont gyűjthessen és ezt a francia polgárság megkapta III. Napóleon diktatúrája alatt elkobzott közszabadságai fejében. A francia gazdaságtörténeiszek megállapításai szerint III. Napóleonnal kezdődik a kapitalista éra Franciaországban. Az előbbi időszak romantizmusa, lelkesedése, amely a barrikádokra vitte a tömegeket 1830-ban és 1848 februárjában, már eltűntek, jött a nyugodt, számító pozitívista korszak, amelynek életelve volt a gazdagodás és a hatalom. Nagy bankok, nagy vállalatok, hajózási társaságok alakulnak a második császárság alatt és kiépülnek Franciaország ma meglevő nagy vasútvonalai. 1850-ben 973 gőzmozdony futott Franciaország területén, 1860-

ban 3101, 1870-ben 4855. A gyárakban működő gépek 1850-ben 16.642 lóerőt képviseltek, 1860-ban 180.000-et, 1870-ben 341.000-et. A vastermelés 1852-ben 523.000 tonna, 1869-ben 1,381.000. 1866-ban jóval több, mint 10 millió ember élt az iparból.

III. Napóleon uralmának kezdetén a béke császára-nak nevezte magát és tőle telhetőleg igyekezett fenntartani a belső rendet, a konszolidációt és jólétet teremteni mindenki számára, társadalmi rangra való tekintet nélkül. Az az eszmény lebegett előtte, hogy mint az angol nemzet, a franciák is élvezzék a szabad, az államtól mentes gazdasági tevékenység és a szabadkereskedelem áldásait és teremtsenek nagy alkotásokat a gazdasági életben. Ebben a számításában csalódott, mert a francia nemzet semmihez sem mert kezdeni az állam jóakarató támogatása nélkül. Ez a jellemvonása talán ősi maradvány, amely az abszolutizmus korából gyökerezett meg a nemzet lelkületében. Maga a császár gyakorlatias értelmű ember volt, akinek politikai cselekedetei is inkább a nagystílusú üzletember árulják el, nem az uralkodót, nem az államférfiút. Tanácsadói a Pereire-testvérek voltak, a híres bankárok.

Franciaország a második császárság alatt politikailag visszafejlődött, de rengeteget haladt gazdaságilag. Mindent maga a császár kezdeményezett. Párizs az ő uralma alatt lett a világ legszebb városa, Gascogneban terméketlen sivatagot változtatott át termőföldrévé. A gazdák tárnom gátására megalakították 1852-ben a Crédit Fonciert, 1863-ban jött létre a mai Európa egyik leghatalmasabb pénzintézete, a Société Générale és a Crédit Lyonnais; ebben az időben létesültek a nagy áruházak, a Bon Marché, a Louvre. 1855-ben és 1867-ben Franciaország vilákiállításokat rendezett, amelyeken maga is bemutatta a fejlődést, amelyben a második császárságnak olyan nagy része volt.

Angolmintájú nagyipar is van; a 30-as években alakult meg Creusot-ban a Schneider et Comp, és több nagy

gyapotszövőgyár Elszászban; egyébként a méretek szerények. A kis- és középipar fejlődik igen nagy arányokban, amit az előbb említett számaink mutatnak. A francia iparos, aki belevitte a saját énjét készítményeibe, az amerikai értelemben vett tömegtermeléssel máig sem igen tudott megbarátkozni.

A forradalmár Napóleon alatt, aki évtizedes kalandozásai közben elég sokat láthatta az élet sötét oldalait, a szociális gondolat alig fejlődött, pedig a munkásvédelem gondolatával és a szociális eszméssel ebben az időben már telítve volt a levegő. A gazdasági fejlődés iránya a forradalomtól 1871-ig a főbb vonásokban az angol fejlődéssel azonos, de nagy különbségek is vannak közöttük. Franciaországban a nagybirtok elaprózódott, Angolországban megmaradt, Angliában a nagy vagyonok halmozódtak fel, Franciaországban a kis- és középvagyonok szaporodnak, Anglia nagykapitalista, Franciaország inkább kispolgári társadalommá alakult; ott az individualista, Franciaországban inkább az egyenlőségi dogma az etikai eszmény egészen máig s úgy látszik ez döntötte el a gazdasági fejlődés e kettős irányát.

Az angol birodalom mellett a földkerekség legnagyobb gazdasági egysége Oroszország, amely földünk felszínének körülbelül hatodrészt, 22,875.000 négyszögkilométert foglalt magába a világháború előtt. Még elmaradottságában is igen fontos gazdasági terület volt szinte mérhetetlen s kiaknázatlan természeti kincseivel, erőforrásaival. A Balti-tengertől a Csendes-óceánig húzódó roppant földterületen hatalmas erdőségek, roppant kiterjedésű búzatermő fekete földek, félsivatagszámba menő területek, az úgynevezett steppék váltakoznak. Úgyszólván minden anyaga van, ami ma a nagyipar kifejlesztéséhez szükséges: van vasa, rengeteg szene, töméntelen fája, drága, ritka anyagai, mint platina, grafit, antimonfém.

A cári orosz birodalom csak nagyon későn, körül-

belül a francia forradalom korában kapcsolódott bele a világgazdaság vérkeringésébe. Alig száz évvel a forradalom előtt, amidőn Nagy Péter cár erőszakkal civilis zálta, gazdaságilag még körülbelül abban az állapotban volt Oroszország, mint Európa Nagy Károly alatt, tehát éppen ezer esztendővel azelőtt. De még a francia forradalom kitörésekor is szilárdan, rendíthetetlenül állott a középkor Oroszországban, amelyet nem érinthettek a nagy európai mozgalmak és a közgondolkodást átalakító áramlatok hullámai, mint a renaissance vagy a reformáció. A nép még egészen patriarkális korát élte s a családközösségben, az úgynevezett „mir” intézmény keretében tengődött, sötét és sanyarú szolgálai sorban. Az utazók, akik ebben az időben megfordultak Oroszországban, azt állítják, hogy az orosz lakosság hétkilencedét kitevő jobbágy ságnak volt a legsanyarúbb sorsa az összes jobbágyok között. Kropotkin írja emlékirataiban, hogy a szegény orosz parasztnak nem volt semmiféle menedéke földesura ellen, aki ura, zsarnoka, bírása volt egyszemélyben, aki szabadon kifoszthatta vagy meg is ölhette. Oroszországnak tehát nyugateurópai értelemben vett iparral, kereskedelemmel foglalkozó polgársága egyáltalában nincs. A lakosság parasztokból és urakból, nemesekből, papokból állott. Ipar és európai mintájú gazdasági élet Oroszországban érthető módon igen nehezen fejlődhetett. A parasztság sorsa I. Miklós cár és II. Sándor cár alatt már némileg javult, de amint Le Play francia szociológusnál olvassuk, aki 1845-55 között járt a cárok országában, a parasztság még rettentően el van maradva, földhözragadt szegény, amellet passzív, flegmatikus és minden kezdeményező képesség nélkül való.

A jobbágyfelszabadításban az európai országok között Oroszország volt a legutolsó: 1861-ben, II. Sándor cár ukája adta meg a körülbelül 45 milliányi orosz parasztságnak a polgárjogokat. A parasztság személyében szabaddá lett, a földesuraknak járó bizonyos kötelezett-

ségei azonban továbbra is fennmaradtak és érintetlen maradt az ősi faluközösség. Ez csak későbbben bomlott fel, a XX. században, II. Miklós cár nagy földreformművelete következtében. Az orosz népiélemben erősen meggyökerezett „mir” intézmény a magyarázata annak, hogy az enyém és tied megkülönböztetése Oroszországban korántsem oly éles, mint Nyugat-Európában és hogy ez az ország volt az, amelyben a kommunista társadalmi rendet a legkönnyebben meg lehetett valósítani.

Oroszország ipara csak 1812 után kapott lábra a nyugateurópai eszmék beszívargása és az ott is megszaporodott új szükségletek következtében. A bécsi kongresszus, ahonnan az orosz ipar fejlődését számíthatjuk, szinte korszakot jelent Oroszország gazdasági történetében. I. Miklós cár, a nagy autokrata, a gazdasági kérdésekre kiváló gondot fordított, utakat, csatornákat építtetett és az ő gazdasági reformmunkálatait teljes erővel folytatta a jobbágyfelszabadító II. Sándor cár. A vámokat már a bécsi kongresszus után leszállították s a kereskedelem, a forgalom a külfölddel, főleg Oroszország kikötőin keresztül, megélénkült. Péterváron, Moszkvában már a restaurációs korszakban vannak nagy számmal gazdag áruközvetítők és nagykereskedők.

Az első nyugateurópai értelemben vett ipar a hadsereg szükségleteit látta el, fegyvert, lőport, katonai ruházatot gyártott. Ezután következtek elsősorban a gazdagok számára szánt fényűzési cikkek. Már Nagy Péter cár korában száz kisebb-nagyobb ipari üzemről tesznek említést. Az orosz ipar, ha összehasonlítjuk az európaival, egészen sajátságos torz fejlődmény. A cári Oroszországban, midőn az iparosodás elől elzárkózni lehetetlenség volt, a jobbágyt fogták be munkára, tehát a gyári munkások nem szabad, a munkát önként vállaló bér-
munkások, mint Nyugat-Európában. A földesurak már a régebbi időkben is jobbágyaikkal dolgoztattak, akikkel épp olyan kegyetlenül, brutálisan bántak, mint földművelő

jobbágyaikkal. Volt egy különleges nagybirtoküzem, amelynek tulajdonosa előkelőség, nemes úr volt, aki ipari célokra jobbágyokat kapott a cári koronauradalmakról. Potemkinnak, II. Katalin cárnő hírhedt benfentesének, volt egy kilencezer jobbággal dolgozó nagy gyári üzeme. Jaroszlávban 1803-ban vászonfonógyár működött, amelyben 2000 uradalmi jobbágy dolgozott.

Az orosz iparnak egyik különlegessége a paraszti háziipar, melyet oroszul „kustar”-nak neveznek. Még 1900-ban is 7-8 millió orosz paraszt foglalkozott „kustar”-iparral s a termelt iparcikkek értékét 500 millió rubelre becsülték. Voltak ezeken kívül gyáriipari társaságok már a XVIII. század végén, melyeket az állam támogatott s ezeknek a társaságoknak a száma már 26 volt 1853-ban s vagyonuk 32 millió rubelt képviselt. 1857-58-ban az orosz gazdaságtörténet 47 társaságról tud, melyeknek vagyonát 358 millió rubelre becsülték. A jobbágyfelszabadítás nagy hatással volt az iparra, mert azok a parasztok, akik földet nem kaptak, betódultak a városokba munkásnak. 1860-tól 1900-ig a földetlen parasztokból megháromszorozódott vagy megnégyszereződött a proletariátus száma. A munkabérek rendkívül alacsonyak voltak Oroszországban; a század elején az ipari munkával foglalkozó jobbágyok nem kerestek többet havonként 4 rubelnél, 1850-ben, amikor az ipari termelés értékét a mezőgazdasági terményék egyötödére becsülték, a munkások bére 8.38 rubel volt havonként. A fő iparágak 1870 körül a gyapjú-, a gyapotszövés, vászon-, selyemkészítés s ebben az időben kezdték erőteljesebben művelni a bányákat. A gyári- és a bányamunkások 1870-ben még 75 órát dolgoztak hetenként és heti keresetük nem volt több egy-másfél rubelnél.

Munkásjogokról, szociális védelemről, a munka szabályozásáról Oroszországban természetesen szó sincsen, ezért a sajtóságos orosz viszonyok között egy forradalmi, mindig lázadásra kész munkásosztály fejlődött, amely

1871 után a nihilisták földalatti Oroszországinak hadseregét alkotta.

A bécsi kongresszus után a 70-es évekig Oroszország külkereskedelme megháromszorozódott, földművelése azonban csak a jobbágyság felszabadítása után indult erősebb fejlődésnek. De már a 30-as, 40-es években is rengeteg mezőgazdasági értéket termelt. 1838-tól 39-ig 573.000 tonnára becsülik az évenkénti gabonatermést s ez a mennyiség 1867-ig felment 910.000 tonnára. A jobbágyfelszabadítás után már millió tonnákban termi Oroszország tömén-telén fekete földjén a gabonát és látja el kenyérmaggal Nyugat-Európa bevitelre szoruló országait. Az ország mérhetetlen természeti kincseinek, vas- és szénbányáinak, aranybányáinak, erdeinek nagyobb mérvű kihasználása csak az 1871 utáni időszakban kezdődik.

A XIX. század első felében a kapitalista típusú gazdasági életet képviseli már Európának minden országa és Amerika államai is. A tőkés termelési rend termelő módszerei, közlekedési berendezkedései, forgalmi eszközei behatoltak lassanként Afrikába, Ázsiába és az 1871 után következő korszakban a kapitalizmus uralma alá került lassanként az egész földkerekség. A gazdasági életben 1871-ig Angolország és Franciaország vezetett, de a haladó, tökéletes és fejlett kapitalizmust képviselik elsősorban Belgium, Hollandia, a skandináv államok. Dánia ebben az időben fejlesztette ki mintaszerűvé mezőgazdaságát. Olaszország még földrajzi fogalom s a világ-gazdaságban nagyobb szerepe csak 1871 után lesz, miután az olasz egység megvalósult. Spanyolország, Portugália erősen agrárius jellegű országok és Európa közgazdaságában még ez időben nincs túlnagy jelentőségük. Gazdaságban Anglia vezet, ez képviseli 1870-ben a világ tőkéjének pontosan egyötödrészét. Utána Franciaország következik, amely Angliától főleg abban különbözik, hogy a vagyon és a jövedelem arányosabban oszlik meg. A világ-forgalomban már benne vannak a nagy gyarmatok:

India, Ausztrália, a délamerikai államok közül Brazília és nemsokára következnek Kína és Japán. A nagy világotakon elsősorban gyarmatárukat, kávét, gyapotot, rizst szállítanak és az angol gyárak gyapot-, gyapjúkészítményeit és gépeit; a petróleum és a kaucsuk kora 1871 után kezdődik. Nagy-Britannia és Franciaország két nagy versenytársának: az Északamerikai Egyesült Államoknak és a Németbirodalomnak gazdasági erői csak 71 után bontakoznak ki. Ezért mindkettőt a következő részben fogjuk tárgyalni.

IV.

A GAZDASÁGI INDIVIDUALIZMUS ELLENHATÁSAI. A TÁRSADALMI MOZGALOM.

Az ellenhatások. – A szocializmus fogalma. – Saint-Simon tanításai. – Fourier, Louis Blanc, Proudhon. – A marxizmus. – Mi maradt meg a marxizusból? – A munkásmozgalmak Angliában, Franciaországban és Németországban.

Az angol és a francia felvilágosodás korától kezdve az egyetemes fejlődés Európában az individualizmus követelményeinek mind fokozottabb megvalósulása felé halad. Ezek a követelmények bontakoznak ki a politikai, a gazdasági életben, a jogrendszerben, az életnézetekben. De a diadalmas új irány ellenhatásai már akkor jelentkeztek, amikor fanatikus hívei a győzelem mámorában rombolták széjjel a régi világot. A nagy francia forradalomban lépett fel a François Noël Babeuf, aki a Gracchus nevet vette fel és Rousseau tanításaira hivatkozva azt hirdette, hogy a föld mindenkié, majd eszméinek megvalósítására társaságot szervezett és a hadsereg soraiban összeesküvést szított. Babeuf 1797 május 27-én életével lakolt példátlan vakmerőségéért.

Az individualizmus ellenhatásai közül a szocializmus (kollektívizmus) a legjelentékenyebb; mint tan, rendszer és elgondolás, ez a legnagyobb szabású, mint mozgalom, ez mutatott a XIX. században és a XX. század elején legtöbb lendületet és erőt. Meghatározni a szocializmust nem könnyű. Az államszocializmustól a kommunizmusig van vagy ötven különböző válfaja, maga a gondolat szinte az emberi kultúrával egyidős.

A szocializmus alatt érthetünk általában minden olyan törekvést, mely a társadalmi viszonyoknak meg-

javítására irányul. Ez a tágértelmű meghatározás Proudhontól, az anarchizmus egyik megalapítójától származik. Tugan-Baranovszkij, a kiváló orosz szociológus, a szocializmusnak a következő értelmezését adja: „az a gazdasági rend, amelyben mindenkinek egyenlő kötelessége és joga van a társadalmi munkában résztvenni és ennek megfelelően vesz részt e munka gyümölcseinek élvezteiben, s ily módon lehetetlenség a társadalom tagjai egy részének a másik által való kizsákmányolása”. Ez a meghatározás is tág körben mozog és a szocializmusnak nem tudományosan megállapítható lényegét, hanem célkitűzéseit foglalja össze. Sokkal közelebb jár az igazsághoz Diehl meghatározása, aki szerint a szocializmus a nemzetgazdaságtannak az az iránya, amely a termelő eszközökre nézve a magántulajdont meg akarja szüntetni, vagy legalább is helyesli a társadalmi rend ilyen irányú fejlődését. Igen fontos Durkheimnek, a kiváló francia szociológusnak meghatározása. Durkheim a társadalmi tényeknek és jelenségeknek igen pontos meghatározására törekedett. Szerinte a szocializmus nem tudomány, aminek hívei nevezik, hanem tény, ugyanolyan társadalmi tény, mint az öngyilkosság, vallás vagy család, és bizonyos társadalmi berendezkedéseknek nélkülözhetetlen velejárója. Okát könnyű megtalálni. Amióta a világ áll, mindig volt nyomor, mindig voltak szegények és gazdagok, akik között természetesen ellentétek támadtak. A szocializmus olyan doktrína, mely tisztán a gazdasági viszonyokra vonatkozik; meg akarja szüntetni a magántermelést, de úgy, hogy ez mentes maradjon az állam befolyásától. Minden szocialista tan megegyezik abban, hogy a termelési eszközök magántulajdonból a társadalom tulajdonába menjenek át, úgy azonban, hogy a fogyasztás és a szétosztás továbbra is magánkézben maradjon. A szocializmus tehát, Durkheim szerint, minden olyan tan, amely akár egy bizonyos, akár valamennyi gazdasági tevékenységnek a társadalom vezető és tudatos szerveire való, többé-kevésbé teljes átruházását

követeli. A szocializmus felelős társadalmi szervezetet akar létesíteni, amely kizárólag a termelés irányítását látja el, úgyhogy a szocialista felfogás szerint az állam lassanként magától megszűnik. A szocializmust a kommunizmussal összetéveszteni nem szabad – mondja Durkheim -, a kettő ellenkezik egymással. A szocialisták azt kívánják, hogy csak a termelőeszközök kerüljenek köztulajdonba, ami nem jelenti a magántulajdon elvének teljes megszüntetését. A kommunisták szerint az állam minden, az állam osztja szét a javakat a megállapított szükségletek szerint. Helyes-e a szocializmusnak ilyen szűk körre való szorítása, mint Durkheim teszi, egészen más kérdés. Meg lehet a szocializmust határozni úgy is, hogy az összes szocialista rendszerekben megállapítható közös tulajdonságokat vesszünk alapul. Minden szocialista rendszernél felismerjük az antiindividualista tendenciát, mindegyik megnyirbálja többé-kevésbé az egyén autonómiáját és jogait. Minden szocializmus lényege a szabad gazdasági tevékenység és a magántulajdon korlátlan elvén alapuló gazdasági termelés megrendszabályozása, megszorítása, esetleg teljes megszüntetése. A szocializmus tehát minden olyan tan, amely a szabadversenyen alapuló gazdasági rendet, amelyben a termelés célja a szükségletek kielégítésén kívül az egyéni haszon, társadalmi (kollektív) termelési renddel helyettesíti. Ugyanígy nevezzük azt a mozgalmat is, amelynek a célja a gazdasági individualizmus és az azon felépült termelési berendezkedések megszüntetése. A szocializmust, a kommunizmust élesen el szokták egymástól különíteni. A marxista szocialisták azt állítják, hogy szinte egész világ választja el a szocializmust a kommunizmustól és Marx tanításai és Lenin doktrínái között áthidalhatatlan ellentétek vannak. Ez azonban vitatható. A szocializmus és a kommunizmus között éles határvonalat vonni igen nehéz és az érdektelen és elfogulatlan kritikus csak fokozati különbségeket lát közöttük, nem össze nem egyeztethető ellentéteket.

A szocializmus francia gondolat és megalapítása Saint Simon nevéhez fűződik. Ő az újkori kollektivizmus gondolatának első képviselője. A kalandos életű Saint Simon gróf, aki Franciaország egyik legrégebb, legelőkelőbb családjának volt a leszármazottja, Messiásnak tartotta önmagát, s meg akarta váltani szenvedéseitől a világot. Tanításaiban a sok nagyszerű eredeti meglátás mellett van sok zavaros elmélet és sok poézis. Felfedezte a munkást, szétszította a társadalmat dolgozókra és henyékre. Nézeteit legjobban saját szavaival jellemezhetjük. „Tegyük fel – mondja -, hogy Franciaország hirtelen elveszti 50 első fizikusát, 50 első kémikusát, 50 első fiziológusát, 50 első bankárját, 200 első kereskedőjét, 600 első földművesét, 50 első vasgyárvezetőjét... Minthogy ezek az emberek a legfőképpen termelő franciák, azok, akik legfontosabb termékeket szolgáltatják ... a nemzet egyszerre léleknélküli testté válnék, mihelyt ezeket elvesztené; rögtön az alsó” rendűség állapotába zuhanna azokkal a nemzetekkel szemben, amelyek ma versenytársai. És mindaddig ilyen alantas állapotban maradna velük szemben, amíg nem pótolná ezt a veszteséget...” Menjünk át egy másik feltevésre. „Képzeljük el, hogy Franciaország megtartja az összes zseniális embereit, akiket ma a tudományok, a szép művészetek, művészetek, mesterségek terén felmutat, de az a szerencsetlenség érné, hogy ugyanaznap elvesztené a király testvérét, az Angoulême herceget, és elvesztené ugyanakkor a korona összes nagy tisztjeit, az összes államminisztereket, az összes államtanácsosokat, az összes főbíráit, összes marsalljait, bíbornokait, érsekeit, püspökeit, összes kanonkjait, összes megyefőnökeit és főnökhelyetteseit, a minisztériumok összes alkalmazottait, összes bíróját, ideértve még a tízezer leggazdagabb birtokosát – ez a szerencsetlenség bizonyára lesújtaná a franciákat, minthogy jóemberek ..., de ennek a 30.000, az állam legtöbbre becsült emberének elvesztése csak az érzelmi viszonylatban idézne elő gyászt, mert viszont az államnak nem származnék semmi baja

belőle.” Saint-Simonnak a *Catéchisme des industriels* és a *Nouveau Christianisme* című főműveiben kifejtett rendszerét industrializmusnak szokták nevezni, s azt a szervezetet értik alatta, amelyben a társadalmi életnek egész súlypontja a termelő munkát végzőkön nyugszik.

A régi társadalom, Saint-Simon szerint, két részre oszlik: dolgozókra és henyékre és a kettő közül a másodiknak a jövő társadalmában el kell tűnnie. Dolgozók alatt nemcsak a kézimunkásokat érti, hanem mindazokat, akik termelő munkát végeznek, mint a gazdák, a kézművesek, a bankárok, a tudósok, a művészek, és a gazdasági igazságosság szerinte abban áll, hogy a termelők mindegyike megkapja munkájáért az illő bért. Ezménye egy nagy nemzeti közösség, mint ő nevezi: „*entreprise industrielle*” és Franciaország átalakulna nagy nemzeti műhellyé. A magántulajdont, egyéni vállalkozást Saint-Simon nem semmisíti meg, csak mindent megrendszabályoz a köz érdekében. A törvényhozás tagjait a dolgozóknak kell megválasztaniuk maguk közül és az ország érdekei szerint azok irányítják a termelést.

Saint-Simon nem ellensége a magántulajdonnak, de nem tekintette azt érinthetetlen szentségnek. „Nincs változás a társadalmi rendben a tulajdonban való változás nélkül” – írja. A tulajdon nem önmagáért van, nem a magánérdekeket, hanem csak a közjót, a közcélrt szolgálhatja. A nagy francia forradalmat, annak intézményeit, berendezéseit nem tekintette véglegeseknek. Az a társadalmi rend, melyet a forradalom teremtett meg, csak átmeneti állapot, amely után el kell következnie a munka uralmának és a dolgozók társadalmának. „Az egész társadalom munkán nyugszik. A munka létének egyetlen biztosítéka, minden vagyonnak, minden jólétnek egyetlen forrása. Az az állapot, amely legkedvezőbb a munkára, egyúttal legkedvezőbb a társadalomra” – írja Saint-Simon. Tanításainak alap gondolata a társadalmi együttműködés; szinte szellemi atyja a mai olasz fasizmusnak, amely egyéb-

ként is francia gondolat. A politikát Saint-Simon elgondolásában át kell alakítani pozitív tudománnyá, a termelés tudományává, és össze kell egyeztetni a vállalkozók érdekeit a munkásokéval és mindkettőjüket a fogyasztókéval. Az olasz korporációs gondolat nagyjából ugyanez.

A szocializmus előfutárjai között, mint rendszeralkotó, kétségkívül Fourier a legnagyobb, ő gyakorolta a legerősebb hatást a magukat tudományos szocialistáknak nevező marxistákra is. Hatása különösen Franciaországban volt nagy, jóval nagyobb Saint-Simonénál. Saint-Simon csak bírálta a fennálló rendet, rámutatva annak fogyatkozására, de nem dolgozott ki új rendszert, tanításainak pozitív része meglehetősen szétfolyó. A zavaros életű Fourier, aki mint kereskedősegéd és utazó kezdte pályáját, megutálva saját mesterségét, új „harmonikus” világrendet gondolt ki, amely, szerinte, összhangba hozza az embert az őt környező világgal. Társadalombölcseletét először a „La Théorie des quatre Mouvements et des destinées générales” című, 1808-ban megjelent művében fejtette ki, amelyben az erkölcsi világot irányító négy mozgást az animális, organikus, materiális és szociális irányú mozgást ismerteti. Isten az anyagi világot – mondja Fourier – a vonzással izgatja, ha más módot alkalmazna a társadalmi világ kormányzásában, kettős működést kellene kifejtenie. Az emberi ösztönöket három nagy csoportba osztja és egész társadalmi elgondolásának az a rövid foglalatja, hogy ezek az ösztönök, ha az embereket csoportokba összetömörítjük, kibékítőleg hatnak egymásra és helyreáll az erkölcsi világ harmóniája.

Fourier jövő társadalma phalange-rendszeren épül fel. A phalange a legkisebb társadalmi egység, amely legfeljebb 300 családot, 1800 lelket foglalna magában. A község lakói a phalanstère-nek nevezett, modern amerikai szállodára emlékeztető épületben laknak. Minden van benne, ami az emberi kényelemszeretet kielégítésére szükséges: közös világítás, konyhák, fürdők, mulatóhelyek stb.

A phalange-ban való együttes élet, – Fourier szerint, – kifejleszti az emberekben a jobb érzelmeket, az egymás szeretetét, megbecsülését, a szolidaritást. Jelszava az összhang; kiküszöbölni minden ellentétet a világból, összeegyeztetni a tudományt a vallással, kiküszöbölni az érdekek harcát. Fejtegetéseit a kereskedősegéd aprólékossága jellemzi. Mindent kiszámított, mindent a legkisebb részletekig kidolgozott. A község tagjai csoportokba tömörülve végzik a munkát, úgy, hogy felosztják egymás között, mindenki csak néhány órát tölt minden munkakörben, hogy a munka unalmassá ne váljék. A tagok a végzett munka eredményeiben egyformán részesülnek, közvetítés, kereskedelem egyáltalában nincs. A termelvényekből 5-12 rész a munkára, 4-12 a tőkére, 3-12 a tehetségre esik. A magántulajdon Fourier elgondolásában nem szűnik meg, hanem átalakul a közös vagyon egy részévé. Mint-hogy verseny és profit nincs, a munka sem kínos, sem unalmas nem lesz, ellenkezőleg, mindenki szívesen végzi a reá háramló feladatot. Az állam, amelynek a későbbi szocialista rendszerekben olyan nagy szerepe van, nála egészen jelentéktelen, nem vár, nem remél tőle semmit. Ő világállamról álmodott, amely aképen keletkezik, hogy a phalange-ok nagyobb egységekké összeszövetkeznek, ezek pedig egy nagy világtársadalommá egyesülnek, amelynek sorsát egy közös központban lévő közös kormány intézi. Fourier abban a tudatban dolgozott és halt meg, hogy az emberiség elutasítja magától a boldogságnak egyetlen módját azzal, hogy reá nem hallgat. Pedig az ő társadalmi elgondolása torz fantazmagória. Sivár jövő várna az emberiségre, ha Fourier eszméi valósulnának meg s nem csoda, hogy Madách sötét pesszimizmusa a phalanstèreben való életet úgy állítja be, mint a jövő szocialista társadalmának egyhangú, lelketölő borzalmaságát.

A szocializmus előkészítői közt Fourier után Louis Blanc a legjelentékenyebb, a munkához való jog szó-

szólója, aki az *Organisation du Travail* című, 1841-ben megjelent munkájában azt fejtegeti, hogy minden baj a szabadversenyből származik. Követelte, hogy az állam állítson fel nemzeti műhelyeket, hogy a munkások élhessenek a munkához való jogukkal. A 48-i februári forradalom, amelyben már a munkásság is résztvett, teljesítette is Louis Blanc kívánságát, a nemzeti műhelyek azonban, a megvalósult szocializmusnak ezek a naiv kísérletei, csúfosán megbuktak.

Proudhont, az anarchizmus megalapítóját is azok közé a gondolkodók közé számítják, akik előkészítették a szocializmust. A tulajdont lopásnak bélyegzi és hangsúlyozza, hogy csak a munka a termelő erő, sem a föld, sem a tőke nem termelnek munka nélkül. Sokoldalú kiváló szellem, eredetiségben kevés vetekedhetik vele kortársai közül.

Az összes szocialista tanok között a legnagyobb jelentőségű a szocializmusnak az a széles alapokra fektetett nagy rendszere, amelynek kifejtése Marx Károly nevéhez fűződik. Marx volt az, aki az utópisták szétfolyó tanait rendszerezte és ezzel a munkásmozgalom elméjét – mint a szocialisták mondják – tudományosan megalapozta. Marx filozófiát tanult, tudósnak készült, de újságíró lett és közírói tevékenysége miatt távozni kellett Németországból. Először Párizsba ment, ahol a munkáskérdést tanulmányozta, 1825-ben Brüsszelben járt, 1848-ban visszatért ismét Németországba, ahol egy ideig Engelszel együtt lapot is szerkesztett, majd kiköltözött Londonba és itt élt 1883-ban bekövetkezett haláláig. Marx nagyon sokat dolgozott, írt, agitált s a nevéhez kapcsolódó mozgalmat a kommunista kiáltványtól számíthatjuk, melyet Engelszel együtt szerkesztett (1848 május 1). A kiáltvány a munkásmozgalom legtökéletesebb alkotása. A szocializmusnak szinte klasszikus foglalat; benne van röviden az egész marxizmus. Az elmét és a fantáziát egyformán megragadó mondatokban összegezi az

öntudatra ébredt negyedik rend uralmi vágyait. Megtaláljuk benne az osztályharcelméletet, az ellenséges állásfoglalást a hatalmon lévő polgári osztály ellen, a marxizmusnak azt a jóslatát, hogy a polgárság osztályuralmát a proletariátus osztályuralma, a kapitalista termelési rendet a kommunizmus váltja fel. Sombart történelmi vagy realisztikus szocializmusnak nevezi a marxizmust az utópistákkal szemben, ami találó, mert a valóságban Marx és az ő tanítványai ültették át a szocializmust az életbe.

Mi a szocializmus célja? Megszüntetni az embernek ember által való kizsákmányolását. A kizsákmányolási elmélet, amely különben a szocializmussal egyidős, amelyet határozott formában megtalálunk Saint-Simonnál, a szocializmus alapja; az egész felépítmény ezen nyugszik. A kapitalista kizsákmányolja a munkást; a munkás szűkösen él, pedig ő dolgozik, a kapitalista jól él, pedig henyél. Ezen a gondolaton épül fel Marx főműve, a *Capital*, amelyben összeszedte a francia utópisták tanításaiból mindazt, amit a mozgalom céljaira hasznosnak vélt, kiegészítve azokat a liberális közgazdasági írók bizonyos tanításaival.

A filozófiai marxizmus tartó váza az értéktöbblettan. Az értéktöbblet a munkaerő megfizetése és a hozadék közötti különbség. Minden áruban egy bizonyos munka van befektetve, a munkásnak bizonyos óraszám alatt végzett munkája, amint azt Ricardo tanította és ez a munka értéke. Marx hosszan kifejti, hogy a kapitalista a munkásnak, akinek a termékben tízórai munkája van befektetve, csak annyit fizet, amennyi 5 órai munkának felel meg. Mi következik ebből? Az, hogy a munkás 5 órai munkáját odaajándékozza a munkaadónak. Ez a meg nem fizetett munka hozza létre az értéktöbbletet és ezen alapul a tőkének minden gyarapodása. A *Capital* a munka hősköltevénye és az az állandó visszatérő mottója, hogy a tőke meddő, terméketlen, kizsákmányoló; a munka minden, az egyetlen érték, az egyedüli termelő. Marx utódai és a kommentátorok Marxnak erre az állítására

építették a kizsákmányolási elméletet. Az elmélet kétségkívül tetszetős, rendkívül finom és éles dialektikával van megszerkesztve. A Marx-féle elmélettel szemben a valóság az, hogy az árunak csak piaci ára van, amit a kereslet és kínálat határoznak meg és nem a befektetett munka mennyiség. Ha nincs az áru iránt kereslet, ha a vállalkozó nem talál piacot, ha termelvényei eladatlanul felhalmozódnak a raktárban, semmit sem érnek, bármennyi munka is van beléjük fektetve. „Visszaadni a munkásnak munkájának teljes értékét”, később jelszóvá lett, amelyet a szocializmus egész máig hangoztat. Ez azonban lehetetlenség. A munkás nem kaphatja vissza teljes értékét még a kommunizált üzemekben sem, mert szükség van bizonyos tőkére az üzem fejlesztésére és fizetni kell a termelésben direkt részt nem vevő vezetőket is.

A tőke legfőbb tulajdonsága Marx szerint az, hogy a munkás munkatöbblete s az ebből származó érték-többség révén mind nagyobbra duzzad s ezzel a folyamattal együtt nő a proletárosztály nyomora. A nagytőke elnyeli a kistőkét, a nagyüzem felfalja a kisüzemet, a proletariátus pedig ijesztő nagy hadsereggé szaporodik. „A tőkemágnások állandóan fogyó számánál – írja Marx – növekszik a tömegnyomor, az elnyomás, a szolgaság, az erkorcsulás, a kizsákmányolás... A modern munkás ahelyett, hogy emelkednék az ipar előrehaladtával, a saját osztályának feltételei mellett mindig mélyebbre süllyed. A munkás szegénnyé lesz és a pauperizmus gyorsabban növekszik, mint a népesség és a gazdagság. És nyilvánvalóvá lesz az is, hogy a burzsoázia képtelen tovább fennmaradni, mint vezetőosztály, és hogy saját osztályának életfeltételeit a társadalomra, mint uralkodó törvényt, rákényszerítse. Képtelen lesz uralkodni, mert képtelen rabszolgájának létét a rabszolgaságon belül biztosítani, minthogy kénytelen olyan helyzetbe lesüllyeszteni, ahol táplálnia kell ahelyett, hogy ez táplálná őt. A társadalom nem tud többé élni alatta, azaz élete nem egyeztethető

össze a társadalommal.” A kapitalizmus ilyenformán megteremti saját sírásóit, akik alkalmas időpontban a sírt megássák neki.

Rámutatott Marx a kapitalizmusnak olyan hibáira is, melyek beteljesedtek, mint a túltermelés és az ebből származó, gyakran megismétlődő gazdasági válságok. Helyesen mutatott rá arra, hogy a lakosság beözönlik a nagyipari központokba, hogy ott a kapitalistáknak felkínálja munkaerejét. Mi lesz a folyamat vége? Szakadatlan osztályharc és végül – mint ő maga mondja – a kisajátítók kisajátítása. A kapitalizmus a tulajdon tagadása, a szocializmus, amely viszont a kapitalizmus tagadása, a termelőeszközök köztulajdonbavételével visszajuttatja a tőkét azoknak a kezébe, akiktől a kapitalisták elvették. Így hangzik a hegeli dialektikával feltálat elmélet, amelyben a könnyen megfogható hamisság az, hogy nem a munkások lesznek a termelőeszközök birtokosai, hanem – mint az orosz példa mutatja – a mindenható államhatalom, a munkások pedig a magántőke bérrabszolgáiból állami bérrabszolgákká lesznek. A magántulajdont eltörlik, helyébe – mint a szocialisták mondják – köztulajdon lép; a valóságban pedig: az államhatalom ágensei végzik azokat a gazdasági teendőket, amelyek a kapitalizmus korában a magánvállalkozásnak vannak fenntartva.

Az átmeneti állapot a szocializmus és kapitalizmus között – Marx szerint – a proletariátus diktatúrája. Ez az elmélete – mondja Sombast – Robespierre-re vezethető vissza. Ámde minden történelmi és realiztikus tapasztalatnak ellentmond, hogy az erőszak tényét új gazdasági és társadalmi rend alapjának tekintsük.

A Marx-féle tőke felhalmozódás tana csak részben valósult meg; igaz, hogy hatalmas trösztök és kartelek keletkeztek, ezek azonban még korántsem nyeltek el minden üzemet. A kisüzemben foglalkozó népesség – Sombast szerint – Németországban 1882-től 1895-ig tíz százalék-

kal növekedett és ezt a növekedési arányt látjuk körülbelül minden országban. Az ipari fejlődés, mint azt Ford, a világ legnagyobb ipari vállalatának tulajdonosa kifejti, a modern erőátvitel és a rendkívül fejlett géptechnika folytán ismét a kis- és középüzemeknek, azonkívül az ipari termelés decentralizációjának kedvez. Marx elmélete teljesen megbukott a mezőgazdasági üzemekre alkalmazva, ahol minden országban kisüzemek felé való fejlődést látjuk, miután tudományosan bebizonyosodott, hogy a 40-50-100 holdas kisbirtok a legégszégesebb üzemtípus. Az akkumulációs tan, amely szerint a kapitalisták száma folyton fogy és a tőke mind kevesebb kézbe összpontosul, ugyanígy hamisnak bizonyult. Amerikában 1921-29-ig megsokszorozódott a milliomosok száma. És ugyanígy tarthatatlan a munkáság elnyomorodásáról szóló tan is, a Verelendungstheorie. A munkáság Amerikában esztendőkkel ezelőtt elérte az 5 dolláros napi bérminimumot és a szakmunkások még nálunk Magyarországon is a magasabbrangú állami hivatalnokokkal voltak jövedelem tekintetében egy nívón.

Marx azt jósolta, hogy a tőke egyszer csak összeomlik (Zusammenbruchstheorie), ami szintén nem bizonyult valósnak. Szerinte a szakadatlan válságok úgy aláássák az egész termelési rendszert, hogy az egyszerre összeeszkad. Eddig valóban megrázták a kapitalizmus egész felépítményét a nagy válságok, mint a napóleoni háborúk után, vagy 1873-ban, vagy az elmúlt esztendők folyamán és ilyen válságos időben sokan jósolták az egész termelési rend csődjét, de a kapitalizmus elközelfő végórájáról beszélni még korai volna.

Mi maradt meg a marxizmusból, ebből a tagadhatatlanul hatalmas, komplikált gondolatrendszerből. Ha szigorúan vesszük, bizony nem sok. A tanokat kikezdte a kritika, a mozgalom ellanyhult, Marx vérvörös forradalmárai elkispolgáriásodtak. Két nagy országban, Németországban és Olaszországban Marx követőit legázolta a

nemzeti kollektivizmus. Van-e a marxizmusnak még jövője? Erre a kérdésre határozott választ adni ma lehetetlenség; olyan zűrzavaros átmeneti korszakban élünk, hogy a jövő körvonalait senki sem láthatja. A marxizmusnak igen nagy haszna volt, ezt el kell ismernie annak is, aki nem marxista, de elfogulatlan. Marxtól származik a kapitalizmus fogalma, ami nincs meg ebben a formában sem Smith Ádámnál, sem Ricardónál. Érdeme az is, hogy ráirányította fokozottabb mértékben a figyelmet a gazdasági kérdésekre és termékenyítő hatással volt a történelmi és a társadalmi tudományokra már azzal is, hogy heves ellentmondásokat keltett. A munkásosztály hasznát látta a marxizmusnak, mert kiverekedte magának a nagyobb munkabért. Az úgynevezett szociális irány XIII. Leó pápa „Rerum Novarum” enciklikája, amellyel a keresztényszociális irány kezdődik, soha sem jöttek volna létre, ha nincsen marxizmus. A kollektivizmus ma annyira hódító gondolata jelentékeny részben a marxizmusnak tulajdonítható és Marx egyik főbűnös abban, hogy Európa ma két táborra szakadt: kollektivistákra és individualistákra. Ha semmi sem maradt meg belőle, akkor is elismeri minden elfogadható bírálója, hogy van benne egy örök érték: a társadalmi viszonyok megjobbítására való törekvés.

A marxizmust a tanítványok és magyarázók egész serege népszerűsítette. A Capital nehézkes és elvont tanításai a népszerűsítő iratok révén egyszerűsített formában jutottak a szocialista mozgalom megindulása után a munkástömegekhez. Hatása igen nagy volt, talán nagyobb, mint valamennyi szocialista rendszeré együttvéve. Ennek alapján szervezkedett meg a német szociáldemokrácia, nagyszámmal voltak és máig is vannak hívei Franciaországban, Olaszországban és nálunk, Magyarországon. Amerikában, ahol hiányoztak hozzá a lelki meg a gazdasági feltételek, nem tudott mélyebb gyökeret verni.

A munkásmozgalmakat, a XIX. század legfontosabb társadalmi megmozdulásait, közvetlenül a szocialista

elméletírók indították meg. Bármily ellenszenves is volt a szocializmus és a munkások szervezkedése a hatalmon lévő társadalmi réteg előtt, nem lehetett tartósan útját állani, mert a liberalizmus szabad bíráló és a szabad társadalmi szervezkedés jogát hirdette. A feudális korban a véleménynyilvánítás, a szabad szervezkedés, a mai szabadságjogok teljesen ismeretlenek. A szabadelvűség azáltal, hogy legbelsőbb lényegéhez következetes maradt, kitermelte a saját megsemmisítőit. A munkásmozgalom egészen újkori jelenség, amely a középkor és az újkor parasztmozgalmaival nincs rokonságban. A parasztmozgalmak robbanásszerűen törtek elő, azután elmúltak; az újkor forradalmi, mint az angol, a francia és a többi forradalmak, a XIX. században a polgárság megmozdulásai voltak, amelyben a munkások legfeljebb csak résztvettek. A francia forradalomban a kispolgárok voltak Danton és Robespierre mindenre kész fanatikus hívei, a munkáság, a parasztság, a városi csöcselék csak segített nekik. Az 1830-i júliusi forradalom a megtollasodott polgárság - az haute bourgeoisie - lázadása volt a Bourbonok ellen, akik fél akarták támasztani a középkort. A munkások mozgolódása kezdetben még szervezetlen és főleg abban nyilvánul a század elején, hogy tettekkel mutatták ki ellenszenvüket a gépek iránt, amelyek az ő felfogásuk szerint az ipari munkáság kenyerét veszélyeztették. Ilyenek voltak az előzményekben már említett géprombolások és a selyemmunkások lázadása Lyonban, 1831-ben.

Angolországban a munkásmozgalom a chartizmus-sal kezdődött, melyet már ismertettünk az előzményekben. Ebben is, mint a kontinens munkásmozgalmaiban, a politikai jogok követelése a túlnyomó. Az óhajok, célok csaknem mindenütt azonosak, mindenütt azonos a panasz a fennálló rend ellen, hiszen a kapitalizmus mindenütt egyformán kényszerítette talpa alá a nagy tömeget. Az angol munkásmozgalom és a kontinens hasonló mozgalmi között mégis igen nagy különbség van. Az angol munkáság

lelépett a chartista mozgalom lezajlása után a forradalmi útról és beleilleszkedett a fennálló rendbe, megkezdte a saját gazdasági szervezeteinek kiépítését, még hozzá olyan nagy sikerrel, hogy már 1851-ben megvolt az első nagy, erős szakszervezet, a gépmunkások szakszervezete és a sheffieldi kongresszuson 1 millió munkás képviselői jelentek meg. A fogyasztási szövetkezetek, melyeknek nálunk még ma is csak kezdetleges formáit találjuk meg, Angolországban gyorsan elszaporodtak. A munkásmozgalom forradalmiságát letompította az angol közszellem. Carlyle Tamás idealizmusa nagy hatással volt a közgondolkodásra és az előkelőek, a gazdagok, élni és szervezkedni engedték a munkásosztályt, és az, ha bírálta is a fennálló rendet, nem gondolt a kapitalizmus ledöntésére.

Angolországban a munkásszervezkedésnek tehát egy egészen különleges formája alakul ki, amelynek mását csak az Egyesült Államokban találjuk meg, máshol sehol a világon, amint nem leljük meg sehol sem a sajátságos angol viszonyokat sem.

Angolország fejlődése a XVIII. század vége óta lassú, nyugodt, folyamatos, Franciaországé viszont föld-rengésekből, katasztrófákból áll, ezért itt a munkásmozgalom sem lehetett olyan nyugodt és szenvedélytelen, mint a brit szigetországban. A forradalom óta a munkásság száma folyton nő, de sem Napóleon alatt, sem a restauráció után, sem a polgárkirályság korában nem juthatott a munkásság szóhoz. Saint-Simon fellépése óta a szociális és kollektivisták eszmék terjedtek és végre a munkássághoz is leszívárogtak annyira, hogy az már 1848-ban nagykorúnak érezte magát. Az 1848 Franciaországban a társadalmi forradalom kezdete. Kispolgársággal együtt résztvesz Párizs utcai harcaiban az öntudatra ébredt negyedik rend is, és Lajos Fülöp, aki alatt a demokráciától rettegő gazdag polgárság kormányzott, menekülni volt kénytelen. Az ideiglenes kormányban a munkásságnak három képviselője vett részt: Louis Blanc, Albert, Flocon, a többiek:

Arago, Cremieux, Gamier-Pagés, Dupont de l-Eure, Marie, Marást részben a monarchisták, részben a kispolgárság képviselői. Az impulzív, vérmes francia törnegéknél a szónokoknak roppant nagy a hatásuk; és ők nem voltak fukarok az ígéreteikben, no meg a polgárság, emlékezve a jakobinus-idők szörnyűségeire, félt is a munkásoktól. De ígérni kellett nekik s ámítani őket valamivel. Átmenni egyszerre a szélső demokráciára és megosztzni az uralmon a zűrzavaros eszméktől megkötyagosított munkástömegekkel éppen nem volt tanácsos. A legkülönbözőbb eszmék kóvályogtak a tömegek között: A saint-simonizmus, melyet Infantin és Bazard hintettek szét a nép között; Fourier tanításai, Proudhon igéi... mind követőkre találtak. Ilyen jelszavak röpködnek: „munkához való jog”, „a munka megszervezése”, „társulás”. Mint látjuk, a nagy elméleti elgondolások Saint-Simon, Fourier és a többiek könyveiből már átmentek az életbe. A mozgalom rendkívül nagyjelentőségű a XIX. század társadalmi mozgalmainak történetében azért, mert a szocializmus első kísérlete az akkor már diadalmas, sziklaszilárdan álló polgári gazdasági renddel szemben megbukott. Hogy a munkásság kívánságait kielégítsék, 1848 februárjában kiadtak egy Louis Blanc által szerkesztett rendeletet, amely többek között ezeket mondja: „A francia köztársaság ideiglenes kormánya kötelezi magát a munkás létének munka által való biztosítására. Kötelezi magát arra is, hogy minden polgárának munkát biztosít.” A kormány ezután elhatározta, hogy nemzeti műhelyeket létesít, amelyeknek elméletét Louis Blanc fejtette ki. Sok volt a munkanélküli, akik lázadoztak és Marie munkaügyi miniszter által megszervezett nemzeti műhelyekben először 10 ezer munkásnak adtak munkát, de márciusban már 21 ezret, április végén közel 100 ezret kellett foglalkoztatni. A műhelyben végzett munka nem sokat ért; a munkások legnagyobb részét, bármi volt is a mester-ségük, feleslegesen földmunkára alkalmazták 2 frank napi-

bérrel. Június 21-én a kormány elrendelte, hogy a 17-25 éves munkások vagy lépjenek be a hadseregbe, vagy vidékre menjenek dolgozni. Erre június 24-én kitört a lázadás. Vagy 7 ezer munkás jelent meg a Bastille-téren, ezt kiabálva: La liberté ou mort! (Szabadság vagy halál!) A kormány Cavaignac tábornokot diktatori hatalommal felruházva, megbízta a rendcsinálással, aki június 25-26-án a zendülést elnyomta. A munkások tömegeit szétverték és az elfogottak közül vagy 4 ezret a gyarmatokra száműztek. A polgárság úgy megrémült a munkásoktól, hogy visszamenekült az erős központi kormányzat védőszárnyai alá.

III. Napóleon monarchiája a hadseregre és a polgári osztályra támaszkodott; a munkásság, amely a szocializmus első kísérletével felsült, a júniusi zendüléssel pedig gyűlöltté tette magát a rendszerető polgárok előtt, Napóleon uralma alatt habozó, szervezetlen, fegyelmezetlen, de a sajtó- és gyülekezési szabadság híján nem is tudott mihez kezdeni. A II. császárság rengeteget alkotott; 1860-tól kezdve az abszolutizmus engedett némileg, most már a munkások is szervezkedhettek, de nem volt közöttük egy valamennyit egységgé összefogó irány, mint 1864 után Németországban. Sok híve volt Proudhonnak – a mutualisták -, de nagy hatása volt Marx, Lassalle, Blanqui írásainak is. Tudtak a francia munkások arról is, hogy Angolországban már igen fejlett szakszervezeti élet van. 1864 szeptemberében nagy munkásszövetség alakult Londonban Proudhon elveinek az alapján. A misztikus és ábrándos francia szocializmus hosszú évtizedeken keresztül nem tudott sem határozott irányt venni, sem formát öltetni. Csak elfojtott tömegindulatok voltak, amelyek az 1871-i Commune-lázadásban törtek elő elemi erővel. Nagyon nehéz volna meghatározni, hogy a Commune-lázadás tulajdonképpen mi volt, munkásmozgalom-e, vagy a tömeghisztériának különös esete, de mivel a szocialista írók, köztük Marx is, a szocializmus nagy tettei közé számítják a Commune-t, oda kell számítanunk.

A német körülzárás rettentő napjaiban Párizs szocialista- és forradalmártöbbségű községtanácsa berendezett egy kis államot az államban. Mi volt a Commune? Városi adminisztráció, illetve azt végző testület és ugyanakkor a kormány is, amely szemben állt Franciaország törvényes kormányával, amelynek ekkor már az öreg Thiers állott az élén? A fő programja volt átalakítani Franciaországot föderatív alapon; természetesen a proletáriátus győzelme után. Az ostromzáron keresztül a comunárdok felszólították az egész országot, hogy csatlakozzék hozzájuk. A májusi események a Commune leveretésének napjai, a francia történelem legvéresebb napjai közé tartoznak. Meg tudjuk érteni a törvényes rend kormányának rettentő bosszúját. A körülzárás alatt, mikor a francia nemzeti büszkeség porig volt alázva, a párizsi proletártömegek szembeszálltak a nemzettel. Marx a lázadást a következő szavakkal magasztalja: „A Commune a munka bajnokságának vakmerő szerepében teljesen nemzetközi volt. A porosz hadsereg szemeláttára, amely két francia tartományt Németországhoz kapcsolt, a Commune Franciaországhoz kapcsolta az egész világ dolgozó népét.” Marx máshol a lázadást az első internacionále legdicsebb tetteinek nyilvánította. Ezek után megtudjuk érteni Thiers és Gallifet tábornok bosszúját.

A német munkásmozgalom már nem olyan zajos, nem olyan forradalmi színezetű, mint a francia. Át volt ugyan itatva Marx és Lassalle forradalmi tanításaival, de programját parlamenti és alkotmányos eszközökkel igyekezett megvalósítani, legalább kezdetben. Később a mozgalom, a 90-es és a 900-as években, lassanként elkispolgáriasodott.

A német munkásmozgalom megindítása Lassalle Ferdinánd nevéhez kapcsolódik, aki az egész szocializmusnak egyik legnagyobb elméje. Szellemes ember, kitűnő író, aki tetszetős, elfogadható formát tudott adni a legképtelenebb állításnak is. 1848-ban, huszonhárom éves

korában résztvett Marx-szal együtt a forradalmi munkád mozgalomban. 48 után egy darabig félrevonult, csak irodalmi munkásságának élt és 1862-ben lépett fel, újból hadat üzenve nemcsak a konzervatívoknak, kiknek a vezére Bismarck volt, hanem a liberális polgári ellenzéknek is. Rengeteget írt, szónokolt, agitált, majd 1864-ben megalapította az általános német munkásegyletet (Allgemeiner Deutscher Arbeiter-Verein), de még ennek az észten-dőnek augusztusában párbajban halálos sebet kapott.

Az elméleti kérdésekben Marx és Lassalle között nincsen nagy különbség. Különbség főleg az, hogy Lassalle nagyobb izgató, temperamentumosabb és sokkal inkább tettember. Két gyakorlati követelése: az általános választó-jog és az államtól támogatott termelési szövetkezetek. Az államról szóló nézetei csaknem azonosak Hegelével. Nála is az állam a legfőbb létforma, ennek a célja és feladata megvalósítani az ember rendeltetését, teremteni kultúrát, gondoskodni a nevelésről és az emberiség egész lelki fej-lesztéséről. A tőke Lassalle szerint nem vállalkozó szel-lem, nem munka, nem megtakarítás, hanem tisztán a tár-sadalmi helyzet eredménye; a gazdasági világot, amelyben a tőke szinte magából nő, az egyes emberen kívül álló külső körülmények tartják hatalmukban. „A haszon vagy nyereség csak a mostani társadalmi intézmények mel-lett állhat elő; előfeltétele az, hogy meglegyen a csere-érték, a tőke, a forgalom, a verseny, a magánvállalkozás, a bérért való munka és egy társadalom, amely minden értéket pénzzé változtat.” A tőke a munkások felhal-mozott munkája és minden tőkének a társas munka a forrása, nincs benne érdeme sem a takarékoságnak, sem a vállalkozó szellemnek.

A Lassalle alapította munkásegyletbe bekapcsoló-dott 1864-ben Liebknecht Vilmos, Marx egyik legoda-adóbb híve és egy igen erélyes, temperamentumos férfiú, kitűnő agitátor, az akkor még huszonnégy éves Bebel Ágost, a német szociáldemokrácia évtizedeken át világ-

szerte elismert vezére. Liebknechték 1868-ban dj szocialista pártot alapítottak, amely a szocialdemokrata munkáspárt (Sozial-Demokratische Arbeiterpartei) nevet vette fel. 1875-ben a német munkásmozgalom két iránya: a Lassalle-féle és a Marx-Liebknecht-féle irány, a gothai program alapján egyesült és megalakult a német szocialdemokrata párt, amely Bebel Ágost vezetése mellett 1914-ig, a katolikus centrummal együtt, a német birodalmi gyűlés legjobban megszervezett, legnagyobb pártjává erősödött. A munkásság megszervezése a 71. utáni korszakra esik. Lassanként milliós tömegek gyülekeztek a szocialdemokrácia vörös zászlói alá és ezek a tömegek félelmetes forradalmi erőt és elszántságot mutattak. De csak mutattak. A szervezkedéssel és a sztrájkokkal kiharcolt bér-emelés, a szocialis vívmányok, a munkásvédelem lassanként letompították a mozgalom forradalmi erejét. A szocialdemokraták a legtöbb nyugateurópai államban kormányképes kispolgári pártokká változtak, s lemondtak arról, hogy erőszakkal felforgassák a fennálló rendet.

II. RÉSZ.

A GAZDASÁGI IMPERIALIZMUS.

I.

A VILÁGGAZDASÁG.

A nemzetközi munkamegosztás. – A gyarmatok. – A világkereskedelem eredményei. – Az új találmányok. – Hogyan korlátozza a tőke önmagát? – A kartelek és trösztök. – Az 1873-i nagy válság. – A gazdasági imperializmus eredményei.

A század második felében a gazdasági életnek általános jellemvonása, hogy az egész földkerekség egyetlen nagy gazdasági organizmussá változott. Alig maradt lassanként olyan elszigetelt része a földnek, amely az egyetemes árucsereforgalomból kirekedt volna. Azoknak az országoknak a gazdasága, amelyek már a kapitalizmus kezdeti korában vezettek, mint Anglia, Franciaország, világgazdasággá nőtt, amely alatt a különböző nemzetek gazdasági életének szerves egymásbakapcsolódását értjük. A világkereskedelem, a gazdasági imperializmus a század második felének általános tendenciája, s a gazdasági imperializmus a politikai hatalom expanziójával karöltve jelentkezik; egyik támogatója, kiegészítője a másoknak. Az egyre növekvő termelés és a kapitalizmus nyereségvágya nem elégedhetett meg a belföldi piacok szűkre szabott határaival, elhelyezkedési lehetőségeket, új piacokat kellett keresni távoli földrészekben, hogy az árufelesleget elhelyezhessék.

Az ókorban és a középkorban a nemzetek egymás közötti forgalma egészen alárendelt jelentőségű, a nemzetközi kereskedelem ritka árukra, fényűzési cikkekre, fegyverekre terjed ki. A nagyobb forgalom a felfedezések után indul meg, s már a merkantilizmus korának eléggé fejlett külkereskedelme van, az igazi világkereskedelem,

világforgalom azonban csak a XIX. században kezdődik a forgalomnak azokkal az új eszközeivel, amelyeknek jelentőségét az előzményekben már ismertettük. Az, amit világkereskedelem alatt értünk, a legújabb kornak tünete.

A világkereskedelemben a XIX. század elejétől fogva Angolország vezet, utána következik Franciaország, az Egyesült Államok, majd 1871 után a Németbirodalom. Minek köszönhette Anglia vezetőszerepét? Igen sok tényezőnek, melyeket itt nem részletezhetünk. Napóleon leveretése után nem volt többé versenytársa a tengereken, s az összes világutak korlátlan uralma alá kerültek. Óriásivá nőtt iparával és kereskedelmével egyetlen más nemzeté sem vehette fel sokáig a versenyt. Hollandiát már a XVIII. században túlszárnyalta, Franciaországot a XIX. században legyűrte, Amerika és a Németbirodalom csak a 60-as, 70-es esztendőkből jelennek meg mint veszedelmes versenytársak a világpiacon. Angliának 1850-ben 3.1 millió regisztertonná kitevő kereskedelmi flottája van, Franciaországnak csak 0.8 millió. 1860-ban a világ széntermelése 137 millió tonna, ebből 81 millió angol szén; a nyersvastermelés 1850-ben 475 millió tonna, ebből 2.25 Nagybritanniára esik. Textilgyártása olyan hatalmas arányú, hogy verhetetlenül és versenytárs nélkül állott ekkor még az egész világon.

Ugyanebben az időben látunk a gazdasági életben egy azelőtt ismeretlen jelenséget: a nemzetközi gazdasági munkamegosztást. A nagyipari és az agrárországok mindinkább elkülönülnek, Nyugat-Európa ha nem is teljesen, de jelentékeny részben industrializálódik és fejlett nagy ipara számára távoli földrészekről szerzi be a feldolgozandó nyersanyagokat. Azt is látjuk az imperialista korban, hogy a piacokért elkeseredett harc folyik és számos összeütközés a piacok eléréséért való versenyből származik. Németország és Franciaország súrlódásainak 1871 után nemcsak hatalmi, hanem gazdasági okai is voltak. Az 1906-i algécirasi konferencián és az 1911-i második

marokkói válság alkalmából a gazdasági érdekek ütköztek össze. A nemzetközi munkamegosztás olyanszerű jelenség, mint a középkorban a város meg a falu gazdálkodása, amelyek kölcsönösen kiegészítették egymást. A tömegtermelő angol iparnak, Franciaország luxusiparának és 1871 után a német nagyiparnak roppant tömegű olyan nyersanyagra volt szükségük, amelyeket más országok termeltek. Az angol és a német szövő-fonóipar gyapjúját Ausztrália szállította; az automobilgyártáshoz a gummit India és a keletázsiai szigetek kaucsukerdői termelik.

A legújabbkor gazdasági életében rendkívül nagy szerepük van a gyarmatoknak, amelyeken a nemzeti államoknak messze kívüleső tengerentúli birtokállományait értjük. A még meg nem hódított tengerentúli területeknek elfoglalásáért az imperialista korszakban lázas verseny indult meg. A gyarmatok megszerzésének több oka volt: az új piacok meghódítása az ipari terményfeleslegek elhelyezésére, szükség volt ezenkívül új területekre a népfelesleg kitelepítése céljából. Azoknak a kalandos vállalkozásoknak, melyekkel a gyarmatosítás az új kor kezdetén megindult, főleg gazdasági indítókai voltak. A spanyol és a portugál kalandorok kincsekért, főleg pedig aranykincsért vágta neki a félelmetes Óceánnak.

Az angol gyarmatbirodalom története a XVI. század végéig, Erzsébet királynő koráig nyúlik vissza és azóta Angolország tudatosan fejlesztette tovább gyarmatbirodalmát, egészen máig. A hétéves háborúban elvesztéséért a Bermudák, a Bahama-szigetek és Jamaica megszerzésével szerzett kárpótlást. India maga egész földrész, melynek lakói hetven különböző nyelven beszélnek, nagysága megközelíti Európáét, népessége több mint 300 millió. Egyik legfontosabb gyarmata Angliának Ausztrália, amelyet a hollandoktól vettek el és a XVIII. század végén politikai és egyéb elítéltekkel népesítettek be. A XVIII. század végén szorították ki az angolok Dél-

Afrikából a hollandi telepeseket, a múlt század hetvenes éveiben pedig az Egyiptom fölötti protektorátust szerezték meg.

Franciaország mai gyarmatai XIX. századi szerzemények. A legnagyobb stílű francia vállalkozás Algir északafrikai tartomány meghódítása, amit a restauráció után a Bourbonok kormányai kezdeményeztek. A század második felében Franciaország Angliával megosztotta Afrikán: Anglia 1878-ban Tuniszt engedte át Franciaországnak, a nyolcvanas években a francia kormányok megszerezték a Niger, a Szenegál, a Kongó vidékét, majd meghódították a nagykiterjedésű Dahomey-tartományt.

1871 után Németország is kezdett foglalni gazdátlan területeket, de már igen kevés maradt számára. De így is megkapta Bismark-szigeteket a 80-as években, övé lett 1884-ben Új-Guinea, 1885-ben a Marschall-sziget, Kamerun és Togo Afrikában, majd 1897-ben bérbevette Kínától Kiaucsau-t. Ugyanígy elkészt Olaszország is, amely 1912-ben tudta csak megszerezni a Tripolisz feletti való fennhatóságot. Az Egyesült Államok a Spanyolországgal való háború után léptek be a gyarmatosítók közé a Philippini-szigetek, Portorico és Kuba megszerzésével.

A gyarmatok növekedését 1885-től 1914-ig a következő táblázat mutatja:

Ország	1885		1914	
	nagyság (1,000,000 km ²)	népesség (milliók- ban)	nagyság (1,000,000 km ²)	népesség (milliók- ban)
Nagybritannia ...	26.5	360	33	400
Franciaország ...	4.5	30	11.5	56
Németország	2.7	10.5	3.0	12
Olaszország	0.15	0.3	1.5	1.5

	A nya ország		Gyarmatok	
	terület (1,000.000 km ²)	népesség (milliók- ban)	terület (1,000.000 km ²)	népesség (milliók- ban)
Anglia	0.314	45.4	33	400
Franciaország ...	0.536	40.0	11.5	56
Hollandia	0.033	6	2	38
Belgium	0.030	7.5	2.4	15.5
Németország	0.541	66	2.95	12
Portugália	0.091	5.3	2.1	7
Japán	0.382	52	0.3	17
Egyesült Államok	9.370	95	0.324	10
Olaszország	0.287	35	1.5	1.6
Spanyolország ...	0.497	20	0.25	0.7

Az európai iparnak meghódították a 70-es évektől kezdve Indiát, Afrika egyes országait, Kínát, amelyek egészen ezideig ókori módszerek szerint termeltek.

A Szezei-csatorna megnyitása 1869-ben nagyban könnyítette a keletázsiai gyarmatokkal való forgalmat. A hajóstársaságok a lehető legolcsóbb tarifát szabták meg, hogy a tengerentúli földrészekkel való kereskedelmet megkönnyítsék. A 70-es, 80-as évektől Angolország acéláruai és szövetei, Franciaország luxuscikkei, Németország vegyi ipari cikkei uralkodnak az összes földrészek összes piacain. Franciaország és Anglia köpött igen erős, kíméletlen verseny volt III. Napóleon alatt, amikor a francia gyáripár mechanizálódott, de a versenyben Angolország maradt a győztes.

Nemcsak a világpolitika, hanem a világkereskedelem történetében is nagy esemény az egységes Németbirodalom megalakítása 1871-ben. Bismarck egységes vámterületet alkotott, egységes pénzrendszert teremtett, behozta az aranyvalutát és a birodalomnak vámpolitikáját, közgazdasági életét azóta egységes elvek szerint irányítják.

A Németbirodalom 1871 után csakhamar félelmetes versenytársa lett Angolországnak.

Az európai államok külkereskedelmi forgalma a XVIII. század elején mindössze 1.7 milliárd márka, a század végén már 2 milliárd (18%-os emelkedés); a XIX. században 2 milliárdról 90 milliárdra emelkedett, szóval egy század alatt negyvenötszörösre, nem számítva az igen jelentékeny áreséseket. Maga Angolország a XIX. században kivitelét megtizenkétszerezte, behozatalát pedig meghúszszorozta.

1890-ben a nagy államok világ forgalmát a következő táblázat mutatja:

	Behozatal	Kivitel	Összes forgalom
	(milliárd arany márkában)		
Angolország	7·3	5·4	12·7
Németország	4·1	3·3	7·4
Egyesült Államok	3·2	3·6	6·8
Franciaország	3·6	3·0	6·6

A termelés annál rohamosabb menetű, annál gyorsabban nő, amint a XX. század küszöbéhez közeledünk. A gazdasági tevékenység, a termelés tökéletesítése, a tőke szervezkedése, az industrializmus hódítása s a világkereskedelem térfoglalása az idegen földrészeken, roppant arányú és szinte akadályt nem ismerő. A fehér ember cselekvőkészsége, lelki és fizikai fölénye tűnik ki a XIX. század második felének ezekből az új hódításaiból. Angolország, Franciaország, Németország kelnek egymással versenyre és odaálltak a versenyzők közé a 90-es évektől kezdve az Északamerikai Egyesült Államok. A Németbirodalom alig egy évtized alatt gazdasági világhatalommá nőtte ki magát és versenyre kelt a legyőzhetetlennek hitt Angolországgal. A 90-es esztendőben kezdődik az Egyesült Államok világkereskedelmi expanziója. Itt az

európai hagyományoktól nem terhelt tiszta gyakorlatias értelem, a határtalan munka- és a vállalkozókedv a fejlődésnek lelki rugói. Franciaország egy kissé háttérbe szorult, amiből nem lehet sem a társadalom, sem a nemzet gyengülésére következtetni. Franciaország lassan, fontoltan haladó volt mindig az újításokban s a közgondolkodás inkább a kistőkék szaporodásának és az általános vagyonosodásnak kedvezett. Franciaország különben a 90-es évektől kezdve megtakarított roppant tőkéi révén már mint Európa bankárja szerepel, Anglia pedig közvetlen 1914 előtt az évtizedek óta dúló kíméletlen világversenyben mintha egy kissé kifáradt és megroppant volna. Angolország behozatala és kivitele 1890-től a világháborúig pontosan megkétszereződött. 1890-ben a bevétel 7-3 milliárd márka, 1913-ban 13-4 milliárd, a kivitel 1890-ben 5-4, 1913-ban 10-7 milliárdra rúgott. Sokkal rohamosabb a Németbirodalom forgalmának emelkedése^ A bevétel 1890-ben 4-1 milliárd, 1913-ban 10-8 milliárd márka, a kivitel 1893 11.3, 1913-ban 10.1 milliárd márka. A XX. század első és második évtizedében tetőfokát érte el a nemzeti tőkék versenye, amelyek a világpiacokon, a világkereskedelemben egységesen, egy célra összpontosított erővel keresik az érvényesülést és a hatalmi politika céljait szolgálják. A világforgalom emelkedését a négy nagy kapitalista országban 1890-től 1913-ig az alábbi számok mutatják:

	1890	1913
	milliárd márkákban	
Angolország	12·7	24·2
Németország	7·5	20·9
Egyesült Államok	6·8	17·7
Franciaország	6·6	12·3

A másod- és harmadrangú országok világ forgalma is igen nagy emelkedést mutat. Tekintélyes összegek szere-

pelnek Hollandia, Belgium, Oroszország, Ausztria-Magyarország, Kína, Japán, Argentina behozatali és kiviteli statisztikájában.

	1890	1913
	milliárd márkában	
Hollandia	4·1	11·9
Belgium	2·5	4·5
Oroszország	2·6	5·7
Ausztria-Magyarország	2·3	5·2
Svájc	1·3	2·6
Argentina	1·0	3·7
Kína	1·1	3·0
Japán	0·4	2·8

A közlekedési eszközök, a vasutak és a hajózás tervmészerszerűleg a világforgalom fejlődésével lépést tartanak. A vasabroncsok a XX. század küszöbén már behálózták az összes szárazföldeket; átjutottak Afrikába, Ázsia gyarmatosított részeibe, Kínába, Japánba, Ausztráliába. Európa összes vasútvonalai 1890-ben 224.000 kilométert tettek ki, 1913-ban már 346.000 kilométert. Az Északamerikai Egyesült Államok vasutai 1890-ben 291.000, 1913-ban 459.000 kilométer hosszúságúak. A föld összes vasútvonalainak hossza 1913-ig 1,104.000 kilométerre nőtt. Ugyanilyen szédületes gyors a hajózás emelkedése is, amelyben vagy egy évszázad óta Angolország vezetett s utána sokáig Franciaország, Norvégia és az Egyesült Államok követték. A 90-es esztendőktől kezdve Németország a második helyre került Anglia mellé, ami természetesen nem alaptalanul keltette fel az angol féltékenységet. A föld legnagyobb kikötője az egész századon keresztül London volt, de a XX. században föléje kérekedett New-York és Hamburg. New-York, Hamburg, London, Antwerpen, ez a sorrend közvetlenül 1914 előtt. De Anglia 12-4 millió regisztertonna tartalmú kereske-

delmi flottájával megközelíthetetlenül állott az első helyen; ez majdnem annyi volt, mint az összes többi országoké együttvéve.

A nagyipar s a világkereskedelem mesés sikereit azok a nagy találmányok mozdították elő, amelyeket a kapitalizmus a termelés gyorsítására s a forgalom megkönnyítésére azonnal kihasznált. Ez a korszak a villany korszaka és Edison Tamás amerikai feltaláló izzólámpája szinte az egész technikai civilizációt jelképezi. A villanyhoz kezdetben határtalan reményeket fűztek; azt hitték, hogy mindent pótol s egyszeriben villamosítani fognak ipart, mezőgazdaságot, de a remények nem váltak máig sem valóra. De a villamosenergiák alkalmazása a nagyiparban így is fordulópontot jelent. Siemens Werner találmánya, a dinamógép, lehetővé tette a hőenergia mozgássá, villamosossá, fénné való gyors átalakítását. A gőzgépet is folyton javították, tökéletesítették, úgy hogy Nyugat-Európa és Amerika egyes vasútjain a gyorsvonatok a század végén már 120 kilométeres óránkénti sebességgel száguldottak. A hajóépítés a gőzturbina bevezetése óta (melyet Laval francia mechanikus talált fel) szinte csodákat művelt. Majdnem forradalmi jelentőségű a robbanó gázmotor, melynek hőskölteményét Ford írta meg emlékirataiban. Előnye a gőzgépekkel szemben az, hogy igen nagy energiát fejt ki kis helyen. A nagy találmányok, közül, melyek a gazdasági életbe rögtön bekapcsolódtak, fontosak még az amerikai Bell telefonja és az olasz Marconi dróttalan távírója. Az építészetben a vasbetonépítkezés jelzi a haladást.

A vasolvasztó berendezkedések az említett Bessemer-féle olvasztókemence, majd a 60-as évektől kezdve a Martin-féle olvasztóeljárás bevezetése óta a teljesítőképeségnek szinte elképzelhetetlen fokát érték el. A XX. század elejére esik az ember egy régi vágyának beteljesülése, amelynek gondolata, mint az Icarus-monda mutatja, már az ókorban foglalkoztatta az emberiség kép-

zeletét: a repülés. Zeppelin gróf és az amerikai Wright-testvérek kísérletei nagyszerű gyakorlati eredményekkel tártak. Blériot francia mechanikus elsőnek repülte át 1909-ben a La Manche-csatornát.

A XVIII. században kezdődött, de a XIX-ben fejlődött ki a kémiai ipar, melyet a tudományos kémia hozott létre még a felvilágosodási korban és története körülbelül Achard találmányával, a répacukorral kezdődik. Ehhez az iparághoz tartoznak a különböző tüzelőszerek, azoknak tökéletesítése, a világítógáz gyártásának nagyiparrá fejlesztése, melynek feltalálása a francia Le-Bon nevéhez fűződik, de amelyet először Angliában kaptak fel. A gázgyártás a kapitalizmus fénykorában szinte a legnagyobb iparág. Ehhez csatlakozik azután a nitrogén-gyártás, a szódaipar, a sósav és kénsavgyártás, a gyógyszer-vegyészet, a műselyem- és cellulózé és celluloidkészítés. Ez utóbbi már inkább XX. századi iparág és felvirágzása napjaink mechanizált tömegművészetével, a filmmel függ össze.

A mezőgazdaság szintén sokat haladt. A gazdasági imperializmus korában azokban az országokban, ahol a mezőgazdaság haladó szellemű, már géppel végeznek csaknem minden mezei munkát: a szántást, vetést, aratást, csépelést. Újrendszerű ekék végzik a mélyszántást, géppel ültetik el a burgonyát, a tengerit. Az amerikai rendszerű motoros traktor a mérsékelt égöv alatt 28-30 munkanapra leszállítja a gazda azelőtt hónapokig tartó munkáját. Elmés öntözőberendezések ellensúlyozzák a szárazság és a csapadékhiány kártevéseit. A fejlődő mezőgazdaságra külön nagy mezőgazdasági iparok épülnek, mint a malomipar, a szesz- és olajgyártás, a vaj- és sajtelőállítás és a répből való cukorkészítés.

A találmányok közül meg kell még emlékeznünk a gondolat gépeiről is: az írógépről, a számológépről és a modern nyomdaipar csodájáról, a rotációs gépről, amely százezres és milliós példányokban ontja a napilapokat.

A gazdasági élet, a vállalkozó szellem minden tudományos felfedezést gyorsan alkalmazott, hogy megkönnyítse, olcsóbbá tegye a termelést, megsokszorozza a forgalmat. A kapitalista termelés nagy, szövevényes szerkezetében minden tényező egybevágott, egyik kiegészíti a másikat; minden mozog, rohan, szakadatlanul fejlődik, az anyag, az eszközök folyton tökéletesednek. Minden új találmány vagy tökéletesítés új területet jelent az iparnak vagy kereskedelemnek.

A társulásban, amit a munkások már a kapitalista korszak elején megkezdtek, nem maradhatott hátra a tőke sem. A társulás individualista gondolat s teljes összhangban van a szabadelvű életszemlélettel. Az államhatalom ugyanis a liberális időszakban az egyes embert magára hagyja, de viszont megengedi, hogy mind a munkás, mind a munkaadó különböző szervezetekbe tömörülve védhesse meg a saját érdekeit. A középkorban olyanszerű szervezkedési formákról, mint aminőkkel a legújabb korban találkozunk, egyáltalában szó sem lehetett, hiszen mai értelemben vett munkásosztály nincs is; a céhek a kézműveseknek, a kis tőkével dolgozó iparosoknak közjogi jellegű egyesületei, amelyek hozzátartoznak szervesen a középkori jogrendhez. De már a merkantilista korszakban megtaláljuk a mai nagyipari karteleknek bizonyos kezdetleges nyomait. A XIX. században a középkori megkötöttségek teljes felbomlása után megkezdődtek a társulásnak új formái, mint a szindikátusok, munkások szakszervezetei, a társulatok, az iparegyesületek, az értékesítő és fogyasztási szövetkezetek. A tőke egyre nőtt, a kisvállalatok különösen Angliában, Amerikában és 1870 után Németországban nagy mammutvállalatokká duzzadtak; egyre izmosodtak a vállalatok és szaporodtak a beléjük fektetett pénztőkék. A tőke társulásai közül a legfontosabbak azok, amelyeket általában kartelek és trösztök néven ismerünk.

A kartel fogalmával Németország ajándékozta meg a világot. A kartelek a tőkének legtöbbit támadott, vitatott és általában a legellenszenvesebbnek tartott formái. Germain-Martin, a kiváló francia közgazdász a fogalmat a következőképp határozza meg: a kartel az ugyanazt vagy a hasonlót termelő ágak között a termelés korlátozása céljából létrejött szövetség. A vállalatok csak társultak, szövetkeztek, de nem egyesültek; azonos termelési politikát és eljárásokat követnek, hogy megvédjék közös érdekeiket. Leszállítják az előállítási árat, még pedig rendszerint kétféle módon, úgy hogy alacsonyabb munkabért fizetnek, vagy a termeléshez szükséges nyersanyagot kisebb áron vásárolják össze. Sokszor megállapítják egymás között a termelvények árait, azonkívül azonos hitelpolitikát követnek, megszabva a kereskedelmi hitel feltételeit.

Mi a kartel lényegében és hogyan fogjuk fel. Mindjárt első pillanatra úgy tűnik fél mint a liberális-individualista gazdasági rendnek természetes reakciója: a tőke maga korlátozza saját tevékenységét, hogy kevesebb kockázattal termelhesen. A nagyüzem már nagy tőkével, hatalmas összegű befektetéssel, következőleg igen erős kockázattal dolgozik. Az új találmányok egymást érték, az új termelési eljárások évről-évre szaporodtak és egyik üzem könnyen lefőzhette, túlszárnyalhatta a másikat azáltal, hogy gyorsan, váratlanul alkalmazott valamely új eljárást. Különösen tanulságos volt e tekintetben az 1873-ban kitört nagy „krach”, amely vállalatok ezreit sodorta el, szinte hónapok leforgása alatt. A nagy válság után egyszerre tizennyolc kartel jött létre a német vasiparban. A kartelek törekvései tehát monopolisztikusak. Megmaradnak önállóknak a vállalatok, de korlátozzák egymás tevékenységét, gúzsba kötik a versenyt, közös erővel igyekeznek maguknak nagy előnyöket szerezni, nem egyszer a köz és a fogyasztók rovására. Attól fogva, hogy a kartelek kialakulnak, nem a kínálat és a kereslet természeti törvénye dönti el az árat, hanem a kartelek ön-

kénye, különösen ott, ahol, mint Magyarországon, az államhatalommal való szoros kapcsolatuk révén monopolizálhatják a piacot. Megtörténhetik az is, hogy a kartel valamelyik tagja olcsóbban állítja elő áruát, mégsem szabhat kisebb árakat, mert nem engedi meg a kartel-szolidaritás.

Németországban a kartelek gyorsan elszaporodtak, Liefmann közgazdasági író szerint 1890-ben már 119 kartel volt a birodalom területén; 1902-ben már 300-ban állapították meg a kartelek számát.

A kartelek előnyeit és hátrányait a közgazdasági szakirodalom állandóan vitatja. Van ugyanis a karteleknek tagadhatatlan hasznuk és vannak káraik. Hasznuk az, hogy mérséklék, esetleg teljesen megakadályozzák a káros és fejetlen versenyt, amely könnyen gazdasági válságokra vezethet. A kartelekbe tömörült nagyiparnak nincsen szüksége lázas reklámra, ami által csökkennek a kiadások s ily módon a legalkalmasabb, legkifizetőbb külföldi piacokat könnyebben, olcsóbban meghódíthatja. Ha a kartelet jól vezetik, bizonyos kereskedelmi morál szerint, ha a kitűzött céljuk, hogy mennél jobban és olcsóbban szolgálják ki a fogyasztóközönséget, hasznos szolgálatot végeznek. A tapasztalatok azt is mutatják, hogy a kartelek üdvös befolyást is gyakorolhatnak az árakra. De károkat is tesznek. A legfőbb vád ellenük, hogy kizsákmányolva mind a nyersanyagtermelőt, mind a fogyasztót, monopolisztikus előnyöket teremtenek maguknak, aminek a gazdasági élet csak hátrányait látja. Az elmúlt másfél évtized alatt tapasztaltuk, hogy a túlságba vitt gazdasági önellátás mennyire kedvezett a kartelek visszaéléseinek. A belső fogyasztópiacra megvédik őket az elmúlt ézstenzők folyamán roppant magasságba emelt vámfalak és ezt az előnyt kihasználva, bent drágán adnak el és közben olcsón dobják áruikat a külföldi piacra, esetleg az előállítási árnál olcsóbban. Az elfogulatlan, a rokonszenvtől és ellenszenvtől egyaránt mentes megállapítás az, hogy a

túlzott vámvédelem óta a nagyipari karteleknek inkább ártó hatásait lehet észlelni.

A kartelek, mint említettük, főleg Németországban terjedtek el a „nagy krach” után és köztük a szén- és vaskartel emelkedtek legnagyobb hatalomra. Franciaországban nem igen tudtak gyökeret verni, mert a törvény tiltja, hogy különböző társaságok megszabják az árakat. Angolországban a poolok (szövetkezetek) a kartelekhez hasonló alakulatok. Elterjedtek a kartelek Németországon kívül Oroszországban, ahol a cukorkartel volt a legjelentékenyebb, amely annyi visszaélést követett el, hogy az államhatalomnak kellett ellene fellépnie; elterjedtek Ausztriában és Magyarországon. A XX. században nemzetközi kartelek is alakultak.

A nagyiparnak sokkal nagyobbstíliú, nagyobb tekintélyre és hatalomra vergődött koncentrációs formái a trösztök, amelyeknek az Északamerikai Egyesült Államok a hazája. A lényeges különbség a kartelek és trösztök között az, hogy az előbbieket szövetségek, a trösztök pedig egyesülések. A trösztben bennfoglalt vállalatok nagy, egységes vállalatot alkotnak. Maga a szó – trust – bizalmat jelent. Valamely vállalat – egyéni vállalat, részvénytársaság – rábízta egy másik vállalatra vagy személyre saját vagyonának, tőkéjének, részvényeinek kezelését. Az első ilyen alakulat a Standard Oil Trust volt, melynek élére a Rockefeller került, a világhírű petróleumkirály, aki rövidesen, alig néhány esztendő alatt monopolizálta az Egyesült Államok csaknem egész petróleumiparát. Ugyanabban az időben alakult az American Bell Telephon Company, az Egyesült Államok egyik igen gyorsan nagyranőtt vállalata. Amerikában a szabadverseny elve uralkodott és a régi puritán hagyományokból táplálkozó nézetekkel nem tudták összeegyeztetni a gazdasági szabadversenynek bármilyen korlátozását. A közvélemény, érthető módon, mindjárt kezdetben kárhozatos intézményeknek nyilvánította a trösztöket és a kormányok megkezdték a

harcot ellenük. Pedig igen sok érv szólt itt is a trösztök mellett, ugyanúgy, mint Európában a kartelek mellett. Midőn a vállalatok Amerikában nőni kezdtek, valami úton-módon mérsékelni kellett a szabadversenyt és útját kellett állani a gazdasági erők szertelen módon való szétforgácsolódásának. A tröszt egy célra irányítja egy sereg ember és vállalat minden energiáját és az is biztos, hogy egyetlen közös vezetés, ha a vezetők kiváló üzletemberek, jobban látja a szükségleteket s úgy a belföldi, mint a világpiacon helyzetét. A trösztök is megtakarítanak sok felesleges kiadást, megvédik a vállalatok pénzét felesleges elpocsékolástól és sokkal olcsóbban vásárolnak nyersanyagot és viszont okos és a köznek használni akaró üzleti felfogással olcsóbban szolgálhatják ki közönségüket.

Közfelfogás nem rokonszenvezett velük, rögtön kezdetben megsejtette, hogy a trösztök nemcsak gazdasági, hanem általában hatalmi faktorokká nőnek majd ki magukat. Ezért szavaztatta meg a kongresszus a Sherman Act-ot, amelyet azonban végrehajtani nem tudtak. Megpróbálták megrendszabályozni a különböző ipari „királyokat”, de azok olyan befolyást gyakoroltak a politikai életre, hogy az államhatalom minden kísérlete meddő maradt. A trösztök tovább nőttek és végre kezükbe került az Egyesült Államokban minden hatalom. Ennek az oka az egészen sajátos amerikai jogrend. Az Egyesült Államok minden államában más-más törvények vannak és más-más képen hajtják végre még az egész birodalomra érvényes általános törvényeket is. Ez a sokféle eljárás és jogszokás igen sok kibúvóra s kijátszásra ad alkalmat.

A tröszt egyébként, formáját tekintve, egészen különös és nehezen meghatározható alakulat – mint Germain-Martin írja –, olyan, mint a kaméleon, színét folyvást változtatja. A trösztök hátránya, hogy sok visszaélésre adnak alkalmat, a vezetők a beléjük helyezett bizalommal könnyen visszaélhetnek, sok felesleges élősdi elemet visznek be a termelésbe, ami megdrágítja az árukat és minden

új, egészséges kezdeményezést, ha abból nincs közvetlen hasznuk, elnyomnak és gyakran csirájában megfojtanak esetleg életrevaló, új vállalatokat.

Az amerikai trösztök gyors fejlődése és elhatalmasodása azt mutatja, hogy igaza volt némileg Marxnak, a forradalmi szocializmus apostolának: kialakultak a nagy tőkés koncentrációk. Csak abban nem volt igaza, hogy ez szükségképpen maga után vonja a tömegek általános elszegényedését és elproletarizálódását. A trösztök szaporodtak Amerikában, de nőtt a jómódú, vagyonos emberek száma is.

Hasznosak-e vagy kárhózatóságok-e a trösztök? 2 Erre a kérdésre azzal felelhetünk, hogy a gazdasági életben harmóniára van szükség: ne legyen sem túlságos nagy szabadverseny és nem kell a versenyt megállítani, de meg kell akadályozni a gyengébbnek az erősebb által való kizsákmányolását. Az ipar és a társadalom érdekeinek összhangba való hozatala az egészséges társadalmi fejlődés alapelve – írja Martin Saint Léon francia közgazdasági író.

Milyen befolyást gyakorolt az államhatalom a gazdasági imperializmus korában a termelésre és a javak elosztására? Olyan kérdés, melyet szintén nem hagyhatunk figyelmen kívül.

Az állami befolyás a kapitalizmust megelőző merkantilista korban rendkívül nagy volt; a kormányok, az uralkodók, a fejedelmek, az ipar és a kereskedelem irányítását saját feladatuknak tekintik, az állam a nyereségnek maga is részese. A merkantilizmus gazdasági élete sok tekintetben a tervgazdaságra emlékeztet, melynek napjainkban igen sok híve van. A szabadelvűség a régi katonai és hivatalnokállamot ledöntötte, az állam ezután csak rendőr, amely őrzi a polgárok életbiztonságát és vagyonát, de a gazdasági ügyekbe lehetőleg nem avatkozik. Ez volt a szabadelvűség állameszménye. És azt látjuk, hogy a

középkori megkötöttség és a merkantilista kor állami mindenhatóságának megszűnte után szinte varázsütésre felszabadultak az addig lenyűgözve tartott cselekvő erők, azt a zeg-zugos épületet, azt az impozáns felépítményt, melyet kapitalista gazdasági rendszernek nevezünk, a magánkezdeményezés és a szabadmunka emelte. A hihetetlen fejlődés: a távoli földrészek gazdasági megszervezése, az azelőtt ismeretlen javak és gazdasági értékek felkutatása, mind az egyéni munka érdeme. A kapitalizmus fénykorában voltak tagadhatatlan hibák és visszaélések és az individualisztikus és kapitalisztikus rendszernek visszaélései állandóan mutatkoznak, mégsem mert senki sem komolyan gondolni a világháború előtt az individuum jogainak nagyobbfokú korlátozására.

A szabadkereskedelmi elv legtovább fennmaradt hazájában, Angolországban. Sokan bírálták itt is, sok ellenfele volt már az első Gladstone-korszakban, 1853-60-ban, de a szigetország „free trade” mellett egészen 1914-ig következetesen kitartott. Bizonyos visszafejlődés itt is mutatkozott, különösen Chamberlain-korszakban, amikor arról volt szó, hogy a domíniumokat, amelyek a gazdasági kérdésekben teljesen önállóak, szorosabban odakapcsolják az anyaországhoz. A szabadkereskedelemhez azonban még a konzervatívok nagyrésze is ragaszkodott. Anglia volt az első állam, amely először kötött egy másik állammai (Franciaországgal) kereskedelmi szerződést a legtöbb kedvezmény elve alapján.

Az európai kontinens államaiban a szabadelvűség követelményei már kisebb mértékben valósultak meg gazdasági területen. Itt a List-féle tanítások győztek és legtöbb állam alkalmazta a vámrendszernek a nagy német közgazdász által ajánlott módját: az úgynevezett nevelő vámokat. Franciaország és a Németbirodalom védvamosak. Franciaországban III. Napóleon megpróbált könnyíteni a szigorú védvamos rendszeren, de a parlament ellenállt. A III. köztársaság kezdettől fogva védvamos,

a gyarmatokat pedig igyekeztek a francia kormányok mennél erősebb kötelekkel odakapcsolni az anyaállamhoz.

A német vámpolitikát a többi gyengébb országgal szemben nagyfokú agresszivitás jellemezte. Bismarck óta az volt a német vámpolitika vezető gondolata, hogy a birodalom mennél több országot gazdasági igájában tartson, és azokat lehetőleg kizsákmányolja. Különösen támadó jellegű volt a gazdasági politika a jóban, a rosszban kitartó szövetségessel, az Osztrák-magyar monarchiával szemben. Az 1902-i Bülow-féle vámtörvény Magyarországnak csaknem minden agrárterményét kiküszöbölte a német piacról és a monarchiát szinte behajtotta az 1906-ban a Szerbiával való vámháborúba.

Az Északamerikai Egyesült Államokban az északi iparos államok mindig védvám pártiak voltak, a déli farmer-államok viszont, hogy búza és- gyapotterményeiknek biztosítsák a kivitel, a vámok leszállítását sürgették. Ezért a déli államok inkább a demokrata, az északiak a republikánus párthoz tartoztak. Közvetlen 1914 előtt, miután a nagyipar már az angollal felvette a versenyt, a védővamos irány meg lehetőségen aláhanyatlott.

A nemzetközi piacokért való nagy harcban, amely abban az arányban nőtt, amint közeledünk az 1914-i világháborúhoz, a csatasorban Angolország az első, utána 1871-től kezdve Németország, majd az Egyesült Államok és negyedik a sorban Franciaország. A többi országoknak ezekkel összehasonlítva csak másodrendű szerep jutott, mint Oroszországnak, az Osztrák-magyar monarchiának, Olaszországnak, Hollandiának, Belgiumnak. Délamerikai országok közül Argentína, az ázsiaiak közül Japán, Kína, India a számottevő gazdasági területek. A fejlődés tempójában azonban nem Anglia, hanem Amerika és Németország az elsők. Angolország legnagyobb iparága a szövő-fonóipar, utána a szén- és vasipar, de a vasiparban Amerika és Németország túlszárnyalták, Franciaország mindmáig a luxuscikkekben

vezet, Németország a vas- és vegyiparban. Az Egyesült Államokban a hús-, a vas-, a gépipar, főleg a gépkocsigyártás emelkedett a tökéletességnek igen magas fokára; nyersterménei közül a petróleum, gyapot, gabona a legfontosabbak. A hajóépítésben Angolországé az elsőség, utána a Németbirodalom és Amerika következnek.

A fejlődés, a terjeszkedés szabályos menetét néha meg-megzavarták a gazdasági válságok, amelyek a kapitalista gazdasági rendnek természetes velejárói.

A legújabb kor közgazdaságtörténetének egyik legjellegzetesebb depressziós korszaka az volt, amely az 1873-i nagy „krach”-hal kezdődött, s a 80-as évek elején ért véget. Ez a súlyos válság, amely vagyonokat emésztett fel, s rengeteg gazdasági értéket morzsoltt össze, sokban hasonlatos volt a mostanihoz. Budapest akkoriban kezdett felépülni s az építkezés egyszerre csak megakadt; a magyar földbirtokos osztály jelentékeny része ebben az időben veszítette el vagyonának megmaradt roncsait.

A nagy gazdasági összeomlást roppant arányú fejlődés előzte meg. 1871-ben, a porosz-francia háború lezajlása után Európa gazdasági életében is új éra kezdődött. Franciaország gyorsan kiheverte a porosz háború csapásait, s gazdasági élete nagy lendületnek indult. Németország 1867-ben 11 millió tonna nyersvasat termelt; ez a szám 1873-ban 2-24 millió tonnára emelkedett. Az Egyesült Államok nagy ipari fejlődése is erre az időre esik. 1873-ban 422.545 ember hagyta el Európát és vándorolt ki az Egyesült Államokba, ahol az érvényesülésnek, a vállalkozásnak, a vagyonszerzésnek szinte korlátlan lehetőségei mutatkoztak.

Poroszországban, 1871-ben megszűnt a részvénytársaságok felett gyakorolt állami felügyelet s a kapitalizmusnak ezek az új formái rettentő gyorsasággal elszaporodtak. Ausztriában és Magyarországon 1868 óta 376 nagy részvénytársaság alakult. A munkabérek a régiékhöz

képeket átlag 20-25 százalékkal emelkedtek. A rohamos jólét, a lázas munka s az ezzel járó határtalan spekuláció, a gazdasági élet különböző elősdi formáinak felburjánzása jellemzik ezt a néhány rövid esztendeig tartó korszakot. A csődnek ipari túltermelés formájában szükségképen be kellett következnie. A nagyipar annyit termelt, hogy a termelés mennyisége a piacok befogadóképességét messze túlnőtte.

A depresszió a modern gazdasági élet legérzékenyebb organizmusain, a tőzsdéken mutatkozott, 1873 tavaszán. Ennek az esztendőnek májusában oly nagy volt a bécsi és berlini tőzsdéken a rémület, hogy Bécsben körülbelül 10 millió forint, Berlinben pedig 130 millió márka árfo-lyamveszteséget okozott egyetlen napon. A gazdasági depresszió csaknem egyidőben kezdődött meg Amerika-ban is, ahol rögtön kezdetben megbukott Jay Cooke and Comp., Amerika egyik legnagyobb bankháza. A tőzsdéken, a bankokban az embereket rémület fogta el, s megkezdődött az addig legjobbnak tartott papírok hirtelen esése. A tőzsdei értékek lemorzsolódása a vál-lalatok csődjével járt együtt: egymásután buktak meg először a kohók és a vasbányák Amerikában; Európában 32 vasúttársaság omlott össze gyors egymásutánban, ugyan akkor Amerikában 15 nagy vasútállalat lett fizetékép-telén. Az év végéig a tőzsdepánikkal kezdődő gazdasági depresszió minden termelési ágra kiterjedt és minden értéket letarolt. Amerikában a nyersvastermelés az 1873-iki 2,561.000 tonnáról 1876-ig 1,869.000 tonnára zuhant le s az 1873. év végéig 5.183 vállalkozó jutott csődbe. A gyárak tízezres tömegekben bocsátották el munkásaikat, az amerikai kivándorlás pedig néhány esztendőn keresztül pár ezer főre apadt le. A tőzsdések, a spekulánsok, a ban-károk, akik 1871-től 1873-ig a kedvező konjunktúra kihasználásával rengeteg pénzt kerestek és irigyelt jómód-ban éltek, koldusbotra jutottak. A munkabérek Angliában átlag 20 százalékkal estek vissza.

Egykori feljegyzések szerint Amerikában, ahol az 1861-1865-i polgárháború lezajlása óta a gazdasági jólét rohamosan nőtt s a munkaalkalomban soha sem volt hiány, egyszerre megnőtt a bűnesetek száma. A mai gangsterek ősei rablóbandákat alakítottak, amelyek hol egyik, hol másik nagyvárosban ütötték fel fejüket. Iszonyú értékvesztések érték Németországot, Franciaországot, Angliát, Olaszországot és az Osztrák-magyar monarchiát is. Ausztria-Magyarországon 1874-ben 13 millió forint volt a bukott részvénytársaságok tőkéje. A tőzsde éveken keresztül pangott; az Egyesült Államokban egyidőre be is zárták az összes tőzsdét.

Magyarország az 1873-76-i krízis alatt szintén rengeteget szenvedett. Az akkoriban kezdődő gyáripar és kereskedelem megakadt fejlődésében. Az országot, amely ebben az időben túlnyomólag gabona- és nyersanyagtermelő agrárország volt, az általános gazdasági krízisen kívül még rossz esztendők is sújtották, annyira, hogy 1874-ben közel három millió métermázsza gabonát kellett behozni a lakosság táplálására.

Az ipari túltermelésen, a határtalan spekuláción és a túlméretezett vállalkozói műveleteken kívül az 1873-i válságban igen nagy szerepet játszottak a lélektani okok is, ugyanúgy, mint napjainkban. A bizalom hiánya, a félelem, az 1929-ben kezdődő gazdasági válságban is legalább ötven százalékgig járulnak hozzá a gazdasági depresszióhoz; 1873-ban is így volt, s a bizalom, amely nélkül hitelélet s a nemzetek között kölcsönös kereskedelmi forgalma nem képzelhető el, csak nagyon lassan, évek múlva állt helyre. A válság körülbelül 1876 év végén érte el tetőfokát s ettől fogva lassú enyhülési folyamat kezdődött. Ezt a lassú enyhülési folyamatot 1882-ben egy újabb, de már kisebb méretű gazdasági krízis szakította meg.

A világ gazdaság rohanva haladó időszakában azt tapasztaljuk, hogy az évről-évre termelt áruknak a mennyisége sokkal nagyobb, mint a lakosság szaporodása.

Az egész nagyipar és az egyre hatványozódó tömegtermelés az igények emelésére és mennél több igény kielégítésére van alapozva. A nagy válság elsimulása óta csak kisebb időszakos megrázkódtatások fordulnak elő, de a kapitalizmus roppant gépezete ezektől eltekintve, zavartalanul működik. A világ pénzkészlete, amióta a nagy államok áttértek az aranyvalutára, folyton szaporodott s 1896-tól 1911-ig 17 milliárd márkáról 31 milliárd márkára ment fel. A nyersvastermelés 1890 óta pontosan megkétszereződött. Az arany mennyiség szaporodását és a részben vele összefüggő lassú drágulási folyamatot 1896 óta észleljük. Az árak emelkedését talán az is okozhatta, hogy a tökefeleslegekkel bíró országok az alacsonyabb kultúrájú országokban helyezték el nagyösszegű feleslegeiket, ezzel megnőtt a kölcsönös szükséglet és ez hozta magával az áraknak 1896 óta megállapítható emelkedését.

A mezőgazdasági termelés technikája az iparéval nem tartott egészen lépést, talán csak az egyetlen Amerikában, ahol a mezőgazdaság teljesen industrializálódott. De 1890 óta a világháborúig a mezőgazdasági termelés is megnőtt, ami a búzatermelés számaiból tűnik ki: 1890-ben a föld összes gabonatermése 608 millió, közvetlen 1914 előtt már 934 millió métermázsa. Ez alatt az idő alatt a gyapottermelés 50 százalékkal emelkedett. A világháborút megelőző két évtized alatt érte el a hamisítatlan kapitalista termelés csúcspontját és az 1890-től 1914-ig terjedő kicsiny időszak az emberiség legnagyobb erőmutatója a gazdasági termelés területén.

II.

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ÉS NÉMET- ORSZÁG.

Az Egyesült Államok a polgárháború előtt. – A polgárháború után a gazdasági életben új korszak kezdődik. – Amerika nemzeti hősei. – A földművelés, a vámpolitika, az iparfejlődése 1868 után. – Németország gazdasági élete 1871 előtt. – A birodalom megalakításának gazdasági jelentősége. – A német földművelés, ipar és forgalom 1871-1914-ig.

Az Északamerikai Egyesült Államok gyors felemelkedése gazdasági nagyhatalommá a XIX. századnak, a Németbirodalom megalakulása mellett, a legnagyobb világgazdasági esemény. Az amerikai köz-társaság valósággal a század csodája. Megdöbbentő gyorsaságú gazdasági fejlődésében egyaránt részük van a belső lelki, mondjuk emberi, s a külső, a fizikai és a természeti adottságoknak.

Az amerikai lelkületet sokan elemezték és reámutattak arra, hogy színét, karakterét a régi puritanizmus adja. André Siegfried francia szociológus az Egyesült Államokról szóló kitűnő tanulmányában megerősíti azt a régi megállapítást, hogy az amerikai nemzeti jellem alapvető tulajdonságai a régi kálvinista puritánizmusban gyökereznek. Kálvin tanította, hogy az evangélium tanításait ki kell vinni az életbe és hogy a vallás nem zárkozhatik be, úgy mint a középkorban, a kolostorok rideg falai közé. A kálvinizmusnak angol és amerikai formája a cselekvő, az alkotó hitet jelenti. A puritánizmus elvei megállapíthatók az Egyesült Államok összes intézményein és berendezkedésein s főleg máig kitűnően működő önkormányzati szervein. Az angol intézményeket, az 1690-i alkotmányt az újvilágban tökéletesebb, tisztultabb formában valósították meg azoknak a kivándorlóknak ivadécai, akik a

vallási üldözések elől menekülve kerestek maguknak az Óceánon túl új hazát. A legteljesebb polgári szabadságba legtökéletesebbnek tartott demokrácia jellemzi az Unió 1787-i alkotmányát. A XIX. századi Európának fiatalos tettereje, csüggedést nem ismerő optimizmusa, hite és bátorsága Amerikában általános és mindenkit eltöltő életelv.

Ezek a lelki tulajdonságok összetalálkoztak a természetnek olyan szerencsés és hallatlanul gazdag adományaival, amelyeknek nincsen párjuk sehol a földkerekségen. Az egész Európát megközelítő (7,740074 km²) nagyságú köztársaság úgyszólván minden ipari nyersanyaggal gazdagon el van látva. Kitűnő gabona- és gyapottermőföldjei vannak, óriási erdei, kimeríthetetlen szénbányái, petróleum- és földgáz forrásai, vasa és reze s még ezek tetejébe szélsőségei mellett is jó éghajlata, és rendkívül fejlett és közlekedési célokra felhasználható vízrendszere. A világ réztermésének hatvan százalékát, a petróleumnak hetven százalékát, a gyapotnak 60 százalékát, kukoricának 75 százalékát, a szénnek 52, vasnak, acélnak 40 százalékát termik az Egyesült Államok, holott népességük csak hat százaléka az egész föld népességének.

Az Egyesült Államok gazdasági fejlődése még a gyarmati korszakra nyúlik vissza, amikor az egész gazdálkodás az anyaország merkantilista elvei értelmében tisztán terménygazdaság volt. Anglia nem engedte meg, hogy gyarmatainak számottevő ipara fejlődjék. A szabadságharc és a függetlenség kivívása a köztársaság gazdasági életében is új korszakot jelent. A fejlődés egyelőre még egyoldalú, tisztán mezőgazdasági jellegű: főterményei a kukorica, dohány, cukornád, rizs, amelyet később elhanyagoltak és helyette a gyapotot ültették. A földművelés fejlődése az 1801-től 1860-ig, a polgárháború kitöréséig terjedő időszakban rendkívül gyors. 1859-ben még 433,067.490 bushel kukorica termett az Unió területén, búza 49,157.701 bushel, zab 32,163.229, rozs 4,070.475 bushel. A lakosság is igen gyorsan szaporodott, annak ellenére, hogy

ebben az időben a kivándorlók száma még csekély; az az európai munkások beözönlése csak később, a gazdasági imperializmus korában, 1865 után kezdődik. Az Uniónak mindössze $2\frac{3}{4}$ millió lakosa volt, amidőn szabadságharcát megkezdte, 1790-ben már 3,929.214, 1850-ben már 23,191.876, 1860-ban 31,443.321. Ilyen gyors szaporodásra máshol sehol sincs példa.

A mezőgazdaságot általában bizonyos tartózkodás, lassúság, konzervativizmus jellemzi. Magyarországi tapasztalataink mutatják, hogy a föld mennyire konzervatívvá teszi azt, aki műveli, urat és parasztot egyformán. Nálunk és Európa több országában még mindig idegenkednek a mezőgazdasági industrializálástól. Az Egyesült Államok mezőgazdasága ezzel ellentétben haladó szellemű volt minden időben, minden eljárást, minden újítást rögtön megragadott, a gépeket, a találmányokat azonnal alkalmazta. Az új rendszerű, jobban és mélyebben szántó ekéket már a század elejétől kezdve alkalmazzák és Mac Cormick már a harmincas években feltalálta az aratógépet, melyet rögtön bevezettek, s 1850 körül elkészült az első cséplőgép, amely csak igen nehezen, hosszú propaganda útján vánszorgott át Európába. A farmok értéke szinte csodás gyorsasággal növekszik. Az amerikai gazdaságtörténészek szerint 1860-ban 2,523.256.000, 1870-ben már 5.132,815.000 dollárt ért a földbirtokba befektetett vagyon. A tudományos mezőgazdaságnak Anglia mellett az Egyesült Államok a hazája, a növénynevelés új módjait, a talajjavítást, a tudományos növénytermesztést az Unió farmerjei kezdik meg. Washingtonról jegyzik fel életírói, hogy nemcsak mint politikus és nemzetvezér a legnagyobb embere korának, hanem ugyanakkor ő volt hazájának első gazdája.

Az újításokért lelkesedő amerikaiak között az ipar forradalma gyorsan hódított. Anglia, amely az új ipari eljárásokat feltalálta, s elsőnek alkalmazta a gépeket, védekezett minden lehető módon az ellen, hogy találmányait,

gyártási eljárásait kicsempésszék külföldre és az amerikai ipar mégis csaknem ebben az időben átalakult. Angolországgal egyidőben kísérleteztek a vasúttal, feltalálta Fulton a gőzhajót, rájöttek a Bessemer-eljárás titkára. Az ipari tökéletesítések terén az amerikaiak még gyorsabbaknak, leleményesebbeknek bizonyultak, mint az angolok vagy a franciák, úgyhogy találmányaik már 1850-ben ezrekre rúgtak.

Az Egyesült Államok iparának fejlődésében azt állapíthatjuk meg első pillantásra, hogy elsősorban az ottani terményeknek a feldolgozására törekszik, ami egészséges és praktikus értelemnek a jele, nincs náluk üvegházi növény módjára fejlesztett ipar. Igen gyorsan megerősödött mindjárt kezdetben, nemsokára a felszabadító hadjárat után, a gyapotfeldolgozó ipar, amely 1840-ben már több mint 2 millió, 1860-ban több mint 5 millió orsóval dolgozik, a gyapot feldolgozó vállalatokba befektetett tőke pedig 1840-től 1860-ig 51 millió dollárról 98 millió dollárra emelkedett. Ugyanebben az időben vetették meg a fémipar alapjait, amely száz esztendő leforgása alatt a világon egyedülálló, verhetetlen nagyiparrá emelkedett. 1860-ban 140.433 vas- és fémárugyár működik az Unió területén, több mint egymilliárd dollár tőkével és több mint egymillió munkással. A gyárosok munkabérelve kezdettől fogva az volt, hogy a munkásokat jól meg kell fizetni, ami nemcsak etikai elv volt az amerikai munkaadóknál, hanem egészséges gyakorlati megfontolás is, mert a jólfizetett munkás egyúttal fogyasztója az iparnak. Faulkner amerikai gazdaságtörténész szerint a legnagyobb munkabérek 1830 és 1860 között Massachusetts államban voltak, ahol a heti bérminimum 5 dollár volt, sokszorosa az akkori legnagyobb európai munkabéreknek.

A polgárháború (1861-65) két részre osztotta az Egyesült Államok gazdasági történetét is; a négy évig dúló nagy harcnak nemcsak politikai, hanem gazdasági okai is voltak. Az északi államok, amelyek Lincoln

Ábrahámot elnökükké választották; túlnyomólag ipart űzők voltak, szemben a déli rabszolgatartó farmerállamokai. A farmerállamok ellenállása különös és szinte érthetetlen. Az amerikai gazdaságtörténeteszek szerint a néger rabszolgák, akiknek számát a háború kitörésekor 4,441.000 főre becsülték, igen sokba kerültek s a velük való gazdálkodás éppen nem volt olcsónak vagy kifizetőnek mondható. Addig, amíg megműveletlen új területek állottak nyitva nyugat felé a terjeszkedésre, mérhetetlen természeti kincsekkel, a földnek rabszolgákkal való megműveltetése olcsó volt és kifizető, s a rabszolgatartó farmereknek nagy előnyöket biztosított az északi iparosállamok gyárosaival szemben, akik bérmunkásokkal dolgoztattak.

A polgárháború igazi oka tehát inkább erkölcsi természetű volt, mint gazdasági. Az emberbarátok, a humanizmus apostolai a század eleje óta izgattak a rabszolgatartók ellen és az agitáció főleg 1833 után erősödött meg, amikor az angol kormány a rabszolgaságot az összes angol gyarmatokon eltörölte. Az északi államok ebben az időben gazdaságilag jóval erősebbek voltak mint a déliek és győzelmük csaknem biztos volt. A 16.159,000.000 dollárt kitevő nemzeti vagyomból az északi ipart űző államokra több mint 10 milliárd esett és népességre körülbelül hét millióval multák felül a délieket. Győzelmük a szabadelvűség győzelme volt egy gyűlölt és idejétmúlt gazdasági rendszer felett.

A polgárháborúig tartott Amerika gyermekkora – írja André Siegfried – s ennek a nagy, ádáz küzdelemnek lezajlása óta tart az ifjúkor. Valóban, a köztársaság népe azóta fiatalos tetterővel, eddig sehol sem tapasztalt, szinte herakleszi munkakedvvel fejt ki gyakorlati képességeit. Kihasználva az ország páratlan bőségű természeti forrásait, a helyzet, a természet, a társadalmi viszonyok nyújtotta lehetőségeket, 1865 után a technikai kultúrában, a földművelésben, iparban, kereskedelemben minden más népet elhagyott. Van az amerikai gazdálkodásnak olyan jellem-

vonása is, melyet anarchisztikusnak lehetne nevezni. Fél évszázad óta, egész a legújabb időkig, valósággal pocsékolták a természet gazdag adományait, a petróleumot, a földgázt, az erdőket. Ha a gyárakat hajtó erő mennyiségét 1899-ben 100-nak vesszük, ez a mennyiség 1914-ben 220, 1919-ben 278, 1923-ban 336. Ha a termelést vesszük 100-nak 1899-ben, ez a mennyiség 1914-ben már 156, 1919-ben 198, 1923-ban 285.

Az amerikai termelést, mind a mezőgazdasági, mind az ipari termelést, ez a két fogalom jellemzi: gép- és tömegtermelés. Kihasználni a gépek előnyeit, az áruk mennél nagyobb mennyiségét bocsátani a fogyasztók rendelkezésére, mennél olcsóbban, ez az amerikai mezőgazdasági és ipari termelés vezérlő elve. A termelés aránytalanul gyorsabb, mint a népesség szaporodása, ami azt mutatja, hogy az igények és a fogyasztás megnagyobbodtak. A lakosság 1899-től 1914-ig 100-ról 150-re, az ipari termelés hozadéka 100-ról 262-re, a mezőgazdasági 100-ról 140-re emelkedett. A művészetté fejlesztett reklámokkal felcsigázzák a közönség igényeit, hogy a termelésben ne legyen fennakadás és a fogyasztás a megkezdett rohamos tempóban haladjon. Az olcsóságra és a pusztán gyakorlatiasságra való törekvésnek eredménye a mezőgazdasági és ipari termékek standardizálása, az Európában is tért hódító termelési mód, ami az amerikaiak életberendezkedésein, divatján, sőt még gondolkodásán is meglátszik.

Amerika hősei nem a hadvezérek vagy politikusok, hanem a gazdag emberek, a milliomosok. A teljesen utilitarista s gyakorlatias gondolkodású amerikai még az ember értékét is dollárban számítja. Az európai életet még mindig megterhelő hagyományok és beteges feudális csökevények egyáltalában nincsenek, ezért a származás nem számít. Az számít, hogy ki mire viszi tehetségével és akaraterejével. A nagyemberek, az államférfiak, a gazdasági vezetők, a nagy vállalatok alapítói, valamennyien mint szegény gyermekek kezdték pályájukat, s a korlátlan

szabadverseny hazájában tehetségükkel, szorgalmukkal küzdötték fel magukat. A nagy ipari vezetők, Rockefeller, a petróleumkirály, Carnegie, az acélkirály, Morgan, a nagy bankár, Ford az autókirály, valamennyien mint szegény emberek kezdték pályájukat. Az érvényesülésben bizonyára sokan alkalmaztak olyan eszközöket, melyek magasabb erkölcsi szempontból nem mindig kifogásolhatók, annyi azonban kétségtelen, hogy vagyonukra, legtöbben a megfeszített munkával és tehetségükkel tettek szert. Megvagyonosodni pusztán sarlatánsággal, az államhatalommal való összeköttetések kihasználásával, szóval komoly munka nélkül Amerikában igen nehéz. A legnagyobb karrier talán John Rockefelleré, a petróleumkirályé, akinek tüneményes sikerei az amerikai viszonyokra is rendkívül jellemzők. Szülei szerény viszonyok között élő emberek voltak. Tizenötéstartendős korában ment neki az életnek és féldollár napi keresettel kezdte meg pályáját a 60-as esztendő elején mint egy clevelandi szállítócég szerény alkalmazottja. Ebben az időben kezdődött meg a petróleum kora. A petróleumot azelőtt nem igen használták, bár ismerték; inkább orvosság volt, amelyet kolera, malária s egyéb betegségek ellen alkalmaztak, s igen kevés volt belőle a világon. De tudták már, hogy bizonyos kémiai eljárásokkal kitűnő világítóanyagot lehet belőle készíteni. Rockefeller huszonhárom éves korában, 1862-ben, egy angol szakértővel együtt kis petróleumfinomítót alapított, azután teljeserővel belefeküdt az új iparágba. Társa – Andrews – technikai szakember volt, Rockefeller kitűnő kereskedő, pénzügyi szervező és a kis vállalat gyorsan nőtt. Mások is felismerték a petróleum jövőjét és jelentőségét, de a versenytársakat Rockefellerek kegyetlenül legázolták és az 1872-ig terjedő petróleumháborút győzelmesen megvívták. 1872-től 77-ig minden petróleumüzem Rockefeller diktatúrája alá került és a Standard Oil-társaság az Egyesült Államok első nagy trösztje, nyolc év alatt Amerika köoolaj forgalmának már 95 százalékát magába olvasztotta.

A vasutak ebben az időben – mint Rockefeller életrajzaiban olvassuk – banditaszámba menő kalandor-kapitalisták kezében voltak, akiket le kellett törni, hogy ne akadályozhassák meg a kőolajnak a szállítását. Rockefeller a megvesztegethető vezetőkkel könnyen elbánt. Leszállítottá velük a vasúti tarifát, s amikor ez megtörtént, olyan olcsón adta a petróleumot, hogy a konkurens vállalatok egymásután összeomlottak.

Vagyona nőtt. 1858-ban 50 dollár vagyona volt, 1865-ben már 50.000 dollárt mondhatott magáénak, 1870-ben elérte az egymilliót, 1885-ben 100 milliót, 1900-ban a kerek egymilliárdot. Nemsokára belekapcsolódott a Royal Dutch és a Shell nevű két nagy angol-hollandi érdekeltség is Rockefeller vállalataiba. A nagy tröszt megalakulása után Rockefeller vállalatának a vagyonát 30 milliárd aranyfrankra becsülték. Mi volt Rockefeller óriási vagyonának a titka? Az üzleti helyzet kitűnő felismerése, páratlan kitartás és tetterő, a kitűnő emberismeret és munkatársainak megválogatása és a kíméletlenség a cél elérésében. De, mint az amerikai milliomosok legtöbbszörénél, a pénz sohasem volt öncél nála. Rengeteg jövedelmének és vagyonának tekintélyes részét tudományos és jótékonyági célokra fordította.

Az amerikai nagy vagyonok eredete többé-kevésbé hasonló Rockefeller vagyonának eredetéhez. De részük van egyesek megvagyonosodásában azoknak a sajátságos amerikai körülményeknek, amelyek sehol máshol nem találhatók meg, legalábbis ilyen mértékben. Sok gazdag ember köszönheti vagyonát tisztán a helyzet nyújtotta előnyöknek. Ha valamely mezőn vagy farmon petróleumforrást, földgázt, rezet vagy szenet fedeztek fel, tulajdonosa milliomos lett. Ha valakinek telkei voltak New-Yorkban, Pittsburgban, Chicagóban, San-Franciscóban, milliomos lett anélkül, hogy dolgoznia, harcolnia kellett volna érte. Ilyen esetek is vannak. De a hatalmas ipari vállalatok és tőkék mégis megfeszített

munka gyümölcsei. Nagy karriert futott meg Andrew Carnegie, aki mint szegény skót parasztyerek pillantotta meg a napvilágot és 1848-ban vagyontalanul vándorolt ki Pittsburgba. Itt kis vasolvasztót alapított, amelyből néhány évtized alatt a föld leghatalmasabb acélvállalata lett. United States Steel Corporation ma is a legnagyobb acélvállalat. Megvagyonosodtak a feltalálók, akik Amerikában értek el legtüneményesebb sikereket, mint Westinghouse, a fékmester, Edison, az emberiségnek legnagyobb technikai zsenije. A pénzügyek terén a legnagyobb sikert Pierpont Morgan érte el, a mai Morgan-bankház alapítója. A XX. századi sikerek közül a legnagyobb kétségkívül Henry Fordé, a detroiti automobilgyárosé, akit Rockefeller mellett a világ leggazdagabb emberének tartanak. Az övé is tipikus amerikai pálya. Négy évtizeddel ezelőtt, amikor a gépkocsi még csecsemőkorát élte, rájött arra, hogy az új közlekedési eszközre beláthatatlan jövő vár. Fejébe vette, hogy a gépkocsit a legolcsóbban, mint tömegcikket állítja elő, hogy szerényjövedelmű vásárlók is megvehessék, és hosszú munka, kísérletezés után előállította azt az egyszerű modellt, amelyet azután milliószámban szórt piacra. A polgárháború után a földművelés felvirágzása oly gyors, hogy egyes amerikai gazdaságtörténészek forradalminak nevezik. A gépek már a polgárháború előtt is tért hódítottak, 1865 után azonban az Unió földművelése a közmondásos amerikai gyorsasággal industrializálódott, ami a föld hozadékát meghatványozta. 1880-tól 1900-ig 26-0 hektárról 41-5 hektárra emelkedett a farmok átlagos nagysága s a földművelők száma is egyre több lett, főleg a hét farmerállamban: Illinoisban, Jowaban, Kansasban, Nebrascában, Minnesotában, Észak- és Dél-Dakotában. A hét farmerállamnak 1880-ban 836.967 farmerje van, 1900-ban már 1,073.911; 1880-ban a mezőgazdasági munkások száma 363.733, 1900-ban 631.740. Az agráriusok ott is harcolnak saját érdekeikért, ugyanolyan jelzavakkal, célokkal és hasonló elkeseredéssel mint minden

olyan államban, ahol a földművelés mellett az ipar is erős. Még ez a rendkívül haladó szellemű és industrializált amerikai földművelés is kénytelen volt megküzdeni a nagyiparral. Küzdöttek a pénztökével, harcoltak az olcsóbb

hitelért, az adókedvezményekért, verekedtek mindig az iparcikkek olcsóbbodásáért. Az ipar valóban túlszárnyalta az amerikai földművelést, amely sokáig legyőzhetetlennek látszott. Közvetlenül a világháború után a mezőgazdasági termelés értéke már csak 21 milliárd dollár az ipari termelésnek 62 milliárd dollárt kitevő összege mellett.

Égészen a 900-as évekig Amerika erősen agrárjellegű, a XX. században azonban már az ipar túlnyomó. 1910-től 1920-ig 13 millió lelket tett ki a szaporodás s ebből a számból n millió esett a városra és mindössze 2 millió a falvakra. 1920-ban 51,406.017 ember élt a földművelésből, akik közül 6,448.343 volt a birtokosok száma, s a farmerek, akiknek egészen a XX. század elejéig az Egyesült Államok politikai életében döntő szavuk volt, azóta kisebbség. A trösztök és a többi gazdasági hatalmasságok, amelyeket az államhatalom visszaszorítani nem tudott, munkásaiknak millióival döntő befolyást gyakoroltak a politikai életre.

Az Egyesült Államok ipari átalakulása 1850-ben kezdődik, de az 1861-65 közt lezajlott polgárháború szinte második ipari forradalomnak számít. Az 1873-i nagy gazdasági válság megrázkódtatásait az Egyesült Államok gazdasági élete sokkal könnyebben kibírta, mint Európáé, s attól fogva, a kisebb zavarokat nem számítva,

a fejlődés szinte folyamatosnak mondható. Az ipari fejlődést a következő számok mutatják, amelyeket Faulkner nagy gazdaságtörténete nyomán közlünk:

A vállalatok száma	A munkások száma	A tőke
1859 . . . . 123.025	957.059	533,245.000
1879 . . . . 253.852	2,732.595	2.790,273.000
1909 . . . . 268.491	6,615.046	18.428,270.000
1919 . . . . 290.105	9,096.372	44.688,094.000

A széntermelés az ipari fejlődéssel arányos. 1820-ban még csak 180.000 tonna, 1850-ben 4½ millió tonna, 1880-ban 65 millió, 1906-ban 380 millió tonna.

Ebben a számsorban az a feltűnő, hogy a vállalatok száma több mint fél évszázadon keresztül alighogy megkétszereződött, ugyanakkor a munkások száma majdnem tízszeresre nőtt, a vállalatokban elhelyezett tőke pedig majdnem megszázsorozódott. Ez első tekintetre Marxnak azt az elméletét igazolja, hogy a nagyüzemek a feljődés folyamán elnyelik a kisüzemeket. Annyi kétségtelen, hogy a gazdasági élet koncentrációja Európában megközelítőleg sem volt olyan nagyméretű, mint Amerikában.

Az amerikai közszellem az angol szabadkereskedelmi tanokkal nem nagyon rokonszenvezett. A polgárháború előtt a közgondolkozást az angol szabadkereskedelmi iskola még valamennyire befolyásolta és meglehetősen nagy a laissez faire hatása még a 70-es, 80-as években is, de már a 90-es esztendőktől kezdve az amerikai gazdasági politika erősen védvamos jellegű, annyira, hogy az Egyesült Államok azóta, szinte máig, a világ legvédvamosabb országa. A vámok 1861-ben átlag 19%-ot tettek ki, attól fogva állandóan emelkednek; 1862-ben átlag 26%, 1864-ben 37%, 1866-ban 47% 1868-ban 66V2. Ekkor 20%-kal estek a vámok, de MacKinley elnöksége alatt léptek életbe Dingley-féle vámtételek, amelyek átlag 65%-ot tettek ki. A védővámrendszert a nagyipar követelte, amely nem akart tűrni idegen versenyt, hogy biztosítsa a maga számára a belső piac monopóliumát. Az Egyesült Államok a világháború előtt szinte zárt egységet alkottak: csaknem minden agrárterményüket és ipari terményeik nagyrésztét is saját maguk fogyasztották el. Csak a világháború után, az 1922-től 1929-ig terjedő nagy fellendülés alatt igyekeztek az Egyesült Államok nagy külföldi piacokat hódítani ipari és mezőgazdasági terményeik számára.

Az Egyesült Államok iparágai közül évtizedeken keresztül a mezőgazdasági nyersterményt feldolgozó ipar-

ágak vezettek; 1860-ban még a legnagyobb iparág a liszt-előállítás, amelynek értéke 248.580 ezer dollárt tett ki. Utána a gyapot következett és csak harmadik helyen a gépipar. 1914-ben az Egyesült Államok legnagyobb ipara a húsipar, amely 1,651.965 dollárt képvisel, és második helyen állott a vasipar 918.665.000 dollár értékkel. A háború utáni években a húsipar továbbra is megtartotta vezető helyzetét s második helyre a vasipar, harmadik helyre az automobil-, negyedik helyre a gépipar került. Az ipar természetesen lassanként túlnötte a belső piacot: 1860-ban 353,616.000 dollárt tett ki az Unióba bevitt áruk értéke; 1900-ban 849,941.000 dollárt. Ezzel szemben a kivitel 1860-ban 333,576.000, 1900-ban 1.394,843.000 dollár, tehát már jelentékenyen felülmúlja a bevittet. 1920-ban körülbelül 3 milliárd dollár esik a külföldi forgalomban az Egyesült Államok fizetési mérlegének javára. MacKiney elnöksége óta a gazdasági imperializmus és expanzió jellemzi az Egyesült Államok gazdasági politikáját, ugyanúgy, mint ebben az időben Németországot és Angliát vagy Franciaországot. Az üzelmek szervezkedése, ami az említett Rockefeller-féle tröszttel és az American Telephon and Telegraph Comp.-pal kezdődött, nem akadályozta meg a nemzeti vagyonosodást és a tömegek jólétének fokról-fokra való gyarapodását. Az Egyesült Államok volt a világháború előtt az az ígért-föld, ahová az európai vállalkozószellemű nincstelenek vándoroltak s ahol olyan jólétre tettek szert, amilyenről nem is álmodhattak a hierarchizált Európában. A világ-gazdasági válság előtt a tanulatlan munkás felvitte az öt dollár napibér minimumig, a tanult munkás tíz dollárrig és egyes gyárak ezenkívül még osztalékot és jutalmat is adtak munkásaiknak. A társadalom az óriási vagyoni különbségek dacára nivellírozódott, ahol mindenki munkás, s ahol igények és fogyasztás tekintetében viszont ezek a nagy különbségek csökkennek. Egyetlen társadalmá a világnak az amerikai, ahol a munka szentség, ahol a lusta-

ságot és a gyűlölködést, a két igen aljas emberi tulajdonságot, alig ismerik, vagy legalább nem ismerik olyan mértékben, mint Európában. Ez a magyarázata annak, hogy a forradalmi szocializmus, anarchizmus, az Egyesült Államok népe között nem igen akadnak hívőkre. A fejreső nemzeti jövedelem 319 dollár volt már 1909-ben s 1914-ben a 33 milliárdot kitevő nemzeti összjövedelemből egy lélekre 335 dollár esik. A fejre eső nemzeti jövedelem ezt az összeget a föld hátán sehol sem érte el. Az emberi szellemnek azt a megnyilvánulását, amely az ön-maga kormányzását és érvényesülését a gyakorlati élet piacán és kézzelfogható gazdasági alkotásokban találja meg, a legmagasabb fokon és legerősebb egyoldalúsággal az Egyesült Államok népe képviselte.

A Németbirodalom Angolországgal vagy Franciaországgal összehasonlítva, az ipari forradalom korában gazdaságilag messze el van maradva; megelőzték még Belgium és Hollandia is. Az elmaradottság okát az akkori sajátságos német viszonyokban s főleg a szétdaraboltságban találhatjuk meg. A szétszaggatottság, a régi partikularizmus hasznosak voltak a német nemzetre kulturális szempontból; a tagállamok, mint Bajorország, Szászország, Württemberg kulturális tekintetben szépen fejlődtek, mindegyik főváros önálló művelődési központ volt. De nem kedvezett ez az állapot a gazdasági életnek, különösen a XIX. században, amikor a forgalomnak, a kereskedelemnek térre volt szüksége.

A francia forradalom korában a Németbirodalom politikailag is hátra volt maradva. Poroszország és a többi német állam kormányzati formája autokratikus, a gazdasági élet pedig még a középkori formák közt mozog. Hajdan, a Hansa-városok és a Fuggerek korában, Németországnak virágzó kereskedelme volt, melynek összeköttetései messze túlértek a birodalom határán; az augsburgi központból kiindulva eljutottak a Hansa-városok áru

Oroszországban a Volgáig, az Uralig, fölfelé Svédországba, a Hansa-városok kereskedői bejárták Lengyelországot, üzleti összeköttetésben állottak Magyarországgal. A fejlett céhipar azokhoz a viszonyokhoz képest sokat termelt.

A bécsi kongresszus előtt a birodalom 300 kisebb-nagyobb részre volt szétagolva és a rengeteg kis állam mindegyikének külön vámtarifája volt, az uralkodók, mint aféle kis zsarnokok, uralkodtak és kiszípozták alattvalóikat. Csak maga Poroszország hatvan vámterületre oszlott. A junker Poroszországban még virágjában állt a jobbágyság, amelynek helyzete és jogviszonyai nem voltak jobbak mint a magyarországi jobbágyságé ugyanebben az időben. A német gazdasági történetírók beismerik, hogy a parasztsággal való bánásmód a Lengyelországtól elszakított Poroszországban egyenesen embertelen volt. Az életviszonyok természetesen szűkösek; Poroszországban a lakosság átlagos évi jövedelmét ebben az időben fejenként 27 tallérra becsülik s még a jobb módúak is szerény viszonyok között élnek. Goethének épségben megmaradt weimari szobája kicsiny és egész primitív módon van berendezve. Németország földjei különben is gyengék, csak a csapadékviszonyok jók, sokkal kedvezőbbek, mint például Magyarországon. Viszont roppant gazdag a Németbirodalom földalatti ásványi kincsekben, gazdagabb, mint Nagybritannia és Oroszország kivételével Európának bármelyik országa. Földjei azonban gyengék, és általános a panasz, hogy a parasztbirtokosság, sőt még a középvagyonú junkerek jövedelmei is, egészen a XIX. század közepéig, igen csekélyek. A mezőgazdaság fejlődésében fordulópontot jelentett Stein báró reformja, a jobbágyfelszabadítás, melyet az előzményekben már ismertettünk.

A Németbirodalom egységét – a gazdasági egységet is – a napóleoni háborúk alatt feltámadt szabadelvűség és annak egyik legfontosabb hajtása, a nacionalizmus

hozták elő abból a sajátságos öntudatlanságból, amely a német nemzetet századokon keresztül jellemezte. A bécsi kongresszus után megindult nagy nemzeti mozgalom eredménye az 1833-ban megalakult Zollverein, amelybe tízenyolc állam lépett be s 77.000 négyzetkilométernyi területet és 23 millió lakost foglalt magában. Németország ipara, a mai amerikai arányú nagyipar a Zollvereinnal kezdődik. Poroszországban, amely a napóleoni háborúk korában már tízmillió lakost számlált, a népességnek 70%-a élt falun és foglalkozott földműveléssel és csak 27% volt a városi lakosság. A kendert, a lent, a gyapjút a parasztok fonták meg odahaza lakásaikon, és dolgozták föl szövetnek. Mint Schmoller írja, a szövészeknek jelentékeny része még a század közepén is a parasztok tulajdonában volt. Németország gazdasági életében nagy esemény az első vasút megépítése, amely 1835-ben nyílt meg s ettől fogva roppant gyorsan terjed s jóval gyorsabban, mint bárhol Európában: 1845-ben már 2300 kilométer vasútvonala van a birodalomnak, 1850-ben 6000 kilométer. 1830-ban jelent meg az első gőzhajó a Dunán. Nagy hatást gyakoroltak a gazdasági élet fejlődésére Friedrich Listnek, a nagy közgazdásznak tanításai és a Zollverein megalakulása után néhány évtized alatt nagy ipari központok keletkeztek Westfáliában, Szászországban, Sziléziában. A gépek alkalmazását Németország Angliától, Belgium közvetítésével, igen gyorsan átvette. Az első gőzmalom 1822-ben épült Berlinben s 1837-ben Poroszországban már huszonhét gőzmalom van; az ország területén pedig a 60-as esztendőkből már 700. Az 50-es esztendőig Belgium és Franciaország Németországot minden iparban felülmúlta, de 1871 után Németország egy-kettőre túlszárnyalta Franciaországot, majd a XX. században a legtöbb iparágban Angliát. 1840-től 71-ig a vastermelés mindössze csak tízszeresre nőtt, 71-től 1914-ig pedig legyőzte a vasiparban Németország az addig legyőzhetetlennek látszó Angliát is a világpiacon. A mo-

dern kapitalizmus korát a német gazdaságtörténészek 1848-tól számítják. Ebben az időben alapították a jegybankokat és Németországnak a háború előtti nagybankjait, mint a Bank für Handel und Industriel, a Disconto Gesellschaft-ot, a Darmstädter Bankot, a Mitteldeutsche Kreditbankot, a Deutsche Bankot. Egymásután elszaporodtak a részvénytársaságok: 1825-ig 25 részvénytársaság jött létre 36 millió márka alaptőkével, a következő 25 év alatt több mint 100, körülbelül 640 millió márka alaptőkével. 1870-ben 300 részvénytársasági vállalata van a birodalomnak, melyeknek alaptőkéjét két és fél milliárd márkára becsülték.

A Németbirodalom 1850-ig túlnyomóan mezőgazdasági jellegű, a Zollverein kivitele is nagyrészen mezőgazdasági terményekből állott. De kivitele már 1834 óta állandóan felülmúlta a bevételt: 1834-ben 76 millió dollár bevétellel szemben a kivitel 103 millió; 1854-ben a bevétel 192, a kivitel 239, 1860-ban a bevétel 261, a kivitel 330 millió dollár.

1850-től kezdve a mezőgazdasági népesség lefogyott lassanként az össznépeségnek egyharmadára s a birodalom hovatovább bevitelre szorult élelmiszerekben. Az ipari forradalommal együtt kezdődik Németországban is a társadalom új tagozódása, ugyanaz a folyamat, mely Nagybritanniában félszázaddal előbb indult meg. A parasztok, a kézművesek az ipari központokba özönlenek. 1834-től 1871-ig, a német gazdasági fejlődés második korszakában az átalakulás lassú, 1871-től kezdve élénkebb, majd átmegegy a 90-es évektől 914-ig igen gyors, szinte száguldó amerikai tempóba. Poroszországban 1816-ban földművelésből s erdőgazdaságból élt a lakosságnak 78%-a, 1849-ben 64%-a, 1877-ben már csak 48%a, holott a nagy iparosodási átalakulás csak 1871-ben kezdődött. Magában a birodalomban 1882-ben 42 és fél százalék a földből élők száma, 1895-ben 35.8%, 1907-ben már csak 28.6%.

1850-től 1870-ig, a birodalom megalakulásáig tart

az iparosodást előkészítő átmeneti korszak, de az iparfejlesztés már ekkor is tudatos és igen nagyarányú s ezen a téren Németország volt a leghaladóbb szellemű országa Európának. A gőzgépek lóereje 1837-ben még csak 7500, 1855-ben már 62.000, 1875-ben, húsz esztendő múlva, ennek majdnem tízszerese: 600.000. A negyvenes években kezdődött meg a vasolvasztásban a kokszt használata és a szénbányák kihasználása; 1860-ban 26 tonnára becsülték az egy munkásra eső kibányászott szén mennyiségét; ez a szám 1865-ben 43-ra, 1870-ben 72-re emelkedett. A 30-as években alakult meg a Németbirodalom később legnagyobbá nőtt vállalata: az essen Krupp-gyár, amely 1835-ben kezdte meg működését mindössze 67 alkalmazottal, de már 1846-ban 122 alkalmazottal és munkással, 1861-ben 2000-rel, 1873-ban 16.000-rel dolgozott. Fejlődése, amint látjuk, egészen Amerikára emlékeztető. Krupp saját olvasztóeljárásával gyártotta az acélt, majd ráadta magát főleg az ágyúk gyártására s a hadifelszerelés készítésére és a nagy iparvállalat története 1871-től kezdve összeforrott a német katonai hatalom fejlődésével.

A német gazdaságtörténetnek második korszaka a Zollvereinnal, a harmadik korszak a birodalom megalapításával kezdődött, ami gazdasági tekintetben is korszakot jelöl. A politikai viszonyok megváltozása nagy és döntő befolyást gyakorolt a németiségnek nemcsak politikai életére, hanem gazdasági fejlődésére is. A partikularizmus megdöntése új szárnyakat adott Németországban a gyakorlati érvényesülésnek. Maga a vámterület megnagyobbodott a birodalomba bekebelezett déli tartományokai és az ásványi kincsekben gazdag két francia tartománnyal: Elzászal és Lotharingiával, amelyek a birodalom népességét is több mint másfélmillióval növelték. A gazdasági fejlődésre rendkívül nagy hatása volt annak, hogy a gazdasági élet irányítása a birodalmi kormány kezében összpontosult s a vámpolitikában és a gazdasági törvények megalkotásában egységes szellem nyilvánult meg.

Egységes gazdasági kormánnyal egy célt szem előtt tartó irányítás s mindenekfelett az erős kéz és tekintélyi elv, ezek voltak a külső tényezők, amelyek az 1871-ben kezdődő industrializálási folyamatban közrehatottak. A gazdasági fellendülés egyéb okai pszichológiai természetűek.

A német népben bőségesen megvannak azok a lelki sajátságok, amelyek a gazdasági érvényesüléshez elengedhetetlenül szükségesek. Mik ezek a tulajdonságok? Ezt a kérdést sokan fölvetették német részről, de francia és angol részről is. A németeknek maguknak is feltűnt már 1914 előtt, hogy őket addigi versenytársaik, a franciák és az angolok felette gyűlölik, terjeszkedésük a világpiacon igen erős ellenszenvet ébresztett. Ok ennek a jelenségnek azt a magyarázatot adják, hogy a németiség mint nemzet, mint faj, jóval nagyobb mértékben dicsekedhetik azokkal a jótulajdonságokkal, amelyek a gazdasági életben való érvényesüléshez szükségesek. Nem hisszük azonban, hogy a németeknek ezeket a jótulajdonságait ne tudnák a franciák vagy az angolok megbocsátani.

Mint vállalatsszervezők, a németek a franciáknál feltétlenül nagyobbak s a világkereskedelemben az angoloknak és amerikaiaknak legkomolyabb versenytársaik. Közvetlenül a világháború előtt olcsó tömegcikkeikkel az angol árukat sok helyen kiszorították. Kétségtelen, hogy a németeknek vannak kiváló erényeik, amelyek a gazdasági életben való érvényesüléshez elengedhetetlenek, mint a szorgalom, a céltudatosság, a gyakorlati okosság, a kitartás s főleg szervezőképesség. A német kitűnő szervező s maga a német nép megszervezésre rendkívül alkalmas. Sokkal kevesebb egyéniség van bennük, mint akár a franciákban, akár az angolokban, de erős kéz uralma alatt vagy vezetése mellett roppant erő kifejtésre képesek. Német erény az aprólékosság és pontosság is. Ez a magyarázata annak, hogy tudományos eszközök, műszerek, orvosi készülékek készítésében semmiféle más nemzet fel nem tudja velük venni a versenyt. A német kémiai

ipar szintén a németiség hasonló tulajdonságai folytán multa felül minden más nép hasonló iparát. A németek nem annyira feltalálók, mint inkább alkalmazók, tökéletesítők; a nagy találmányok angol, amerikai vagy francia szellemnek köszönhetik létüket, de csaknem valamennyit a németek tökéletesítették.

A németeket világszerte ellenszenvenné az azonban ezek a tulajdonságok tették, hanem a máig ki nem elégtlen német nacionalizmus, amely a gazdasági életben is igen sokszor hangosan, önmagával eltelve lépett fel, akár csak a politikában. Miért nem gyűlöltek soha az angolokat még azok az alattvalók sem, akiket leigázták? Mert ismerik az emberekkel való bánásmód művészetét. A németek viszont nem igen tudták még megnyerni azoknak rokonszenvét, akikkel akár gazdasági, akár politikai téren kapcsolatba jutottak. A német nagyipar megszervezői valóságos hadvezérek voltak, akik kíméletlen energiával szervezték meg vállalataikat és alkalmazottaiktól feltétlen alárendeltséget követeltek. Nem a munkások minősége, hanem a vezetők szervezőképessége és energiája teremtették meg a német nagyipart, nem annyira a német találmányosság, mint inkább a német szervező erő, a gyárakban is uralkodó kaszányafegyelem, és maga a pusztá nyerserő gyúrta le a világpiacon az angol versenytársakat. A német munkás alacsony munkabérért rengeteget dolgozott, kiadta minden munkaerejét s ennek következtében a német gyárosok olcsón szórhatták terményeiket piacra. A jól fizetett angol vagy francia munkás áruival ezekkel az árukkal nem versenyezhettek. Egy jószemű amerikai, aki megfigyelte a német munkásokat a világháború előtt, azt a megjegyzést tette, hogy a német fáradt nép; az emberek Németországban kedvetlenek, egy nép sem nevet olyan keveset, mint a német.

1871 után megindult a gazdasági élet szertelen vállalkozókedvvel, vakmerő spekulációkkal, alapítási lázzal. Az 1857-i válság hatásai már ekkor elmúltak, az új egy-

séges pénzrendszer, az aranymárka, amely 1871 december negyedikén lépett életbe, lehetővé tette a vállalkozások számára a kalkulációt, az új vállalatok és részvénytársaságok felburjánzottak. Csak az 1873-ban kezdődő nagy válság terelte ismét az akadályt nem ismerő spekulációs lázt a rendes mederbe.

A frankfurti béke előnyei nem kis hatással voltak a gazdasági életre. Azt az 5 milliárd frankot, melyet a győztes németek Franciaországból mint hadisarcot kiszajtoltak, a birodalom gyorsan felszippantotta, a két új birodalmi tartomány, Elzász és Lotharingia dús természeti kincsekkel és egyéb gazdasági erőforrásokkal gyarapították a német nemzeti vagyont. Lotharingiában főleg a vasiparnak kedvezett a német uralom: 1872-ben 684.600 tonna vasércet termeltek a lotharingiai bányák, 1892-ben több mint három és fél milliót, 1912-ben 20 millió tonnán felül. A vasolvasztók száma 1872-ben 30, 1911-ben már 58 volt s ugyanilyen arányokban emelkedett a szénfogyasztás is. Németország közgazdasága ugyanazokat a jelenségeket mutatja ebben az időben, mint Amerikáé a polgárháború befejezése után. A 73-i nagy válság hullámainak lecsillapulta után lázas haladás észlelhető minden vonalon. Az ipar fejlődését mutatja a szén fogyasztás: 1876-tól 80-ig 50-9 millió tonna a szénfogyasztás, 1881-től 86-ig 65-7 millió, 1886-tól 90-ig 80.8 millió: a nyersvas fogyasztás ugyanez alatt az idő alatt 2.2 millió tonnáról felszállt 4.2 millióra.

Heine ebben az időben írta: „Az egész világ német lesz!”, pedig nem túlságosan szerette honfitársait. A német hatalom legyőzhetetlenségébe vetett misztikus hit mozgatta a gazdasági politikát s ez a rugója a gazdasági expanzióknak. A gazdasági nézetek s azok az elvek, amelyek a birodalom gazdasági életének irányításában közreműködtek, mérsékelt liberálisoknak mondhatók. Bismarck gazdasági nézetei Listével és az amerikai Careyével mutatnak sok hasonlóságot: mérsékelt állami beavatkozás s a gazdasági erők

befogása a hatalmi politika szekerébe. A német junkerek szélső agráriusok voltak és nem szívesen nézték kezdetben az industrializálódást, de később belátták, hogy a német hatalmi érdekek kívánják, hogy a birodalom teljes erővel rávesse magát a nagyipar fejlesztésére. A mezőgazdaságot azért nem hanyagolták el. Bismarck és a hatalmon levő junkerek erős vámrendszerrel védték a mezőgazdák érdekeit s 1879-től kezdve egészen a világháborúig minden kormány arra törekedett, hogy az agráriusok érdekeit megvédje. Általában azt látjuk, hogy a német vámpolitika támadó jellegű. Ok maguk igyekeztek kiküszöbölni a német vámterületről minden más terméket, ipari terméket épp úgy, mint agrárterméket, közben saját gyártmányaikkal az egész világpiacot elárasztották. Szövetésükkel, az Osztrák-magyar monarchiával sem bántak a birodalmi kormányok különben. A német földművelés haladó szellemű volt, minden újítást megragadott, ugyanúgy, mint az amerikai. A tudományos talajművelést magas fokra emelték a németek, a kálisó, foszfor és műtrágyaanyagok alkalmazásával megsokszorozták a különben gyatra minőségű német földek hozamát. A mezőgazdaság virágzott, de az iparosodás előrehaladtával az agrárnépeség mégis fogyó számokat tüntet fel. 1882-ben 19,225.455 ember élt még mezős és erdőgazdaságból; 1895-ben már 18,501.307, 1907-ben 17,682.176. A birtokmegoszlás a Németbirodalom területén elég egészséges volt, nagy mammutbirtokok, mint Magyarországon vagy Ausztriában, ismeretlenek voltak. Egyes német szociológusok (mint Oppenheimer) mégis panaszkodtak a nagybirtokrendszer hátrányai miatt, holott az a művelés alatt álló földterületnek csak egészen kis hányadát alkotta. A háború előtt a németek mutatták ki a kis mezőgazdasági üzemek gazdasági előnyeit és a földreformmozgalom a német közgazdászoknak igen sokat köszönhet. Törpebirtok (két hektáron alul) volt a német birtokok 58%-a 1882-ben, 2-100 hektárig terjedő kis-

birtok volt 41.5%-a és csak 0.5%-ot tett ki a 100 hektáron felüli közép- és nagybirtok. Később az industrializálódás előhaladtával a törpeüzemek száma csökkent, csak a középbirtok emelkedett, de ugyanakkor esett a 100-200 hektárt kitevő nagyobb birtokok száma is.

A németek gyarmatok szerzésére csak 1871 után gondolhattak, amidőn már megvoltak az ehhez szükséges hatalmi eszközök. De Bismarck sokáig habozott, kerülni akarván minden esetleges összeütközést a lázasan gyarmatosító nagyhatalmakkal: Angliával és Franciaországgal.

Németország gyarmatait buzgó magánemberek, vagyonosodni akaró magántársaságok szerezték. A németek az új szerzeményeket gazdaságilag, kereskedelmileg gyorsan megszervezték, úgy hogy 1908-ban 370 millió márkára becsülték a gyarmatokba befektetett tőkét.

Az 1890-től 1914-ig terjedő kis időszak a német nagyipar hőskora. 1866-tól 1911-ig 73.7 millió tonnáról 218-1 millióra emelkedett a szénfogyasztás. A kilencvenes esztendőben már nagyipari központok emelkednek a bányavidékeken, füstölgő gyárkémények ezreivel s közülük fontosabbak a westfaliai, az elzász-lotharingiai bányas- és vasművek, a Ruhr-vidék, Württemberg, a városok közül Berlin, Magdeburg, Hamburg, Altona, Bréma, Majna-Frankfurt. 1913-ban a Ruhr-vidék 8.2 millió, Nyugat-Németország összesen 7.8 millió tonna nyersvasat termelt. 1882-ben 5,933.663 főre rúgott az ipari alkalmazottak száma, 1907-ben már 10,852.873-at mutat ki a német statisztika. A fejlődés inkább a nagyüzemek felé halad, ugyanúgy, mint Angliában vagy Amerikában; az 1907-i kimutatás szerint 51-200 munkással dolgozó üzem volt 21.782, 200-1000 munkással dolgozó 4875, ezren felüli munkással dolgozó 548.

A német iparágak közül a legnagyobb a vasipar. Vannak különleges német ipari termékek, mint a Zeiss-féle optikai lencsék és látcsövek, a tudományos műszerek,

a villamosgépek. Németország a kontinensen legelői álló villamosiparát a legnagyobb német feltalálózseninek, Siemens Wernernek köszönheti. A németeknek olyan nagy feltalálók, mint James Watt vagy Edison, nincsenek, de minden importált találmányt német alaposággal tökéletesítenek, megjavítanak; az iparban is az alaposág és a részletekbe való elmélyedés jellemzi őket. Az első gépek mintáit mind külföldről vitték be, de viszont el kell ismerni, hogy mint ipari vállalkozók, az amerikaiakhoz hasonló szervezőkészséget mutattak. A parasztszármazású Siemens kiváló ipari szervező is volt és Halskeval együtt alapította a hatvanas években a ma is meglevő világhírű vállalatot. Egyik legnagyobb, szinte amerikaias ipari siker August Thyessené, aki 1871-ben egy kis, 70 munkással dolgozó műhelyt alapított Mühlheimban s 40 esztendő múlva már 7000 munkással dolgozó gyártelepe volt. A villamosiparban 1913-ban 140.000 munkás dolgozott, ami a világ elektrotechnikus munkásai 35%-ának felel meg s a termelés értéke ugyanakkor kétszerannyi volt, mint az összes országoké együttvéve. Az Allgemeine Elektrizitäts Gesellschaft, mely 1883-ban alakult meg Berlinben, Európa legnagyobb villamos műve. A német ipar története szinte arra a feltevésre késztet bennünket, hogy az angol és francia individualizmus az ipari haladásnak akadálya, a szervezhetőség és kaszárnyaszellem pedig előmozdítója.

A vas- és villamosipar mellett a legjobban megalapozott s legnagyobb szabású Németország vegyiipara. Rengeteg orvosság, melyek közül legismertebbek az aszpirin, piramidon, veronál, veramon – mind német találmányok, Németország árasztja el velük az egész világot. A Bayerische Anilin- und Sodafabrik (Ludwigshafen) 1865-ben 30 munkással, 1913-ban 10.000 munkással dolgozott. A legtökéletesebb gyártási módszerek, amit különben egy angol feltalálótól vettek át, természetesen a németek. Az egész földkerekségen fogyasztott festékanyagoknak négyötödresze német gyártmány.

Az 1890-1914-ig terjedő korszakot a németek maguk politikailag rendkívül sivárnak és kisztílnak tartják, ami igaz is, de a fejlődés annál gazdagabb, eredménydúsabb, annál nagyobbstílu a gazdasági területen. A rendben s német fegyelemben, amit a császárság képviselt, amely szilárd keretet, nyugalmat biztosított az egész életnek, a német gazdasági tehetség bontakozott ki. Szellemileg ez a korszak igen szegényes volt. A múlt század materializmusának, amely tagadta az embernek minden magasabb rendeltetését, elvetette az Isten, a lélek létezését, Németország a bölcsője. Az anyagiság, a külső sikernek, az érvényesülésnek túlzott imádata, lelkeségnek, anyagi tényezőkből s vérszejtekből való magyarázata, ami hittétele az új német imperializmusnak (a hitlerizmusnak) is, ennek a korszaknak szellemi terméke. Az általános életszínvonal a vagyonosodás következtében nagyot emelkedett, ámbár Németországban az ipari munkásokat sokkal rosszabbul fizették, mint Amerikában, Angliában vagy Franciaországban. A lakosság jóltáplált volt s felette szapora. 1870-ben 40,805.000 lakosa van csak a birodalomnak, 1909-ben már 63,886.000, Franciaországnak 1861-ben 35,741.000, 1910-ben még mindig csak 39,252.000. Közművelődési tekintetben Németország Európának minden országát messze túlszárnyalta. 1913-ban 0-4 ezrelék az analfabéták száma, holott Franciaországban ugyan ebben az időpontban 30, Olaszországban 306.

A világkereskedelemben Németország az 1890-től 1914-ig terjedő időszakban már a sarkában járt Angolországnak. A háború előtti utolsó esztendőök behozatalát és kivitelét a következő számok mutatják:

	Behozatal milliárd márka	Kivitel milliárd márka
1906	8.021·9	6.359·0
1910	8.934·1	7.474·7
1913	10.770·3	10.096·5

Németország kivitele nagyrészen készgyártmányokból állott s a legfontosabb piacai voltak: Nagybritannia, Ausztria-Magyarország, az Egyesült Államok, Hollandia, Oroszország, Franciaország. Behozatali területei voltak: az Egyesült Államok, Oroszország, Anglia, Ausztria-Magyarország, Franciaország, Argentina és a Brit-India. Ausztria-Magyarország és Németország között a politikai kapcsolat nem tudott kimélyülni gazdasági kapcsolattá, mert a junkerek ugyanúgy félték a magyar mezőgazdaságtól, mint a csehek és az osztrák nagyiparosok a német nagyipar olcsóbb és jobb termékeitől. Gazdasági kapcsolatai 1914 előtt legerősebbek voltak Angolországgal, ahonnan Németország két és fél milliárd összegű árut vitt be évenként. Ugyanakkor kivitel az angol birodalom területére körülbelül kerek összegben másfélmilliárdot tett ki. A kémiai szerekén kívül a kiviteli cikkek között említést érdemelnek főleg a gépgyártmányok, amelyekért 1911-ben 9.20, 902,000-ra rugó összeg ment be Németországba. A német bevétel legnagyobbbrészt agrárterményekből állott. Ebből 1914 előtt a búza kitett körülbelül 2 millió tonnát. A kereskedelmi forgalom emelkedését a következő két szám mutatja: 1882-ben még 4 és fél milliárd, 1907-ben már meghaladja a 8 milliárdot. A német kereskedelmet a rendkívüli élelmesség és szívósság jellemzi. A franciák panaszkodtak, hogy a német kereskedelem behatolt magába Franciaországba is. Olyan árucikkeket, melyeket valamikor csak franciák állítottak elő, mint például fényképezőkészülékeket, a hozzájuk való lemezeket, anyagokat németek sajátították ki maguknak bent Franciaországban. A tőzsdék forgalma egyre növekedett az utolsó két évtizedben. Nagy terménytőzsdék voltak a hamburgi, a magdeburgi, a brémai, a berlini, a manheimi. De az értéktőzsdék forgalma is nőtt s az évenkénti értékpapírkibocsátások összege milliárdokra rúgott már 1913-1914-ben. A kereskedelem a nagy forgalom és kevés haszon elvet hangoztatta és külföldön minden más nem-

zet kereskedelmét háttérbe tudta szorítani: angolt, franciát, amerikaiat. Hatalmas, nagy áruházak épültek a nagyipari központokban; olyan, mint a párizsi Louvre, a Bon Marché vagy a Lafayette-áruház egész sereg van Németországban, amelyek közül a berlini Wertheimáruház emelkedett legnagyobb hírnévre. A bankok méretei az amerikaiakra emlékeztetnek. A Disconto Gesellschaftnak 1914-ben már 300 milliós tőkéje volt, a Deutsche Banknak 250 millió. A privátbankházak közül a Mendelsohn und Co., a Bleichröder és a Speyer Elisen a legnevesebbek. A Rotschildok a század vége felé aláh any adottak.

Az angolokat megfélemlítette a német hajózás fejlődése, amit legjobban két szám tüntet fel: 1871-ben 147 gőzhajó 81.994 regisztertonnát tett ki, 1913-ban 2098 gőzhajó tartalma 4,380.348 regisztertonnát. Fontosabbvállalatok a Norddeutscher Lloyd, a Hamburg Amerika Linie, amely Ballin Albert vezérigazgató alatt emelkedett világvállalattá.

A német nemzeti vagyont Helfferich 1913-14-ben 310 milliárd márkára becsülte. A német gazdasági élet alakulását a következőképpen jellemezhetjük: 1815-ig igen lassú fejlődés, szinte pangás; 1815-től 1840-ig lassú emelkedés; 1840-től 50-ig gyorsabb ütemű haladás, 1850-től 71-ig gyorsabb fejlődés és átmenet az iparosodáshoz, 1871-től 1890-ig az előbbi tempó meggyorsulása, 1890-től 1914-ig amerikai tempójú, rohamos haladás.

III.

ANGLIA ÉS FRANCIAORSZÁG. OROSZORSZÁG ÉS A KISEBB ÁLLAMOK.

A Viktória-torszak. – A gyapot- és gyapjúszővés, a vasipar 1914 előtt. – Az amerikai és a német verseny. – A század gazdasági eredményei. – Franciaország gyorsan kiheveri ez i8ji4 csapást. – A kispolgári társadalom. – A világ bankárja. – A földművelés és ipar a III. köztársaság alatt. – A népesedés.

Az angol nemzet a Viktória-korszakban mutatkozott igazi nagyságában. Vállalkozókedve, szervező ereje és művészete, szívóssága, bölcsessége, szóval összes nagy erényei káprázatos fényfelragyogtak.

A század végéig a brit világhatalom a földkerekségnek egy negyedrézére és az emberiségnek közel egyharmadára terjedt ki. Minden nagy politikai összeütközésnek vagy változásnak Nagybritannia látta hasznát. Az egyiptomi hadjárat, a jénai csata, a Waterlooi diadal, a 71-i francia vereség mind az ő világhatalmát növelték s gazdaságát gyarapították. Széltében kialakult az angol nemzet vezető rétege körében az a felfogás, hogy az erősebb nemzetnek nemcsak joga, hanem kötelessége a gyengébben uralkodni, sőt azt elnyomni. És az angol nemzet hitt az ő uralmának kultúrmissziójában és ezzel – az angol felfogás szerint – voltaképpen az emberiség ügyének szolgált. Az angol életnézetet, amely ma is megvan, Schultze-Gaevernitz német tudós ezzel a szóval jellemezte: Verdisseitung des Daseins – a létnek erre a világra való helyezése. Ezekkel az életnézetekkel és Nagybritanniának kivételesen kedvező helyzetével s körülményei között ennek a nemzetnek a világ legnagyobb hatalmává kellett emelkednie.

Az angol anyaország talaja földművelésre kevésbé alkalmas, de vas- és érctelepei, szénbányái szinte kimerít-

hatedének. 1876-ban már 133 millió tonna szenet bányásztak ki Nagybritannia területén (egy angol tonna 10.015 kg), 1903-ban már 230 milliót. A nyersvastermelés 1876-ban 6,608.000 tonna, 1903-ban 8,943.000. Az angol vállalkozószellem 1871 után bontakozott ki teljes nagyságában. Pontos megállapítások szerint a szigetország kereskedelmi forgalma egy évszázad leforgása alatt huszonnégyszeresre emelkedett. Majdnem tiszta gyáripari állam lett, amely az egész világnak szállít és az egész földkerekséget ellátja feldolgozott ipari terményeivel. Ez a hihetetlen mértékű expanzió annál meglepőbb, mert Anglia nem is nagy ország; területre nézve jóval kisebb Franciaországnál, a Németbirodalomnál, Spanyolországnál, a történelmi Magyarországnál: nem is szólva Oroszországról, vagy az Északamerikai Egyesült Államokról. Külkereskedelmének forgalma 1700-tól 1910-ig 50 millió fontról 800 millióra emelkedett. 1855-től 1884-ig ennek a kivitelnek 75 százaléka készáru. Arra törekedett Anglia, hogy ő maga mindent feldolgozva adjon el, közben saját földművelését és állattenyésztését teljesen elhanyagolta, s az élelmiszereket ropant nagy mennyiségben külföldről vitte be. De éppen ezért a kivitel létkérdés lett Angliára nézve. És ennek a következménye az is, hogy hajóhadát folyton fejleszteni kellett, mert könnyen ki lehetett volna éheztetni az országot ellenséges körülzárás esetén. 1800-ban Anglia egész kivitele mégcsak 31 millió font, amelyből a gyapjúárú 8-4 milliót, a gyapotáru 4-1 milliót, az acél- és vasáru 2-1 milliót tettek ki. A bevétel kezdettől fogva ipari nyersanyagokból és főleg élelmiszerekből állott.

A kereskedelmi mérleg többnyire hiányt tüntet fel. A rengeteg mennyiségű bevételt a kivitel nem igen ellensúlyozta, de ha a kivitt áru értéke nem is éri el a behozott árukét, a hiányt pótolják egyéb dús nemzeti jövedelmek. A gazdasági imperializmus korában az angol nagytőke óriási összegeket helyezett el külföldön részint kölcsön, részint ipari befektetések formájában. Ezeknek a köl-

csönöknek és befektetéseknek osztalékai és kamatai 100 milliókra rúgtak és rendszerint kiegyenlítették a fizetési mérleg hiányát. 1910-ben 931 millió fontot tettek ki a a kivitel, a külföldről bejövő egyéb hasznok, osztalékok, kamatok és az angol tengerhajózás jövedelmei; a behozatali összeg ugyanakkor 934 millió iont; különbözet tehát alig van. 1876-ig a brit szigetország bonyolítja le a világ kereskedelmének majdnem negyedrészt (23 százalékát) és 1913-ban még mindig 15 százalék a világkereskedelemben való részesedése, de még ebben az esztendőben is Angolország kezében van a tengeri forgalomnak 40 percentje. A 80-as évektől kezdve az angol behozatali és kiviteli statisztika számai lassúbb emelkedést mutatnak. Ennek az oka az volt, hogy két félelmetes versenytársa támadt: a Németbirodalom és az Északamerikai Egyesült Államok, és egyik magyarázata az is, hogy a legtöbb állam fokozatosan áttért a védővámrendszerre és csökkentette a Nagybritanniából származó behozatalát.

De az iparosodás, habár lassúbb lépésben, zavartalanul tart a század végéig. Közvetlenül 1914 előtt Nagybritannia lakosságának csak egynegyedrésze élt falun, a többi mind az ipari és kereskedelmi központokba húzódott. A földművelés annyira aláhanyatlott, hogy az ország gazdasági életében alig tesz számot.

Az egyes iparágak közül a gyapotfonó-ipar a legnagyobb, amely az ipari forradalom kezdetén szinte mérőföldes léptekkei indult meg és egészen a XX. század elejéig külső hatás alig zavarta fejlődésében. Ez alkalmazott és alkalmaz ma is legtöbb munkást – kétszerannyit, mint a többi együttvéve -, ennek a munkásai teremtették meg az angol munkásszervezkedésnek leg-tökéletesebb formáit. Az Egyesült királyság kivitelének több mint egynegyedrészt alkotják a gyapotárúk. 1870 körül 3.000, 1900-ban már több mint 6.000 millió yard gyapotszövetet szállított Nagybritannia külföldre. A legnagyobb angol iparágnak a központja Lancashire, itt

vannak a hatalmas gyártelepek, amelyek 25-30 négyszögkilométernyi területet foglalnak el. Igen nagy és sokszor vitatott kérdés, hogy miért verhetetlen az angol szövőipar, mi az oka, hogy az angolok készítik a minőségben és külsőre nézve a legkitűnőbb gyapot- és gyapjuszöveteket? Egyes szakértők szerint ennek kétféle oka van. A szövő iparnak úgy a gyapot-, gyapjú- mint kerdeszövő-iparnak itt vannak legrégebb hagyományai. Nagy gyapot- és főleg gyapjuszövő-ipara volt Angolországának már akkor, amikor még túlnyomóan agrárország volt és ipara a Balkán-államok mai iparával állott egy színvonalon. Az angoloknak sok évszázados gyakorlatuk van a szövés-fonásban és tőlük származik a találmányoknak, a gyártási eljárásoknak a legnagyobb része. Minden iparhoz nagy gyakorlat kell és úgy látszik ezt a gyakorlatot, ezt a hozzáértést nem pótolják okvetlenül a gépek. Magyarországon bizonyára a legkitűnőbb, legmodernebb gépeket alkalmazzák a szövő-fonóiparban, szöveteink mégsem járnak nyomában sem az angolnak. Ehhez az évszázados gyakorlathoz és nemzedékek során megszerzett ügyességhez hozzájárul még egy fontos és máshol elérhetetlen természeti tényező: a páratelt levegő; úgy látszik, az angol levegő nagy páratartalma edzi meg az ott készült gyapot- és gyapjuszövetet.

Azt látjuk, hogy Nagybritannia a gyapot- és gyapjuszövet-piacon csaknem egy évszázadon keresztül szinte korlátlanul uralkodott; csak 1914 előtt lépnek fel komoly versenytársai, akik egyeduralmát megdöntötték. Minőségben, finomságban, tartósságban azonban az angoi-szlTvet máig elérhetetlen maradt. Az Egyesült Államok és a Német-birodalom 1871 óta mind fokozottabb mértékben védtek az otthoni szövő-fonóipart és ekkor Anglia a távol Keleten keresett és talált új piacokat: Indiában, Kínában, Japánban, Jáva-szigetén. Az 1905-1906. években 6 milliárd yard angol gyapotszövetet vittek ki távol Keletre; ebből 2-4 milliárdot Indiába, a többbit Kínába, Japánba és a kelet-

ázsiai szigetekre. Úgy látszott egyideig, hogy Angolország itt verhetetlen, de az angol gyapotszövő-ipart itt is csakhamar csalódás érte. Átvitték távol Keletre az angol szövőgépeket és az új japán meg indiai szövőgyárak versenytársaivá lettek az angol iparnak, igaz, hogy nem minőségük miatt, hanem olcsóságuk következtében, amit a rendkívül alacsony munkabérekkel értek el. Ez a veszedelem a háború előtt jelent meg és a békekötések óta egyre jobban fenyeget.

Másik nagy iparág a gyapjúszővő-ipar, amelynek gyors kifejlődését az ipari forradalom tárgyalásánál láttuk. Anglia itt is mindmáig igen erős, ugyanúgy, mint a gyapotszővő-iparban. A gyapjúszővés nehezebb, bonyolultabb a gyapotszővésnél, több szakértelmet kíván már magának a gyapjú minőségének megválasztása, ami különbözik a juh fajták szerint. Sok szakértelem, finom, gyakorlott érzék kell hozzá. A gyapjúfonás terén a gépek, a mechanikai eljárások, új szövési, új feldolgozási módok tekintetében Anglia minden más népet megelőzött. A fejlődés itt is elég gyors, habár nem annyira, mint a gyapotszővésben: 185 ívtől 1911-ig háromszorosra emelkedett a szövőszékek és az orsók száma. De itt is megjelent a német, amerikai, francia verseny és az iparág expanziójának útjában állt még egy más körülmény is, az, hogy gyapjúszővetből készült ruhát csak a mérsékelt és hideg öv lakói viselnek. Ezt az iparágat azonkívül nem lehetett standardizálni, ami azt jelenti, hogy alig lehetett olcsóbbá tenni az árakat. A finom gyapjúszővet színre, minőségre, készítési módra nézve rengeteg sokféle és a divatja folyton változik. És itt is megjelent ugyanaz a nehézség, amit a vasiparban is tapasztalhatunk: az angol ipar konzervativizmusa. Az angol munkás nehezen szokja meg az új gépeket, az új munkarendszereket, lassú, önérzetes, amellet nagyigényű.

A vasipar a leglassabban bontakozott ki Angolországban. Még a század első felében elég gyors a haladás, de 1871-től kezdve folyton lassuló, míg végre a XX. században leszorította a világvversenyben Németországnak és az

Egyesült Államoknak gyorsabb, vállalkozóbb, élelmesebb, haladóbb szellemű vas- és acélipara.

Az angol vasipar hanyatlását Németországhoz és az Egyesült Államokhoz viszonyítva a következő táblázat mutatja:

A vastermelés millió tonnákban:

	Anglia	Német.	Egy. Áll.	Világt.
1870—74	6	2	2	13
1880—84	8	3	4	20
1890—94	7	4	8	26
1900—04	9	8	16	43
1910—13	10	15	28	69

Az acélttermelés millió tonnákban:

	Anglia	Német.	Egy. Áll.	Világt.
1870—74	0·5	0·2	0·1	1
1880—84	1·8	1·0	1·6	5
1890—94	3	3	4	13
1900—04	5	7	13	33
1910—13	7	15	28	66

Angolország 1880-ban még tizenkétszer annyi vasat és acélt termelt, mint Franciaország és Németország együttvéve, 1900-ban még vezető, 1914-ben már a harmadik helyre esett vissza. Ennek a feltűnő hanyatlásnak több oka van. Legfontosabb oka az, hogy az amerikai és a német munkamódszerek fejlettebbek, előrehaladottabbak voltak; az angol ipar a vastermelésben is ugyanolyan konzervatív maradt, mint a szövő-fonóiparban és minthogy a munkabérek továbbra is elég magasak voltak, az elavult termelési eljárásokkal s nagy munkabérral dolgozó angol vasipar-nak háttérbe kellett szorulnia a kis munkabérral dolgozó német és a legelőrehaladottabb módszer szerint termelő amerikai vasipar mellett. Hozzájárult nagymértékben az angol vas- és gépipar hanyatlásához a 90-es évek óta egyre kiterjedtebb védővámrendszer az Egyesült Államokban

és Németországban. A szakértők írják, hogy még a század végén is kézimunkával végeztek az angol vasolvasztókban és gépgyárakban sok olyan munkát, amelyeknél Németországban és az Egyesült Államokban már rég kiküszöbölték az emberi erőt. Clive Day, amerikai közgazdasági író írja, hogy egy birninghami hajózási társaság 1893-ban azt a szivattyúgépet használta, amelyet a Boulton és Watt-gyár 1776-ban készített. Mindamellett Nagybritannia 1914-ig teljesen megőrizte a világkereskedelemben évszázados fölényét. A „fekete Angolország”, amely a század második felében a „zöld Angolország”-ot felváltotta, ontja a föld minden zugába áruait.

A „Greater Britain” jelszó az angol politika vezérlő gondolata Disraeli óta s az Empire misztikus hite töltötte el az angol imperialistákat s ez ütközik ki lépten-nyomon a politikai írók elmékedéseiből. Az angol „Empire” egészen különleges újkori képződmény, amely a hajdankor nagy birodalmihoz, a perzsa birodalomhoz, Nagy Sándor birodalmához, a római hatalomhoz egyáltalában nem hasonlít. Azok elsősorban katonai foglalások és politikai organizmusok voltak, az angol világbirodalom viszont gazdasági és kereskedelmi képződmény. Az angol világhatalom céljai elsősorban kereskedelmiek, azután erkölcsiek és kulturálisak, szóval a foglalásnak újkori, humanisztikusabb céljai vannak, melyeket az ókori nagy hódító népek még egyáltalában nem ismertek. Kivinni az angol árut Egyiptomba, Indiába, a távoli földrészekre, megszervezni ennél nagyobb területeket gazdaságilag, hogy azok az anyaország iparát, kereskedelmét táplálják, forgalmi eszközeit lekössék, azután bevinni az angol nyelvet és az angol kultúrát. Az egész szervezet az emberi bölcsességnek szinte remeke. Vagy ötven szénállomás, egy sereg kábelsziget, különböző megerősített stratégiai pontok, a megszállva tartott fontos helyek mint a Gibraltári-szoros, Aden, Ciprus szigete, a Szent Ilona-sziget, Singapur stb. az angol világhatalomnak támaszpontjai.

Az angol gyarmatok, Ausztrália, Új-Zeeland, Új-Foundland, Dél-Afrika, Kanada teljes szabadságot kaptak, az anyaországhoz alig kapcsolja őket más, mint az érdekek szálai és az angolszász szolidaritás, mégsem gondolnak elszakadásra. A bajok fel-feltünedeztek már 1914 előtt, sok baj volt mindig a legnagyobb birtokkal, Indiával és 1914-ben valószínűleg lezárult az angol világhatalomnak harmonikus, fényes korszaka.

Az 1870-71-i háború csak rövid időre zavarta meg Franciaország gazdasági életét. A frankfurti béke után, amelynek csapásait a nemzet életerejé gyorsan kiheverte, Franciaország szinte bámulatos gyorsasággal talpraállt. Voltak közben válságok, mint 1882-ben, 1907-ben, de azok az ország közgazdaságában nem okoztak nagyobb károkat. Franciaország gazdasági működésének jellemvonásai 1871-től 1914-ig a fokozódó általános-gazdasági jólét, az alsóbb néposztályok vagyonosodása és az országnak rendkívül kifejtett pénzgazdasága. A nagy kapitalizmus, az angol és amerikai stílusú mammut-vagyonok, a plutokrácia nem játszanak túl nagy szerepet.

A francia néplélek liberális és szinte szélső individualista. Benne van az egyéni helytállásnak és autonómiára való törekvésnek ugyanaz az akarata, mint az angolban, de vágyai, törekvései korlátozottabbak, az anyagi érvényesülésben szűkebb körrel megelégszik. A francia polgár és paraszt rendkívül józan, szinte a fukarságig takarékos, s főjellemvonásai az okosság, előrelátás, a függetlenségre való törekvés. Főtörekvése, hogy életének egy bizonyos szakában ne legyen szüksége arra, hogy agyonhajszolja önmagát mindennapi munkával és kenyérgondokkal. A francia kispolgár fukarságát Balzac ábrázolta művésziesen több regényében. Nem nagylábon élni és költeni, hanem jól élni, ez a francia kispolgár és paraszt jelszava, nem gazdagnak lenni, hanem ment maradni a szegénységtől.

A francia nemzet 1871 után igen nagy életképességről tett tanúságot és általános haladást mutatott fel a gazdasági tevékenységnek minden ágában. 1866-70-ben 150 milliárd frankra becsülték a nemzeti vagyont; 1866-90-ben 204 milliárdra, 1896--1900-ban 220, 1906-1913-ban 223 milliárd frankra. A nemzeti jövedelem a század végén 25 milliárdra emelkedett, amelyből a munkabérek 9-10 milliárdra rúgtak. Az egyre növekvő jólét a pénz-bőségben nyilvánult meg. Poincaré mondotta 1906-ban, hogy Franciaország a külföld bankárja és valóban hatalmas összegeket helyeztek ki főleg a Franciaországgal barátságos vagy szövetséges viszonyban lévő országokba, mint Oroszországba és a Balkán-államokba.

A francia szellem a közgazdasági élet területén mind az elméletben, mind a gyakorlatban rendkívül termékenynek és találékonynak mutatkozott; az angol után feltétlenül a franciáké az elsőség. Francia szellem terméke közgazdaságtanban a fiziokrata irányzat, amely korszakos jelentőségű a gazdasági eszmék fejlődésében, mert az úgynevezett klasszikus gazdasági irányzat ennek a továbbfejlesztése; a francia gondolkodók elmeműhelyében született meg a szocializmus, az étatizmus, a szindikalizmus (amelyből részben a fasizmus, részben a bolsevizmus származik) és a franciák a zászlóvivői a szolidarizmusnak és a szövetkezeti eszméknek.

Mialatt Angolországban, Németországban, Amerikában az ipar egyre inkább a nagyüzemekben, a hatalmas gyárvállalatokban koncentrálódik, Franciaországban uralkodó típus a közép- és kisüzem. A néhány emberrel, egy mesterrel és pár munkással dolgozó műhely él és virágzik tovább Franciaországban. Szóval az ipar meglehetősen decentralizált maradt és nincsen igazuk azoknak (főleg a szocialistáknak), akik azt állítják, hogy az ipar csak nagyüzemben kifizető és korszerű. Franciaországban százezrekre megy a kisüzemek, kis gyárak, kis vállalatok száma. A pontos kimutatást, amely az 1896-i állapotokat tünteti fel,

az alábbi táblázat mutatja, melyet Clive Day összeállításában közlünk:

Alkalmazottak száma	Üzemek száma
1—5	501.668
6—20	49.170
21—50	10.904
51—100	3.709
101—500	2.907
501—1.000	258
1.000-n felül	94

Az Egyesült Államokban 1-5 munkással dolgozó kisüzem ebben az időben csak 232.726 volt, 1000-n felüli munkással dolgozó nagyüzem pedig 443.

Franciaország ezzel a termelési rendszerrel természetesen nem tudta elárasztani olcsó árucikkkel a világpiacokat, mint Németország és Amerika, s inkább csak önmaga számára termelt és nem halmozódtak fel 100 milliós nagy vagyonok, mint az Óceánon túl, de jobban megkímélték a gazdasági válságok, a sztrájkok és a kapitalista gazdasági rendszernek egyéb kóros tünetei, mint más országokat. Ez a magyarázata annak is, hogy Franciaország nem iparosodott el olyan gyorsan, mint Németország és Amerika, 1851-ben a falusi lakosság az összlakosságnak 74 százaléka, 1901-ben sem esett vissza ez a szám túlságosan, mindössze 56 százalék. Az ipar és a földművelés tehát arányban vannak egymással és szinte tökéletesen kiegészítik egymást.

Franciaországnak a legerősebb iparága a selyem- és a gyapotszövés és a nőiruhákhoz való szövetkészítés. A selyemszövés, amelynek hagyományai századokig nyúlnak vissza, Anglia gyapot- és gyapjúiparának felel meg és ebben Franciaország majdnem olyan erős, mint a gyapot- és gyapjúszövésben Anglia. 1880-ban Franciaország több selyemárut termelt egymagában, mint egész Európa együtt-

véve. Azóta természetesen ez a legfontosabb nemzeti iparág a svájci, a német és az olasz verseny miatt némileg hanyatlott, de vezető helyzete mindmáig megmaradt. A század végén még mind kétszerannyi volt a kéziszövőgép Franciaországban, mint a géperővel hajtott, de a német, svájci és olasz fenyegető verseny a franciákat üzemeik modernizálására kényszerítette.

A vas- és acélipar szintén nagy haladást mutat: 1875-ben 1.4 millió tonna öntöttvasat állítottak elő, 1900-ban 2.5 milliót, 1910-ben már 4.3 milliót. A kovácsolt vas és acél mennyisége 1 millió volt 1875-ben, 1.9 1900-ban és 3.1 millió 1910-ben. Ez a két iparág: a szövőfonóipar és vasgyártás mutat jelentékeny gyarapodást Franciaországban 1890-től 1914-ig. Szövő-fonóipar 1869-ben 100 millió kg. gyapotot fogyasztott, 1913-ban pedig 270 milliót. Franciaország magas színvonalú kémiai iparágából a szappangyártás érdemel főleg említést, amely az 1913-1 statisztikában 260.000 tonnával szerepel.

Erőteljesebb, kiadósabb földművelés Franciaországban csak a század második felében kezdődött. Megszűnnek a mezők, végetvetnek az ugarolásnak, bevezetik lassanként a mezőgazdaságba a gépeket s megkezdődik ugyanakkor a tervszerű erdőművelés is. A második császárság végétől kezdve Franciaország földművelése fokenként indusztrializálódott, lassanként minden fontosabb mezőgazdasági munkát géppel végeznek, a rétek helyét elfoglalták a mestérséges takarmánnyal bevetett területek. 1882-ben a megművelt területe Franciaországnak 25,587.861 hektár, ez a szám azonban 1909-ig 23,613.220 hektárra esett, aminek az az oka, hogy az erőteljesebb és kifizetőbb állattenyésztésre tértek át az országnak több vidékén. A gabonaneműek termelése mégis nagy emelkedést mutat. Az 1856-65. esztendőben termelt gabonaneműek mennyiségét 99 millió hektoliterre becsülik és ez a szám 1906-1909-ben 121 millió hektoliterre emelkedett. Franciaország földművelése különben vidékenként más-más képet mutat. Az alpesi

vidékek főleg állattenyésztéssel foglalkoznak, a francia Riviérán van a világ legnagyobb virágtenyészet, amely a rendes viszonyok között milliókkal szerepel Franciaország kivitelében.

A mezőgazdasági ágak közül a legfejlettebb Franciaországban a gabonatermelés. Gabonabevitele 1884-től 1891-ig még átlag 14,800.000 hektolitert tett ki, de a 90-es évek végén 12,400.000 hektoliterre esett és azóta máig Franciaország annyira fejlesztette gabonatermését, hogy csak minőségi búzában szorul bevitelre. Olaszországgal és Spanyolországgal együtt a legtöbb bort termeli. 1875-ben 84 millió hektoliter volt az évi termés, amely a filoxerapsztítás miatt 26 millió hektoliterre hanyatlott. A francia szőlősgazdák azóta különböző eljárásokkal és amerikai szőlőfajták ültetésével ezt a nagy veszteséget jelentékeny részben pótolták. Fontos mezőgazdasági terménye Franciaországnak a cukorrépa és egyik legfontosabb mezőgazdasági iparága a répacukorkészítés, melynek eredménye 689.237 tonna volt 1914-ben.

A birtokmegoszlás Franciaországban a legegészségesebb; ebben a tekintetben csak Dánia és a Balkán-államok hasonlíthatók hozzá. Nagybirtok van, de igen kevés, az ország megművelhető földjének legnagyobb része, mint kisbirtok oszlik meg a kispolgárság és a parasztság kezei között. 1908-ban az egy hektár körüli törpebirtokok száma 2,087.851 volt, a 10 hektáros birtokoké 2,523.713, a 10-40 hektáros középbirtok 745.862 volt ugyanebben az évben, a 40-100 hektáros 118.497, a több mint 100 hektáros 29.54

Az uralkodó birtoktípus tehát Franciaországban a kis paraszt birtok, amelyről tudományosan megállapították, hogy a legegészségesebb üzemtípus, amely aránylag a legtöbbet termel, legjobban kezelhető és a gazdasági válságokat a legjobban kibírja. A francia lakosság foglalkozás szerint is igen egészségesen oszlik meg: 50 százaléka közvetlenül a földből él, a többi iparból, kereskedelemből,

vagy a közlekedési vállalatok alkalmazottja, vagy köztisztviselő, vagy értelmi foglalkozású. 1850-től kezdve, amikor az okszerű talajművelés és a tudományos gazdálkodás Franciaországban megkezdődött, 1914-ig, a parasztság igen jómódú osztállyá emelkedett és az életszínvonalat egész máig megtartotta. A háború után az ipariális zálódási folyamat befejeződött, a mezőgazdaságot villamosították s ma már a legtöbb munkát géppel végezik. A mezőgazdasági konjunktúra 1875-től 1890-ig nem valami fényes, az ország földművesrétege mégis vagyonosodott és a mezőgazdasági munkabérek is emelkedő irányzatot mutatnak.

Az első nagy vasútvonalak a második császárság alatt épültek ki, de majdnem megháromszorozódtak a III. köztársaság alatt: 1870-ben 17.929 kilométer volt a vasútvonalak hossza és 1913-ban már 51.662 kilométer vasútvonal bonyolította le a forgalmat.

Franciaország egészen 1860-ig szigorúan védvamos, de az angol gazdasági eszmék III. Napóleon alatt annyira tért hódítottak, hogy az állam áttért a szabadkereskedelemre, legalább elvben. Ez az állapot 1881-ig tartott, ekkor végét szakították, még pedig több okból: emelni kellett az állami bevételeket, hogy pótolják a franciaporosz háború okozta nagy veszteségeket; meg akarták védeni a saját termelést, hogy ugyanakkor emeljék a belső piaci árakat. A védővámrendszert 1892-ben még szigorították és a szabadkereskedelemellenes vámpolitikai elvek egészen 1914-ig érvényben maradtak. A kereskedelmi forgalom így is gyorsan növekvő irányzatot mutat. 1870-től 1876-ig 4,331.8 millió frankot tett ki Franciaország behozatala, ugyanakkor a kivitel 4.338.5 millió; 1908-tól 1914-ig a bevétel 8.980.3 millió, 7.829.8 millió kivitellel szemben. A mérleg passzivitását főleg élelmiszerek bevétele idézte elő.

Régi, sok évtizedes panasz Franciaországban az elnéptelenedés, a születések csökkenése, amit világszerte

úgy tárgyalnak, mint a francia élet sajátos tünetét, holott már nem az. Sokan foglalkoztak az elnéptelenedés kérdésével: szociálpolitikusok, a közgazdászok, a morál-filozófusok, a szociológusok, a politikusok és a kérdésnek sokféle elméleti magyarázatát adták, de nem sikerült a születések csökkenését még csak mérsékelni sem. Legújabbán Landry A. szociológus foglalkozott a kérdéssel, egybe-hasonlítva Franciaország elnéptelenedését más országok hasonló jelenségével.

A születések csökkenése mint jelenség nem új, megtaláljuk már az ókori Athénben és Rómában. „Az egész Görögország szaporodása – írja Polybios, történetíró – szünetelésben szenved, az emberhiány olyan nagy, hogy városok elnéptelenednek.” Athén és Görögország azért pusztultak el, mert a görög faj elveszítette életerejét, a nemzet meggyengült, enerválódott és a római hódításnak nem tudott ellenállani. Ugyanez a jelenség később a császári Rómában ütötte fel fejét. Hiábavalónak bizonyultak Augustus és a többi császárok rendszabályai, az erős, előkelő arisztokratikus faj fogyott, gyengült, pusztult és Itáliát az V. században könnyűszerrel legázolták a barbárok. Hasonló jelenségek Franciaországban a születések csökkenése? Ez igen nagy és kiderítetlen kérdés.

A születések csökkenése a középkorban, az újkorban egészen ismeretlen és legújabbkori jelenség és korántsem korlátozódik Franciaországra. A szociológusok és morálisták közül sokan a görögök és a rómaiak esetével azonosítják, ámbar nagy kérdés, hogy mint tünet, azzal azonos-e? Franciaország szaporodása XV. Lajos korában még 40 ezrelék. És XIV. Lajos alatt az ország lakossága 20 millió, a forradalom kitörésekor 26 millió, 1801-ben 27 millió. 1841-től 1931-ig 3 millió ember vándorolt ki Franciaországból, 1801-től 1860-ig terjedő 59 esztendő alatt a lakosság 9 millióval szaporodott, de 1861-től 1913-ig - 52 esztendő alatt – mindössze 2½ millióval. Közben Európa lakossága 1800-tól 1901-ig 188 millióról 401

millióra, 1931-ig körülbelül 500 millióra nőtt, ami 165 százalékos emelkedésnek felel meg. Egyes európai országokban a népszaporodás szinte meglepő arányú. Angolországban 1800-ban 8,893.000 lakosa van és 39,948.000 1930-ban; a növekedés 350 százalék. Franciaország lakossága 1871-ben 36,190.000, 1914-ben csak 39,800.000, 1877-től 86-ig az ezer lakosra eső születések száma 24-9. 1886-tól ¹⁸95-ig már csak 22-8, 1896-tól 1905-ig 21-8, 1910-től 11-ig 19.1. 1877-től 86-ig az 1000 lakosra eső születések száma Angliában 34.1, Olaszországban 37.3, Poroszországban 38.1.

A születések mindenütt csökkennek, Franciaország csak megelőzte a többi országokat. Itt már a XVIII. század végén megkezdődött, máshol csak közvetlen 1914 előtt. Németország nemcsak Franciaországban nyomában jár, hanem már el is hagyta az utolsó három esztendőben. Németország vezet, utána jön Anglia és csak a harmadik helyen következik Franciaország. És igen erős a hanyatlás mindenütt: az Egyesült Államokban, Olaszországban, az északi germán államokban, Magyarországon. Nem érezhető még Oroszországban, Kanadában, Japánban, Ausztráliában.

Franciaország a születések csökkenése ellen sokféle képen védekezik: a népes családok meg jutalmazásával, aggregényadóval, adókedvezményekkel, a gyermekkultusz fejlesztésével, de az eredmény jóformán semmi. A jelenség annál különösebb, mert a franciák buzgó katolikusok, de a gyermekáldás megakadályozását összeegyeztethetőnek tartják a vallással. Egy, két-, háromgyerek-rendszer a divatos, igaz, hogy a szülők mindent elkövetnek, hogy gondosan felneveljék gyermekeiket és ne hagyják őket szegénységben és vagyontalanul haláluk után. A születések csökkenése, amelyet a közgazdászok és morálfilozófusok kissé túlozva gazdasági és politikai veszedelemnek tartanak, olyan betegség, amely a fehér faj egy jó nagy részét megtámadta és apasztja éppen azokat a nemzeteket, amelyek a nyugati kultúra élén állanak.

1871 után Franciaország sem vonhatta ki magát a hatalmi politika általános áramlata alól, ami karöltve járt a gazdasági terjeszkedéssel. A gyarmatosítást Észak-Afrikában már a Bourbonok alatt megkezdte, Lajos Fülöp alatt teljes erővel folytatta és a harmadik köztársaság, hogy kárpótolja magát az elvesztett Elzász-Lotharingiáért, igyekezett mennél több gyarmatot szerezni. Ez Anglia miatt nem ment könnyen és lépten-nyomon összeütköztek, de az 1904-i entente-cordialenak nevezett marokkói egyezményben megosztottak egymással az afrikai érdekszférákon. Franciaországnak közvetlenül a világháború előtt 11 millió négyszögkilométer gyarmata volt 55 millió lakossal. A gyarmatokon 6000 kilométer hosszú vasútvonalat építettek, a költségvetésben pedig 300 millió frankot vettek fel az utolsó években a gyarmatok közigazgatására. A gyarmatbirodalommal való kereskedelmi forgalom 2 milliárd frankot tett ki 1914-ben.

Franciaország messzire elmaradt a világkereskedelemben Anglia mögött, gyorsan utólérte és elhagyta a versenyben a Németbirodalom és Amerika, mégis azt kell mondanunk, hogy a kapitalista rendszerben Franciaország valósította meg a legtökéletesebbet. Nincsenek szélsőségei, nincsenek nagy számmal mammutvagyonok és vállalatok, de a gazdasági élet itt volt legharmonikusabb. Franciaország nyújtott legtöbb embernek munkát és jólétet.

Oroszországban a nyugateurópai ipar igen nehezen tudott meghonosodni, noha teljes erővel támogatták felülről a kormányok. Külföldi szakértők jegyezték meg, hogy a vállalatok orosz tulajdonosai csak munkásaikat zsákmányolták ki a végsőkig, az üzemek üzletszerű vezetéséhez azonban igen keveset értettek. A munkásság egészen a 900-as évekig jogfosztott jobbágy maradt, melyet a viszonyok a cárizmusnak és a fennálló rendnek halálos ellenségévé tettek. Akadálya volt az ipar fejlesztésének a

a szakértelem hiánya. A jobbágyból való munkás szolga maradt, amellet lassú volt, renyhe, iszákos, tudatlan s hiányzott belőle minden egyéni találékonyság. Míg a nyugateurópai munkásság kiharcolva a magasabb munkabéreket, kispolgári osztállyá emelkedett, az orosz egészen nyomorult proletár s munkabérei a legalacsonyabbak egész Európában. A szénbányamunkások 1-1.5 rubelt kerestek hetenként a hetvenes években, a szén mégis drága volt. A legkisebb munkaidő 1880 körül napi 12 óra, de akadtak gyárak, ahol a munkások 14-15-16 órát is dolgoztak naponta, úgy, hogy alig alhattak.

Az orosz kormányok csak a kilencvenes és kilencszázas években kezdtek belenyúlni a munkáskérdésbe s a viszonyok ettől fogva némileg javultak. Lényeges javulásról azonban csak az 1905-i nagy sztrájkok és forradalom óta lehet szó. 1905-ben a forradalom alkalmával a munkások napi egy rubel napibér minimumot követeltek, mert maximális munkabérük még fele sem volt ebben az időben. Az orosz ipar a jobbágyfelszabadítás óta mégis jelentékeny haladást mutat. Oroszország nemzeti jövedelmét 1900-ban 6125 millió rubelra becsülték s ebből 2738 millió rubelban állapították meg a mezőgazdaságból és 1495 millióban az iparból származó bevételeket, amelyből a gyáripar 506 millió rubelt képviselt. A kereskedelmi mérleg általában kedvező: a bevétel 1912-ben 1015 millió, a kivétel 1317 millió rubel volt. Az eredmény azonban a túlzott vámvédelemnek tulajdonítható.

A kis országok közül a világgazdaságban Belgiumnak volt legnagyobb szerepe. Politikailag nem sokat számított, de annál többet gazdaságilag. Ipara ősrégi, a középkorba nyúlik vissza s 1830 után, amikor függetlenségét és önállóságát kivívta, átvette Angolországtól az összes ipari újításokat. Itt nyílt meg az európai kontinens első vasútvonala még a harmincas években, itt alkalmazták először tömegtermelésre az új gépeket és eljárásokat s itt

rombolták össze az elkeseredett munkások először a gépeket. Belgium területe a Csonka-Magyarországnak alig fele, de népessége a legsűrűbb Európában (1914 előtt 240 lakos esett egy négy szögkilométerre), háromszor oly sűrű lakosságú, mint Franciaország s a világháború előtti külkereskedelme körülbelül 8 milliárd frankot tett ki évenként. Vászonszövése, gyapotipara, a csipkekészítés világhírűek. Vasbányái nagyrészen kimerültek, de széntermelése több mint 22 millió tonnát tett ki évenként 1914 előtt. Vastermelése 2,495.000, acéltermelése pedig 2,614.000 tonna volt 1913-ban.

A négy északi kis germán ország: Hollandia, Dánia, Svédország, Norvégia a kapitalista gazdasági termelésnek a legtökéletesebb, legteljesebb formáit mutatják. Hollandia nem annyira iparos, mint inkább földművelő és kereskedő ország. A korai kapitalizmus korában, mint Európa leggazdagabb, legvirágzóbb országát emlegették, amelynek földjén született meg a kapitalizmusnak egyik legfontosabb szerve, a tőzsde és a legfontosabb technikai eszköze, amely nélkül kapitalista gazdálkodás elképzelhetetlen: a kettős könyvelés. Angolország és Franciaország felemelkedése után azonban lehanyatlott, kis népességű maradt és az ipari nyersanyagokban való szegénysége miatt nagyipart nem tudott teremteni. De hajózása, kereskedelme, a gyarmatokkal való forgalma és főleg pénzgazdasága igen nagy fejlettségű és európai színvonalú maradt.

Dánia a modern rendszerű és legtökéletesebb technikai földművelésre nyújt példát. Nyersanyagok és szén hiányában az ipari termelésnek egyáltalában nem volt jövője s a kis ország a hatvanas esztendőktől kezdve áttérve a kis parasztüzemekre, csak földművelését fejlesztette. A földnek egyetlen országa sem mutat a mezőgazdaságban ilyen nagyarányú s mintaszerűen tökéletes fejlődést, mint Dánia. A 15-60 hektáros parasztüzemek, elsősorban takarmánynövénytermesztéssel, állattenyésztéssel fog-

lalkoznak. Remekül kezelt mesterséges réteiken s legelői-kön a legjobb fajta teheneket tenyésztették ki és már a világháború előtti évtizedekben a kis Dánia volt Angolország nagy ipari központjainak élelmiszerszállítója.

A két skandináv állam: Svédország és Norvégia a mostoha klimatikus viszonyok mellett szinte hatalmasnak mondható közgazdasági eredményeket ért el. Még a paraszt mezőgazdaságok is elsőrangúak. Iparuk, különösen vasiparuk elsőrangú, tengerhajózásuk pedig a legfejlettebb volt 1914 előtt Anglia után.

Ausztria gazdasági élete az individualisztikus-kapitalisztikus termelésnek inkább torz és középkori elemekkel kevert példáját mutatja. Az osztrák gazdasági rendszert sokan államszocializmusnak nevezik, olyan nagy volt az állami beavatkozás. Ipara, amely I. Lipót császárig, a török idők után kezdődő állami támogatásig nyúlik vissza, inkább mechanisztikus, mint spontán fejlődmény. A középkori céhekre emlékeztető ipari testületek egészen 1859-ig megmaradtak, amikor eltörölték őket, de nem-sokára visszaállították valamennyit nem kötelező formában. Az iparnak testületekbe való tömörülése, ami napjainkban új rendiség formájában megint kísért, nem nagyon segített az ipari termelésen, továbbra is csak a nagyipar boldogult.

Ausztria bőven meg volt áldva gazdasági erő forrásokkal, különösen amikor még Velence és a gazdag, őskultúrájú lombardiai síkság is hozzátartoztak. Jó földjei voltak Bukovinában, Galíciában, azonkívül hatalmas erdőségei, sok ásványi kincse. A kedvező függőleges tagozódás mellett még jó éghajlattal is dicsekedhetett. Ausztria Magyarországgal együtt, amely Buda felszabadítása óta a valóságban hozzátartozott, gazdasági szempontból szinte ideális egységet alkotott. A legiparosabb részei voltak elsősorban Csehország, azután Morvaország, Szilézia, Alsó-Ausztria, amelyeknek ipara I. Lipót császár és VI. Károly korában kezdődik. Csehország főleg a vászonkészítő-, gyapjú- és gyapotszövő, az üveg- és porcellániparban,

azonkívül a cukorgyártásban, sörgyártásban és vegyszeti cikkek előállításában vezetett. A vas- és fémipar színhelye inkább Alsó-Ausztria volt.

Sajátságos, hogy az osztrák ipar a meglehetősen nagy tradíciók és megalapozottság mellett is lassan fejlődött a XIX. században. A Metternich-kormány alatt, a sötét abszolutizmus korában szinte visszafejlődött, kétségkívül azért, mert az ország az európai reakció mentsvára volt és kormányai a gazdasági forradalomtól is irtóztak. 1848-tól 1866-ig mérsékelt a haladás. Az állami pénzbajok állandóan napirenden voltak, ami a magángazdaság fejlődésére olyan országban, ahol az állam jótékony befolyása nélkül az ipar nem boldogul, természetszerűleg bénítólag hatott. 1871 után jött a német verseny, amellyel Ausztria ipara megbirkózni nem tudott. Annyit kétségtelenül megállapíthatunk s egy kis összehasonlító statisztikával könnyűszerrel kimutathatnánk, hogy Magyarország iparilag aránylag sokkal nagyobb előhaladást tett Ausztriánál 1867-től 1914-ig. Egészben véve inkább agrár, mint ipari jellegű maradt. Még 1900-ban 52.5 százaléka élt a lakosságnak a mezőgazdaságból, sőt Bosznia Hercegovinában, ahol az 1878-i okkupáció alkalmával még feudális korbeli állapotok voltak, 88 százalék. Mindamellett sokféle, nagy és értékes ipara volt Ausztriának, de Németországgal és a többi nagy gazdasági egységekkel, sőt Belgiummal is összehasonlítva, meglehetősen elmaradt. Csak néhány fontosabb számot idézünk. Nyersvastermelése 1864-ben 2,300.000 métermázsa, 1912-ben 17,600.000. Acéltermelése 1880-ban 1,300.000 métermázsa, 1912-ben 19,500.000. Gépgyártásának értéke 1865-ben 30 millió koronát, 1912-ben 900 milliót tett ki. A gyapotszövő gyárak száma 1870-ben 134 volt, 1,405.000 orsóval, 1912-ben 177 gyára volt 4,950.000 orsóval. Virágzó volt Ausztriának sörgyártása és cukoripara. Az 1912-13. gazdasági évben 84 millió métermázsát tett ki a cukortermelés, ami a magyar cukortermelés kétszeresének felel meg.

A közgazdasági körök közvetlenül a világháború előtt nem voltak megelégedve a monarchia gazdasági fejlődésével. Legfőbb panaszuk az volt, hogy a nemzeti jövedelem a lakosság szaporodásával együtt nem emelkedik, ezért a lakosságnak értékes, munkás része kivándorlásra kényszerül és hogy nagyhatalmi állással járó terhek egyre növekednek s fokozódó súllyal nehezednek az adózók vállaira. A gazdasági szakkörök ezért az iparosodás tempójának meggyorsítását és a földművelés hozadékának emelését sürgették.

Olaszország a világgazdaságban főleg 1871 óta számít, az olasz egység megalakulása óta. Svájc mellett Itália Európának nyersanyagokban legszegényebb országa, szene, vasa egyáltalában nincs s egyéb nyersanyaga is hiányos. Természeti adottságai folytán inkább földművelésre van rendelve, de ennek lehetőségei is meglehetősen korlátozottak. A nép élelmességét, ügyességét és tehetségét mutatja, hogy Olaszország még ilyen szűkös erőforrások mellett is nagyon virágzó kézműipart, magasszínvonalú szövő-fonóipart, sőt még gépipart is tudott teremteni. Turin és Milánó nagyipara közvetlen 1914 előtt jött létre; addig minden ipari gépet és berendezkedést, így a szövő-fonó gépeket, gőzmozdonyokat, vasúti berendezkedéseket külföldről, főleg Angolországból szállították. A kormány a nagyipart felémelt vámokkal támogatta. Jelentékeny kivitele volt Olaszországnak selyemárukból, gyapjú- és gyapotszövetekből, olajból, borból és déligyümölcsből. A behozatali cikkek gépek, kémiai szerek voltak és 1914 előtt milliókra rúgó összeget tett ki Olaszország gabonabevitele is.

A kis Svájc szintén annak az országnak érdekes példája, amely nagyipart tudott létrehozni a legmostohább viszonyok között, a nagyipar két legfontosabb eleme: vas és szén nélkül. Bevitelének kétharmada élelmiszer, de nagy a kivitele selyemáruból, a szövő-fonóipar termékeiből és órákból.

Spanyolország és Portugália közgazdaságilag a lecsúszott, elszegényedett országok példái. A kapitalista

világversenyben mint egyoldalú és szűkkörű agrárállamok, túlságosan sokat nem számítottak. Gyümölcsből és borból így is sokszázmillióos kivitele volt különösen Spanyolországnak. Spanyolországnak különben nagy természeti kincsei, hatalmas bányái vannak, különösen vasbányái Kataioniában, a lelki készségek, a kapitalizmushoz szükséges tulajdonságok azonban hiányoznak a spanyol népben és nagyipara egész alárendelt jelentőségű maradt.

Az amerikai országok az Egyesült Államok kivételével megmaradtak nyerstermelőknél és a világkereskedelemben mint nyersanyagszállítók számítanak. Felbecsülhetetlen agrárkincseiknek s egyéb természeti erőforrásaiknak főleg az Egyesült Államok nagyvállalatai tették rá a kezüket, ezek használják ki főleg Mexikó és a középamerikai országoknak dúsz természeti kincseit. Argentína és Brazília és a legtöbb délamerikai állam 1914 előtt állandóan gazdasági és főleg pénzügyi bajokkal küzdöttek; a világháború alatt azonban, midőn a hadviselt országok nyersanyagszükséglete megsokszorozódott, egyszerre felemelkedtek, különösen Brazília és Argentína. Afrika és Ázsia országai 1914 előtt még mint az európai kapitalista országok nyersanyagszállítói és iparcikkeinek piacai szerepelnek. A japán nagyipar fantasztikusan gyors felemelkedése 1914 utánra esik.

Midőn így az összes gazdaságilag fontosabb országok gazdasági fejlődését áttekinthettük, önkéntelenül felmerül az a kérdés, hogy a XIX: század káprázatos eredményei minek tulajdoníthatók? Erre a kérdésre röviden így felelhetünk: az egyes ember autonómiájának, a szabad munkának. A nagy eredményeket, az igazi nagy gazdasági sikereket a szabad munka, annak „racionálisztikus szervezete” szűke meg. Polgári szabadság nélkül az a roppant felépítmény, melyet kapitalizmusnak nevezünk, nem volna s maga a kapitalizmus legalább a kapitalizmusnak az egyéni tulajdonon s a magánvállalkozáson alapuló formája nem képzelhető el a francia forradalom nagy okmánya: az Emberi jogok deklarációja nélkül.

IV.

MAGYARORSZÁG KÖZGAZDASÁGA.

A történelmi katasztrófák befolyása Magyarország közgazdaságára. – Magyarország mint Bécs gyarmata. – Berzeviczy Gergely. – A gazdasági és pénzügyi viszonyok Széchenyi felléptekor. – Széchenyi és Kossuth. – A Védegyelet. – A gazdasági élet az abszolutizmus alatt. – A kiegyezés gazdasági jelentősége. – A magyarság és a kapitalizmus. – Az állami iparpártolás. – A bankok és az ipar. – A magyar ipar és földművelés eredményei.

A középkorban a közgazdaságnak ugyanazokat a formáit, elemeit, eszközeit találjuk Magyarországon, mint Nyugat-Európában, a lakosság megszólása foglalkozások szerint a nyugateurópaihoz hasonló. Hazánk a középkorban virágzó ország s népessége sem igen kisebb, mint ebben az időben Nyugat-Európa országaié. Ha a XVI. század elején a szörnyű történelmi katasztrófa nem sújtja és gazdasági fejlődésében fenn nem akad, megindul ugyanaz az elpolgáriasodási folyamat, melyet Nyugaton látunk az újkor elején. A másfél évszázados élethalálharc a rabszolgatartó ázsiai nagyhatalommal s a nemzeti létért való szakadatlan küzdelem ezt az európai irányú és természetes alakulási folyamatot megbénította. Magyarország nemcsak rengeteg vért vesztett, hanem gazdasági fejlődésében is századokkal hanyatlott vissza. Lakosságának száma négymillió körül volt Mátyás király korában és a több évszázados magyar irtás után mindössze két és fel milliót számláltak össze a XVIII. század elején. Ha valaki a magyar gazdaságtörténetet mélyre hatóan elemezné, ezekben a történelmi katasztrófákban találná meg a nagy hiányoknak, a torz és csenevész gazdasági formáknak magyarázatát.

A nemzeti megpróbáltatások hosszú sora, amely „Zápolya öldöklő századával” kezdődött, az 1711-i szat-

mári békével végetért és a magyar gazdaságtörténelemnek is merőben új korszaka kezdődik. Az ország siralmasan el volt maradva, ipara, kereskedelme, földművelése egészen kezdetleges. Az 1723: 105. törvénycikk gondoskodott új lakosok behívásáról, akik közül a szabadok hatesztendős adómentességet élveztek. A bécsi kormány az akkoriban uralkodó merkantilista elvek szerint igyekezett a dinasztia örökös tartományaiban ipart teremteni, de Magyarországgal nem sokat törődtek. A szatmári béke után kezdődött meg Ausztriában s főleg Csehországban az iparnak állami támogatása és gyorsan virágzásnak indult, különösen Mária Terézia és József uralkodása alatt a cseh szövőipar; rávetette magát az iparúzésre még a nemesség is, Magyarországot azonban a kor elvei szerint gyarmat módjára kezelték. Az országgyűlések állandóan foglalkoznak gazdasági kérdésekkel, így az 1729-i, amely el akarta törölni a céheket, az 1751-i, amely a bor- és marhakivitel ügyében írt fel a kormányhoz, az 1764-i, az 1786-i. Magyarország, az erdélyi tartomány, a temesi bánóság és Szlavónia között Mária Terézia a vámsorompókat ledöntötte, de Magyarország nem sok hasznát vette az önálló vámterületnek, mert a vámpolitikát Bécsből a rideg merkantilista elvek és osztrák érdekek szerint irányították. Hiába szabályozta újból Mária Terézia 1754-ben a harmincadot, Ausztria gazdagodott, Magyarországon pedig a pangás állapotában maradt az ipar, a földművelés, a kereskedelem. A forgalom Ausztriából Magyarországra meglehetősen szabad volt, a Magyarországból Ausztriába irányuló árucserét azonban minden eszközzel megnehezítették. Míg Ausztria szabadon, majdnem vámmentesen behozhatta a Lajtán innenre áruit, Ausztriába kivinni vámmentesen csak azokat a nyersanyagokat lehetett, amelyeket az osztrák ipar nem nélkülözhetett, olyan cikket pedig, melyekre nem volt szüksége az osztrák iparnak, egyáltalában nem engedtek kivinni Magyarországból. A külföldi cikkek behozatalát egyszerűen megtiltották. Ugyanaz a gyarmati

rendszer volt ez, amelyet ebben az időben Angolország gyakorolt az északamerikai telepeivel. A magyar bor külföldre való kivitelét, mint azt Beer osztrák történetíró is elismeri, megakadályozták. Ez az egyoldalú merkantilista politika II. Józseffel érte el csúcspontját, aki 1784-ben a vámtarifát külfölddel szemben a legmagasabbra emelte s teljesen megbénította Magyarországnak Ausztriával való forgalmát, állítólag megtorlásul azért, mert a magyar nemesség adófizetésről nem akart hallani. A marha vámja Bécsig 36 forintot tett ki, ami azt jelentette, hogy az eladóra nézve minden harmadik marha elveszett. Magyarország összes kiviteli vámjait Bécs szabta meg és ez akadályozta meg azt is, hogy az ország Ausztrián keresztül nyugatra vigye terményeit. Hiába rendelkezett tehát az ország papiroson gazdaságilag önmagával, az önállóságnak nem vette hasznát: magyar árut megharmincadolják Ausztriában, de az osztrák árut illetékmentesen hozták be Magyarországba és nem volt az országnak egyetlen terménye sem, még a monopolizált dohánytermelést sem véve ki, melynek értékesítése ne Béctől függött volna.

Az ország csak nagyon lassan tudott fejlődni. 1778-ban 14,262.800 forint kivitel mellett 10,390.328 forint behozatala van Magyarországnak, 1785-ben a kivitel 17,510.129-re, a behozatal 12,049.198-ra emelkedett, a kiviteli többlet tehát 5,460.931. Ez ebben a korban igen jelentékeny számadat. Fiume 1789-ben kereskedelmi és váltótörvényszéket kapott. A népesség is szépen gyarapodott a XVIII. században. A II. József-féle 1785-i összeírás szerint a magyar királyság lakossága Horvátországgal és Tótországgal együtt 7,800.574, Erdély és a Partium 1,577.516, a Határőrvidék 700.000 lehetett; így az egész ország Erdéllyel, a társországokkal, a Határőrvidékkel együtt 9,394.305. A nyugati eszmék, köztük Quesnay és Smith Ádám tanításai is lassanként átszivárogtak, mint azt Berzeviczy Gergely közgazdasági munkáin, a kornak annyira értékes kútfőin érezzük. Az ő munkáiból látjuk,

hogy a XVIII. század még megközelítőleg sem hozta be a véres és zivataros századoknak a mulasztásait. Magyarország még nagyon elmaradt, földművelése külterjes, kereskedelme, ipara alig indult meg, földje elhanyagolt, a folyók kiáradásai néhol egész vármegyéket tesznek tönkre. A megcsontosodott rendiség kerékkötője volt a nyugat-európai szellemű fejlődésnek. A középkori hűbériség sehol sem állott olyan szilárdan ebben az időben, mint Magyarországon.

Magyarország fellendülését és gazdasági életének új korszakát 1790-től kezdve számíthatjuk, ami egyidőre esik a politikai felvilágosodással. A világháború óta napfényre került aktákból látjuk, hogy a magyar értelmiséget mennyire áthatották a nyugateurópai eszmék, főleg a francia forradalom tanításai. Ennek hatása látszik a korszakalkotó 1790-91-i országgyűlésen. A fellendülést rendszerint 1825-től számítják, gróf Széchenyi István fellépésétől, az azonban helytelen. Az új Magyarország eredetét Kossuth is 1790-ig szokta visszavinni; 1825-ben lelkileg már minden elő volt készítve. Az 1791-1 országgyűlés már függetleníteni akarta Magyarországot Béctől gazdaságilag is és nemcsak politikailag, és az ország gazdasági újjáépítésére 37 törvényjavaslatot dolgozott ki. Szó van a népesség szaporításáról, a nemzeti ipar fellendítéséről, gyárak emeléséről, a harmincad szedésének módjairól, az utak megjavításáról és a tengeri- és folyamhajózásról, Magyarország és Erdély között a harmincad eltörléséről. A céhrendszer már haldoklott, annyira, hogy az ipar fejlesztésének már nem is állt útjába. De mindazok a nagyszerű, lelkes kezdeményezések, amelyek ezen a nevezetes országgyűlésen felmerültek, megakadtak; jött a napóleoni kor s rengeteg pénz- és véráldozat zúdult az ország nyakába, majd ránehezült Ferenc császár és a Szentszövetség reakciója.

A közgazdasági irodalomban a koreszméket Berzeviczy Gergely képviselte, az evangélikusok főgondnoka, külföldi főiskolákat járt nagykészültségű, tudós férfiú.

Működése azért fontos, mert ő volt Smith Ádám első magyar tanítványa s egyúttal a nagy Széchenyi előfutárja. Ő a közgazdasági kérdések első alapos és európai színvonalú művelője Magyarországon. Úgy látta, hogy Magyarország és Közép-Európa anyagi felvirágzását csak a szabadkereskedelem, a régi monopóliumok és egyéb gazdasági megkötöttségek megszüntetése segítheti elő. 1808-ban megjelent kis gazdaságpolitikai értekezésében (*Ansicht des – Asiatisch-Europaeischen Welthandels*) azt hangoztatja, hogy az osztrák császárság és Oroszország között meg kell szüntetni a vámsorompókat. Kifejti, hogy Európa gazdasági ereit a folyók szolgáltatják, amelyek úgy hálózják be a kontinenst, hogy csatornákkal könnyű szerrel összeköthetők. Már az ő elméjében megfogant a Duna-Tisza-csatorna, a Száva-Adria-csatorna terve és ami még ennél is meglepőbb, szükségesnek látta, hogy a Földközi-tenger és a Vörös-tenger között lévő földszorost minél előbb csatornával átvágják. Írásai szárazak, unalmasak, lendületnélküliek és talán ezért nem volt hatásuk.

Az ipar a XIX. században még a nagyrészen német városi polgárság kezében volt és Bécsben nagyon vigyáztak arra, hogy valamelyik magyar iparág a nyakára ne nőjön az osztráknak. Posztógyár volt Gácson, amely még Mária Terézia korában létesült, Kassán, Pozsonyban, Miskolcon, Németújváron, Szokolcán, Trencsénben, de egészen finom posztót egyik sem állított elő. Az első bőrgyárat 1799-ben alapították. A selyemtenyésztés, melyet még Mária Terézia alapított, erősen fejlődik, ámbár a nyersselyem behozatalára mázsánként 6 forint, kivitelére pedig 12 forint 30 krajcár vámot kellett fizetni. A kereskedelem a kontinentális zár alatt megélénkült. A magyar gabonakereskedelem 1824-ig átlag 50.000 métermázsza gabonát szállított külföldre és ez a mennyiség 1826-ig 185.203-ra emelkedett. Az ország marhakivitele 1835-ben 308.592 darabot tett ki. Ugyanakkor a Magyarországból Lengyelországba, Poroszországba, Sziléziába szállított bor

évenkénti átlagmennyisége 250.000 akó. A gyapjútermelés szintén jelentékeny; Ausztriába- évenként átlag 110.000 métermázsa gyapjút szállított Magyarország. A XVIII. század végén és a XIX. század elején az országgyűlés nagyobb gondot kezdett fordítani a víziutak kihasználás sara és a mesterséges víziutak építésére. Első nagyobb csatornánk a Ferenc-csatorna, amely 1802-ben nyílt meg. Az 1790-i országgyűlés kimondotta, hogy Pest és Csongrád között csatárnával kell összekötni a két folyót és még a század elején megkezdődött a Duna szabályozása.

Magyarország közkérdésekkel foglalkozó kicsiny rétege a század elején már többé-kevésbé át volt hatva a nyugateurópai gazdasági eszméktől s igen sok híve van főleg a szabadkereskedelmi iránynak s általában hangoztatják, hogy a kereskedelem elmaradottságának a túlságba vitt védővámrendszer az oka. Ezért a korszakos jelentőségű 1825-i országgyűlés, amelyen Széchenyi fellépett, már szükségesnek tartja a vámok leszállítását, legalább is olyan mértékben, hogy a műipar Magyarországon is erőre kaphasson. A század harmadik, negyedik évtizedében még mindig nem múltak el az 1811-i és 1816-i devalváció pénzügyi következményei és a pénzszüke miatt a magyar mezőgazdaság rengeteg bajjal küzd. A mezőgazdasági terményárak 1810-től kezdve állandóan zuhannak, az állat kivitel erősen megcsappant: 1816-ban 136.976 darab szarvasmarhát hajtottak ki Ausztriába, 1825-ben már csak 93.706-ot. Széchenyi a Hitelben a mezőgazdaság bajait tárja fel, midőn felkiált: „A magyar birtokososztály szegényebb, mint birtokához képest lennie kellene.” Es főképen a mezőgazdasági termelés nehézségei és az értékesítés súlyos akadályai indították Széchenyit a Hitel megírására.

Széchenyi az angol gazdasági individualizmusnak az apostola Magyarországon. Életírói, magyarázói sokféleképpen értelmezik erkölcsi, gazdasági, politikai tanításait. Gazdag szellemi hagyatékából minden gazdasági irány

meríthet: a nagyipar fejlesztésének a hívei éppúgy, mint a mezőgazdák, a konzervatívok éppúgy, mint a radikálisok. Az összeomlás után egyes szélsőjobboldali körök szintén benne látták mesterüket s ráfogták, hogy a XIX. század szabadelvű irányzatának ellensége volt és Magyarország tragédiáját az idézte elő, hogy letért a Széchenyi által ajánlott ösvényről és túlságba ment a nyugateurópai szabadelvűség követelésében. Munkáiból, naplóiából, egész szellemi hagyatékából annyit el nem vitatható módon megállapíthatunk, hogy a gazdasági kérdésekben tudatos, meggyőződéses individualista; elvei, nézetei, elgondolásai rokonságot mutatnak Smith Ádám és Bentham tanításaival. Valósággal bálványozza a munkát, dicsőíti a tetterőt, magasztalja azt az akaratelhatározást és erő kifejtést, amit nem külső hatalom kényszerít ránk, hanem amit belső indítékokból viszünk véghez, saját elhatározásunkból.

Hirdeti az önkéntes együttműködést, ami tisztán szabadelvű gondolat, a közös érdekeken alapuló közös nemzeti munkát, a nemzeti szolidaritást, valósággal nem akar tudni államról vagy egyéb közhatalomról. Több helyen említi, hogy a kultúrának és a civilizációnak két fő előmozdítója van: egyik a szabadság, a másik a vetélkedési ösztön. Hadat üzent a rendi szervezetnek és mint naplójából látjuk, gyűlölte az egész rendiséget, visszaélésnek tekintette a jobbagságot, elavult intézménynek és a haladás kerékkötőjének tekintette a céheket, amelyek – mint mondotta – örökké hátráltatják a nyerstermények és a mesterművek árának egymásközötti rendes arányát. Túlzás azt állítani, hogy az a haladás, mely 1825-től kezdve 1848-ig végbement, tisztán az ő személyes műve és hogy a nemzetet egy halálos elaléltságból ébresztette fel. Ha eszméi számára a talaj nem lett volna előkészítve 1791 óta, könyvei és agitációja nem értek volna el olyan rendkívül nagy hatást. Ő is csak formát adott annak, ami a közlélekben már megvolt, ugyanúgy, mint minden idők nagy kezdeményezői, agitátorai, apostolai.

Széchenyit nem lehet olyan élesen szembeállítani Kossuthal, amint azt szokás és ami, sajnos, a köztudatba szinte belerögződött. Ugyanazt akarták mindketten: az ország anyagi felvirágoztatását, az új Magyarország megteremtését, a nyugateurópai új termelési elvek és módszerek szerint. Kossuth kezdetben smithiánus ugyanúgy mint Széchenyi, de míg Széchenyi elsősorban a mezőgazdaság fejlesztését tartotta fontosnak, Kossuth erősebben hangsúlyozza, mint ellenfele az ipar és kereskedelem kifejlesztését. Széchenyi vámmellenes, Kossuth később letérve a Smith Ádámféle elvekről, a német Friedrich List hatása alatt védővamos lett. Széchenyi nem akart gazdaságilag sem szakítani Ausztriával és szeretett volna együttműködni Metternich-el és a kormánnyal, Kossuth a gazdasági téren is a nemzeti élet teljességét kívánta. A mestérséges erőltetett iparfejlesztést azonban Kossuth is elítélte, „nemzetek iparirányát geographiai helyzet, népesség, népjellem s ezekkel rokon körülmények határozzák; s iparnak természetes gyümölcsként kell a nép állapotjából ki fejteni elannyira, hogy a védvám rendszer, egyed-áruság s az ipar erőltetés több hasonló fonák eszméi nem más, mint üvegházi tengő-lengő növényt teremthetnek... „Magyarországnak” (különös helyzetű egyes vidékeket kivéve) még igen soká – nem mondjuk: mindig – főképen földművelő országnak kell lennie.” – írja Kossuth.

Egészen biztos, hogy sem Széchenyi, sem Kossuth nem helyeselték volna a 67 után megkezdődő erőltetett iparfejlesztést. A pénzvviszonyok az egész reformkorszak alatt igen rosszak, a pénzszüke, mely egész Európaszerte uralkodott, meggátolta a reformkor nagy embereit fényes elgondolásaik kivitelében. Kossuth Lajos a Pesti Hírlap 1841 január 6-i számában panaszkodik a pénzszüke miatt és kifejti annak általános okait:

„Ilyenek például: 1. hogy más világ részekből régóta nem jó annyi nemes érez Európába, mint hajdanta.

2. a' státus adósságok. Európában a' nagyobb hatalmaságok között ekkoráig csak a' töröknek nem volt adóssága; már annak is van. Németországban csak Oldenburgnak s' Lichtenstein nagyhercegségnek nincs. Európa státus adóssága két év előtt 15,580 millió forintra hágott. Azóta egy pár százmillióval bizonyosan növekedett. Kamat fizetésül és tőke fogyasztásul már ama- két év előtti összevegtől is évenként 670 millió kívántatik. Az összes státusjövédelen pedig Európában 1836 millióra rúg; tehát az egésznek több, mint harmadrészét elnyeli évenként az adósság.
3. A' statuspapirosokkal nyerészkedés tömérdeket von el a' forgástól, s' a tulajdonképen adás-vevési piacról.
4. A' növekvő fényűzés naponként több s' több nemes erezet fordít arany, ezüst művekre, aranyozásra, ezüsttel borításra.
5. a' népesség sokkal nagyobb arányban növekszik, mint a pénztömeg; ez tehát sokkal többek között oszlik el és így gyérebb is."

Körülbelül ez volt az általános pénzügyi helyzet 1841-ben és ez 48-ig nem igen változott. A pénzszükével együtt járt az eladósodás. Hogy ez milyen mértékű volt, arranézve jellemzők Deák Ferencnek 1844-ből való megjegyzései: „Alig van már hazánk földjén adóssággal nem terhelt jelentékeny család, holott csak 50 évvel ezelőtt a magyar családok még jól bírták magukat. A hitelélet igen kezdetleges, pedig már külföldön fejlett bank- és tőzsdeélet folyt. A hitelezési módok rendi szelleműek és nem feleltek már meg a haladó idők követelményeinek. Bankok nincsenek, váltótörvény nincs s egyre sürgősebbé vált a magánjogi viszonyok gyökeres reformja. A betáblázás jogát már az 1723. évi 170. t.-c. kimondta és a telekkönyveket már József császár elrendelte az 1785 szeptember 20-án megjelent rendeletével, csakhogy a nemesség ellen-szegült. Ezeket a halasztást nem tűrő ügyeket némileg az 1840-i törvények rendezték.

A pénzintézetek igen lassan, nehezen fejlődnek. Az első takarékpéntárunk a Pesti Hazai Takarékpéntár

Egyesület, melyet Fay András alapított 1840-ben és amely 1844-ben részvénytársasággá alakult, vele majdnem egyidőben alakult meg a nagyszebeni takarékpénztár. Első bankunk a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank; ezt 1841-ben alapították 1 millió forint alaptőkével.

A reformkorszak nemzeti lelkesedése a magyar ipar alapjait is megvetette, ami rendkívül nehéz feladat volt s megvalósításához a romantikus kor tetterejére és bátorságára volt szükség, hiszen századok mulasztását kellett pótolni. Magyarország ebben is egyedül áll a világon. Harcolnia kellett a saját iparáért a saját kormányának gáncsvetései ellen. A kormány gazdasági téren sem tartotta tiszteletben a nemzet önrendelkezési jogát, ezért társadalmi úton kellett megkísérelni az iparfejlesztést. Így jött létre a védegyleti mozgalom, a Pozsonyban alakult országos védőegyesület kezdeményezésére, amely 1844 október 16-án tartotta meg alakuló közgyűlését. Az igazgató Kossuth Lajos lett. A Védegyelet célja az volt, hogy a nemzetet gazdasági önállóságra nevelje, hogy az ország belső fogyasztását lehetőleg a magyar műipar termékeivel lássák el. Az egyesület tagjai becsületszavukra fogadták, hogy 1850 október i-ig külföldi árut nem vesznek, magyar mesteremberekkel dolgoztatnak, a tudomány és művészet termékeit kivéve. A mozgalom jelentékeny részben a túlzó idegenimádatnak volt a visszahatása, ami olyan mértékű volt ebben az időben, hogy a magyar gyárosok is kénytelenek voltak külföldi jelzést használni. Széchenyi István ellene volt, attól féltve, hogy a védegyleti mozgalom átcsap rövidesen politikai térre és elkerülhetetlen lesz az összeütközés a bécsi kormánnyal. Deák Ferenc nagy buzgalommal vett részt a mozgalomban. Minthogy az ellenzék csaknem valamennyi vezére résztvett benne, mint gróf Batthyány Kázmér, Deák, Klauzál, Wesselényi Miklós, valóban lehetetlen volt letagadni a mozgalomnak politikai jellegét. A lelkesedés nem ismert határt. Költők dicsőítő himnuszokat zengtek, előkelő mágnásasszonyok csak ma-

gyar gyártmányú ruhákban jártak. Rendezett az egyesület kiállításokat, amelyek kitűnően sikerültek. A Vigadóban megrendezett első kiállításon 213 iparos, 14425 látogató vett részt. Az 1845-i kiállításon 516 volt a kiállító és 22.136 a látogatók száma.

A kormány a mozgalmat nem nézte jó szemmel s megkezdődtek rögtön a zaklatások meg az intrikák az uralkodónál, de úgy látszik, a kormánynak nem volt bátorsága a nagy társadalmi megmozdulást elnyomni. Bécsben azt hitték, hogy a védegyleti mozgalom gyorsan ellobbanó magyar felbuzdulás lesz, ámde csalódtak. A gyárak szaporodtak: 1846-ban 40 nagyobb gyár volt már Pesten és 12.112 iparos működött. Nagy lendületnek indult a selyemipar. Az 1770-ben alakult Valero-féle selyemgyár virágzó vállalattá nőtt. A külföldi behozatal jelentékenyen megcsappant. Az iparfejlesztés idejére esik az első vasutak megépítése is Magyarországon. Az első vasútvonal 1836-ban nyílt meg Pozsony és Nagyszombat között, ezt követte 1840-ben a pozsony-szentgyörgyi vasút és 1841-ben a szentgyörgy-bazini vasút. 1846-ban nyílt meg a Pest-Vác közötti, 1847-ben a pest-szolnoki, 1848-ban pozsony-marcheggi vasút. 1849-ben 178 kilo« méter hosszúságú vasútja van Magyarországnak.

A vámok kérdése az egész idő alatt a legtöbbet vitatott nagykérdés. Kossuth nézete az volt, hogy a kivitel csak mérsékelt vámokkal terheljék meg, amelyek nem bénítanak meg a forgalmat, s a tilalmi rendszer lassanként átalakulna védővámrendszerre. A közbeeső vámokat Kossuth fenn akarta tartani, mert felt az osztrák ipari cikkek beözön, lésétől. Egészben véve a Védegylet nem végzett hiábavaló munkát: nehéz viszonyok között életrekeltette a magyar műipart, a legnyomasztóbb vámviszonyok mellett foly tonos harcban a bécsi kormány ellenaknáival, kézzel-fogható eredményeket ért el. A reformkor sikere a kézműipar megindítása, a földművelés korszerű átalakítása, a Duna és Tisza szabályozásának kezdetei, a Nagymagyarország

mai vasúti hálózatának tervei, az első takarékpénztár, az első bank. Az 1839-40, az 1843-44. évi országgyűlésen vetették meg a mai Magyarország alapjait. Az örökváltság, amely a 43-i országgyűlésen ellenvetések nélkül átment, az első lépés a jobbágyfelszabadításhoz. Azt látjuk 1791-től 1848-ig, hogy Magyarország képviseli egymagában Közép- és Kelet-Európában Nyugat-Európa gazdasági és politikai szabadelvűségét. A nemzetépítő munkát a társadalmi kooperáció jellemzi. Mindent maga a társadalom kezdeményezett és vitt véghez a maga spontán elhatározásából.

Az önkényuralom a gazdasági életben nem törte úgy ketté a fejlődés vonalát, mint az ország politikai életében. A bécsi kormány a 48-as törvényhozás gazdasági rendelkezéseit végrehajtotta, igaz, hogy rosszakaratúan, brutálisan, nem titkolva ellenszenvét bizonyos rétegek iránt. A telekkönyvet az abszolutizmus vezette be (1855), itt kezdődik a rendszeres földadó, megalakulnak a kereskedelmi kamarák és a tőzsde, kiépülnek első nagy vasútjaink. Sok tekintetben potemkiniáda volt, amit az abszolutizmus teremtett s innét vettünk át igen sok rosszat, mint a központosítást, az állami iparpártolást, a bürokráciát, de az önkényuralom az ország közgazdaságában mégis eltörülhetetlen nyomokat hagyott.

A Habsburg-birodalmat 1850 október i-én önálló vámterületté nyilvánították, ezzel Magyarország addigi névleges gazdasági önállósága is megszűnt, majd 1851 november 6-án új vámtarifát léptettek életbe. Ausztria ebben az időben fontos kereskedelmi szerződéseket kötött, melyek közül az 1853-i Poroszországgal kötött szerződés érdemel említést. A közös vámterület a magyar iparnak sokat ártott és első hatása abban mutatkozott, hogy több magyar gyár becsukott, de használt a mezőgazdaságnak, ami főleg a malomipar gyors felemelkedésében nyilvánult. 1852-ben a malomiparban még csak 14 gőzgép működött 292 lóerővel, 1863-ban már 146-ra emelkedett a gőzgépek száma 3190 lóerővel. Ugyanebben az időben a szesz- és

cukortermelés is emelkedett. A Habsburg-birodalom szesztermelésének 53%-át Magyarország szolgáltatta. A cukortermelés felvirágzása szintén jelentékeny: 1850-ben 17 cukorgyár 9604 métermázsa nyerscukrot termelt, 1867-ig a gyárak száma 21-re, a nyerscukor mennyisége 102.555 métermázására emelkedett. Az 1859-i nyílt parancs kimondta az iparszabadságot, ami a középkori céhrendszer végét jelentette. A gyáripar fejlődését 1852-től 1863-ig a következő néhány szám mutatja: 1852-ben 79 gyár működött, 1775 lóerővel; 1863-ban 480 gyár 8134 lóerővel. A fémipar és az élelmiszeripar kétségkívül jelentékeny haladást mutatnak, csak a textilipar pangott, aminek az a magyarázata, hogy a bécsi kormány az akkor már virágzó cseh, morva, osztrák textilipart igyekezett minden módon megvédelmezni. Az ország külkereskedelmi mérlege változó; néha passzív, néha pedig aktív Ausztriával szemben. 1847-ben például 57,680.000 forintot tett ki az Ausztriából való behozatal értéke, a kivitel Ausztriába 62,768.000 forintra rúgott. Viszont az 1841-50-ig terjedő 10 évi átlagban a behozatal: 52,500.000, a kivitel Ausztriába 51,300.000. A mérleg tehát passzív. A lisztkivitel értéke az abszolutizmus alatt hatalmas összegre rúg. 1851-ben 33 millió forint értékű gabonát vittek ki Ausztriába, 1866-ban csak 25 millió értékűt. Viszont a lisztkivitel 1851-ben csak 400.000 forintot, 1866-ban már 10.6 millió forintot tett ki.

A bécsi kormány végrehajtotta a 48-i törvényhozás gazdasági rendelkezéseit, de nem volt benne sok köszönet. A dzsenti-osztályt azért, hogy a szabadságharcban résztvett, azzal büntették, hogy a birtokviszonyok rendezésénél megkárosították amennyire csak lehetett. Az úrbéresekért adandó kárpótlást Magyarországon az 1853 március 2-án, Erdélyben pedig az 1854 január 28-án kiadott császári nyílt parancs szabályozza. A földbirtokos osztályt „egyszerre megfosztotta az úrbéres munkában és egyéb szolgálmányokban bírt tőkéjétől, ez utóbbi az ezért megállapított,

többnyire csekélyebb értékű kárpótlást oly állami kötvényekben kapta meg, melyek forgalmi értéke a névérték 65-70 százalékának felelt meg, ami ránézve újabb 30-35 százalék veszteséget jelentett; s melyeknek teljes értékű törlesztésére a kártalanítandó földbirtokos maga is adózni volt kénytelen”, – írja Berzeviczy Albert. Előadja még Berzeviczy, hogy a földbirtokososztály, amelyet a biztos munkaerőtől máról-holnapra megfosztottak, nemcsak a szükséges forgótőkének volt híján, hanem a földhitelviszonyok rendezetlensége és a földbirtokok elértéktelenedése következtében a kölcsönszerzés lehetőségétől is el volt zárva. A felszabadítás áldásait megghiúsította az, hogy sem a földesúr, sem a jobbágy nem voltak kellőképp felkészülve a bekövetkező gazdasági küzdelmekre. A magyar paraszt tudatlansága miatt még a 60-as években is gyatrán végezte a szántást, marhaállománya csekély és rossz volt s így olyan szegény maradt a jobbágyi kötelmek megszűnése után is, mint amilyen régen volt, – olvassuk Berzeviczynél. S ennek a megállapításnak helyességében nincs is mit kételkednünk, ez azonban az elkerülhetetlen nagy reformművel természetszerűleg együtt járt. A hűberiség megszüntetése máshol (pl. Franciaországban) a mezőgazdaságban még nagyobb zavarokat okozott.

A lakosság lassan szaporodott, nem úgy mint Nyugat-Európában, ahol a gazdasági forradalom számtalan új megélhetési lehetőséget nyújtott. Magyarország és Erdély lakossága 1785-ben 8,586.090; 1850-ben Magyarország lakossága 7,864.262, Erdélyé 2,074.202, a Bánságé és a Vajdaságé 1,532.151, a Határőrvidéké 1,066.272, Horvátországé 865.403, az összlakosság ilyenformán 13,790.939.

Az elmaradt földművelés nem sokat hozott. Az 1861-62-i kimutatások Magyarország, Erdély, Horvátország búzatermését 20,810.780 bécsi mérőben állapítják meg, 14,575.498 mérőre becsülik a kétszeres termését, 23,821.369 mérőre a rozs termését, 15,050.702 mérőre az árpa-, 29,481.168 mérőre a zabtermést. Az ország dohányter-

melése 1851-ben 31,136 holdat tett ki, de már 1858-ban 133 -000 hold. A juh- és kecskeállományt az 50-es esztendőök végén 17 millióra becsülték.

A legnagyobb haladást az önkényuralom alatt a közlekedésügy mutatja. 1849-ben mindössze 178 kilométernyi vasútvonalunk van, 1866-ban 2158. Ebben az időben építették ki a mai nagy vasútvonalakat, a budapest-marchegg-bécsit, a budapest-temesvárit, a Délivasútát. Az első távíróvonal Marchegg és Pozsony között 1847-ben nyílt meg, 1867-ben 8155 kilométer hosszú távíróvonal van az országnak.

A pénzviszonyok az abszolutizmus alatt nyomasztóak. A nyugateurópai országok közül egyetlenegynek sem volt annyi pénzbaja, mint Ausztriának. A magyar szabadságharc alatt Ausztria államadósága 1200 millió forintot tett ki s ez az összeg 1858-ban már 2292 millióra emelkedett fel, a kamatteher pedig felszökött 40 millióról 101 millióra.

A 67-es kiegyezés, a nagy politikai esemény, a magyar közgazdaság történetében éppen úgy fordulópontot jelent, mint Németország közgazdaságában a frankfurti béke, vagy az Egyesült Államokéban a polgárháború befejezése. Magyarország megkapta az önálló államiságnak ha nem is teljességét, de legalább annak egy részét és bizonyos korlátozásokkal önállóan intézhette a saját közgazdaságát. A nemzeti erők mégis felszabadultak valamennyire az abszolutizmus bilincseitől. Nagy fellendülés indult meg 67 után, felpettedt a vállalkozókedv, ámbár az ország érezte a kezdetnek nem csekély nehézségeit. Magyarország gazdasági élete az 1867. évi XII. törvénycikk rendelkezésén nyugszik, ez állapítja meg az Ausztriával való gazdasági viszonyunkat, kimondván, hogy a vámterület közös. Magyarország és Ausztria közös vámhatár által körülvett egységes vám- és kereskedelmi területet alkotnak, s ez a viszony a 67-től 1914-ig a gazdasági fejlődésünk irányát erősen megszabta.

Az iparosjellegű Ausztriának az agrárjellegű Magyarországgal való összekapcsolása egyformán járt előnyökkel és hátrányokkal. Kétségtelenül volt sok haszna, de volt kára is. Előnye volt, hogy a magyar agrártermények biztos piacra találtak, a magyar gazdáknak nem kellett megküzdeniök a világpiacon versenytársakkal, amit különben már az abszolutizmus közgazdaságánál is láttunk; nagy hátránya az volt, hogy az iparilag nagyobb fejlettségű Ausztriához odacsatolták a kis fejlettségű Magyarországot, amely így csak minden erejének megfeszítésével, s a kormányok támogatásával fejleszthette csak ki a maga iparát. Magyarország beletartozván egy másik gazdasági, pénzügyi és hitelszervezetbe, nem szerveződhetett át önálló, egészséges gazdasági és pénzügyi egységgé.

Magyarország elvállalta Ausztria államadosságának egy részét, 583 és félmillió forintot és 1868 január elsejétől kezdve 29,188.000 forintnyi összeggel járult hozzá az államadosságok kamatainak törlesztéséhez. A közös ügy tehát meglehetősen terhekkal kezdődött. Magyarországnak sok mulasztást kellett pótolnia, hiszen a reformkor, amely a nemzeti ipart meglehetősen fellendítette, nem tartott olyan sokáig, hogy a százados elmaradottságot helyrehozhatta volna. Az abszolutizmus közgazdasági fejlődése nem sokat jelentett. Ezt a nemzet érezte s igyekezett pótolni a hiányokat. Hogyan, mi módon, milyen eszközökkel, s egyáltalában helyesek voltak-e azok a módok és eszközök, erről a nehéz kérdéstről sokat lehetne elmélkedni. A gazdasági életben a nemzetek erkölcsi erői és jellemük nyilvánulnak meg. Ezt az igazságot szembeűnően látjuk, ha összehasonlítjuk Angolország, az Egyesült Államok, Franciaország és Németország gazdaságtörténetét. Azokat a képességeket és készségeket tekintve, amelyek a modern ipari és kereskedelmi élet felvirágoztatásához szükségesek, a magyar nemzet érthető módon hátra volt maradva, mert a már említett történelmi katasztrófák a gazdasági erők és képességek természetes kibontakozását is befolyásolták.

Egy olyan nemzetnek, amely még a XIX. században is, a feudális megkötöttségek, hagyományok szűk keretei között élt, ahol a XIX. századig tartottak az őskommunizmus maradványai, nem fejlődhetek ki a tőkés termelési rend megvalósításához szükséges képességek, mint az erős akarat, az egyéni kezdeményezés, a gyorsaság, a találékony-ság. Vannak, kik azt állítják, hogy a kapitalista tehetségek merőben hiányoznak a magyar fajból. Ezt az állítást azonban igazolni lehetetlenség. Állandó, meg nem változ-tatható népjellem egyáltalában nincs és nem lehet igazolni, hogy a kapitalista gazdasági rendszerhez egészen különleges s olyan képességek szükségesek, amelyek kizárólag egyes fajok sajátos adományai. Az angol nép még a XVIII. század elején nagyrészt földműveléssel foglalkozott s a népjellem a XVIII. század folyamán alakult át. A gazdasági fejlődésben Angolország, Franciaország, Hollandia és Belgium mellett Németország is messze el volt maradva és 1815-ről 70-ig úgyszólván mindent pótol, később pedig túlszárnyalta valamennyit Anglia és Amerika kivételével. A magyar főnemesség és középnemesség leszármazottai a gazdasági foglalatosság iránt valóban nem sok érzéket mutattak, azt az állítást azonban, hogy a fajmagyarság az ipari és kereskedelmi tevékenység iránt érzéketlen, megcáfolják a tapasztalatok. Haraszthy Sándor, magyar ember, alapította a kaliforniai szőlőtelepeket, minden idők egyik legnagyobb agrárvállalatát. A háború előtti Egyesült-Államokban, a legkorlátlanabb szabadverseny hazájában, a kivándorolt magyarok igen jól megállották helyüket. Sok jómódú, sőt vagyonos ember akad az amerikai magyarok között, akik itthon, mint törpebirtokosok vagy napszámosok keresték meg kenyerüket. Egy írás-, olvasástudatlan kivándorolt postakocsis virágzó bankot alapított; bankárok lettek – a bankok igazi hazájában – egyszerű parasztemberek. Magyarok szervezték meg Cleveland egyik legnagyobb kertészeti vállalatát. Inkább az az állítás helyénvaló, s inkább az bizonyítható,

hogy a magyar nép idehaza, a sajátságos magyarországi milióban nem fejthette ki gazdasági képességeit.

Társadalmi fejlődésünk 67 után valóban torz irányt vett. Szekfü Gyula kitűnő megállapítása szerint, mialatt a nyugateurópai országok általában elpolgáriasodtak, Magyarországon e helyett a természetes elpolgáriasodási folyamat helyett megszerveződött külön osztállyá az „úri Magyarország”, az a hivatalnok értelmiség, amely elveszítve ősi vagyonát, a helyett, hogy szabadpályákon próbálkozott volna meg, a számára bőségesen nyitvaálló állami hivatalokba tódult. Ezt a ferdeirányú fejlődést azonban felülről irányították. Ha az államhatalom nem osztogat számukra hivalt, nem tartja fönnek a megyei, állami és egyéb szinekúrákat, kint az életben egész biztosan jó ügynökök, kereskedők, iparosok vagy vállalkozók lettek volna. A felső bürokrácia körében annyi kiváló, gyakorlati érzékű s nagykopeciójú pénzügyi és gazdasági szakember akadt minden időben, hogy bátran feltételezhetjük, hogy ugyanezek az emberek kinn az életben, mint bankigazgatók vagy ipari vállalatvezetők jól megálltak volna a helyüket

Magyarország pótolni akarta a mulasztásokat 67 után, főleg az ipar hiányát, és az állam maga vette a kezébe a kezdeményezést. Ezért a 67 utáni gazdasági fejlődésünk szellemét tekintve nem folytatása a reformkornak, amelynek szellemi vezére az individualista Széchenyi István volt. A reformkor szép eredményei mind társadalmi vagy magánkezdeményezésnek az eredményei; 67 után mindent az állam kezd, az állam támogat vagy alapít, az állam legfőbb gondviselő és kezdeményező. A francia konzul jelenti 1892-ben, hogy nincs még ország a világon, ahol az államhatalom olyan nagy befolyást gyakorolna a gazdasági életre mint Magyarországon. Állami iparpártolás olyan értelmében mint nálunk, máshol sehol nincs. Magyarország az étatizmusnak a szabadelvűség sokszor és méltán kárhoztatott torz hajtásának a legklasszikusabb példája.

Az új Magyarország gazdasági élete sok nehézséggel és küzdelemmel indult meg. Az államháztartás az elodázhatatlan nagy beruházások, főleg vasúti beruházások miatt állandó hiánnyal küzdött. A magángazdaság azonban igen tevékeny. A kereskedelmi miniszter 1872-ben 562 részvénytársaság alapszabályait látta el a bemutatási záradékkal. Bankok alakulnak egymásután Budapesten, Pozsonyban, Kassán, Temesváron. Ebben az időben jön létre a Magyar Általános Hitelbank, a Magyar Leszámítoló és Pénzváltóbank, a Jelzáloghitelbank, megerősödtek a Hazai Első Takarékpénztár, a Kereskedelmi Bank. 1867-ben 11 bankja van az országnak, takarékpénztára 65, szövetkezete 29, földhitelintézete 1, és a 67-től 1910-ig terjedő időszakban a bankok száma 341-re, a takarékpénztáraké 656-ra, a szövetkezeteké 1626-ra emelkedett. A pénzügyintézetek alaptőkéje 1867-ben 10,769.000 forint, 1900-ban a tartalékokat nem számítva, több mint 304 millió.

A kiegyezést követő két esztendő gazdasági életét a pénzbőség jellemzi, utána pénzszűke következett. A 69-i tőzsdeválság utórezgése már elsimultak, amikor kitört a nagy világválság 1873-ban, amely erős próbára tette az országnak anélkül is sok bajjal küzdő közgazdaságát. A gazdasági bajokat fokozta az, hogy több esztendőn keresztül megisméltődött a rossz termés. Az osztrák nemzeti bankkal, amely a monarchia bankjegykibocsátó pénzügyintézete volt, állandóan bajok voltak, ezért a magyar kormány önálló nemzeti bank felállítását kérte, de erre nem kapott engedélyt. így jött létre hosszú tárgyalások után az Osztrák-Magyar Bank, szóval, az osztrák nemzeti bank a kiegyezés szellemének megfelelő módon dualisztikus formát öltött. Két főintézete volt: a bécsi és a budapesti s 1880-ban már 14 fiókja, 1900-ban pedig 29 fiókja volt a monarchiában. A monarchia gazdasági életébe 1878-ban Bosznia és Hercegovina is belekapcsolódott, majd bekapcsolták Dalmáciát, amely eddig önálló vámterületet

alkotott. Mindkettő fontos volt, főleg a kereskedelemre nézve.

Az ipar szabadsága már az abszolutizmus alatt az 1859 december 20-i pátenssal életbelépett, a magyar kormány az 1872. VII. törvénycikkkel végleg megszüntette a céheket. Az iparszabadság elve megfelelt a szabadelvűség követelményeinek, a kisiparnak azonban, amely kis tőkével dolgozott, s szűk keretek között mozgott, egyáltalában nem kedvezett. Ezek az elvek azonban a levegőben voltak, s az iparszabadság elvén áll az 1884-i ipartörvény is, amely az iparegyesületeket létesítette. A nagyobbarányú állami iparfejlesztés és pártolás 1881-ben kezdődött s azóta folyton fokozódott. Ennek mélyreható bírálatára nincs helyünk, mindössze arra a megjegyzésre szorítkozunk, hogy a felülről irányított iparfejlesztés ámbár sok tekintetben igazoltnak látszik, nem bírná ki a szigorú és igazságos kritikát. Egyik nagy hibája az volt, hogy olyan iparágakat is fejlesztettek, amelyeknek nem volt meg idehaza az országban a nyerse anyaguk s ilyenformán egy mesterséges, üvegházi nagyipart hoztak létre, amelyet már Kossuth kárhoztatott, akitől az elnevezés is származik. Nagy hibája az állami iparfejlesztésnek az, hogy az ipart az államhatalom függvényévé tette. Azok, kik az államhatalom jóvoltából tettek szert a vagyponra, érthető módon igyekeztek meghálálni a pártfogást, más szóval támogatták a mindenkori kormányhatalmat, amelynek köszönhették profitjukat és vállalatuk felvirágzását. Több érvet lehet felhozni az állami iparpártolás mellett: 1. a közös vámterület nagyon megnehezítette a magyar ipar helyzetét, mert Ausztria elárasztotta az országot olcsó ipari terményeivel; 2. okvetlenül kellett valamit tenni gazdasági téren, ha Magyarország nem akart megmaradni kezdetleges agrárállamnak; 3. a tőkeszegénység, aminek gazdasági fejlettségünk clmaradottsága a magyarázata.

Az állami ipartámogatásnak a módja több fele volt. A legelső és leghatályosabb módja a közszállításokban

való részeltetése valamilyen iparágban. 1881-től kezdve a gyárak s vállalatok, ha olyan cikkeket készítettek, melyeket az országban addig nem állítottak elő, adókedvezményben részesültek. A mezőgazdasági szeszgyártást például tizenöt évre mentesítették a kereseti adó alól. Az ilyen gyárak nem fizették még az épületek megszerzésével járó illetéket sem. A törvény sok ilyen gyárat sorol fel, mint a porcellángyárak, kőedénygyárak, selyemfonók, selyemszövők, az egész textilipar, a villamosenergiát előállító üzemek. Az ilyen gyárak a munkagépeket önköltségi áron kapták az állami gyáraktól. Az államsegélyben vagy támogatásban részesülő gyárak ezrekre rúgtak a 900-as években. Nagy vagyonok jöttek létre az államhatalom jóakarató támogatásával s ily módon az államhatalom teremtett a maga számára vagyonos tőkésosztályt, amely a kormányzatot a legodaadóbb módon támogatta.

A magyar ipar egész története küzdelem a saját létéért. Fel kellett vennie a versenyt az osztrákkal, amelynek múltja századokra, a XVII. század végéig nyúlik vissza, meg kellett küzdenie a német versennyel. Az eredmény azok mellett az árnyoldalak mellett, amelyekről az imént megemlékeztünk, számottevő. 1857-ben 409.016-ra becsülték az iparral foglalkozók számát, 1869-ben 646.964-re, 1880-ban 788.970-re, 1890-ben 913.010-re. Húsznál több segéddel 1890-ben már 1244 vállalat dolgozott. A legnagyobb vállalkozó Magyarországon minden időben az állam volt. Az államé a vasút, a posta, a távíró, több millió hold erdő, több bánya, sok százezer hold föld; van állami selyemgyárunk és vasgyárunk. 1890 óta, amikor a magyar iparnak szinte új korszaka kezdődik, állami támogatással egymásután alakulnak a gyárak. A gyáralapítás nem volt túlságosan szerencsés elhelyezkedés tekintetében. Budapesten túlságosan sok gyár létesült, úgyhogy 1900-ban maga a főváros 374 gyárral szerepelt. 5654 volt ebben az esztendőben a magyar gyárak száma, de a nagy gyárvállalatok mind Budapesten összpontosultak. 1890-től 1900-ig

igen szép és nagyarányú a gyáripari fejlődés. A gőzkazánok száma 1890-ben 15.416, 1900-ban 26.127. Iparágaink közül a legtöbb értéket a század végén az élelmiszeripar termelte: 322,989.229 forintot. A faipar több mint 47 és félmillióval, a mész-, gipsz-, cement-, üvegipar több mint 25-tel, a fonó-szövőipar több mint 26 és félmillió forinttal szerepel.

Az alapítási láz kétségkívül megvolt. De Magyarország ebben a tekintetben is különbözik a külföldtől, ahol a nagyvállalatok legnagyobb részét individuális jellegűek. Amerika világraszóló nagy gyárvállalatai mind egy-egy nagy ipari szervező vagy feltaláló nevéhez fűződnek, a németek és angolok is nagyrészen. Nálunk kevés kivétellel, mint a Ganz-gyár vagy a Haggemacher és a Dréher-féle sörgyárak, a vállalatok nagyrészt bankok alapításai. Vagy ha nem azok, később kerültek bankkézbe. Az ipari fejlődésben elmaradt Magyarország, amely átugrotta a korai kapitalizmust, átmenet nélkül tért át olyan formákra, amelyeknél a kezdeményezés bankoktól vagy pénzügyintézetektől származik. Ez az a termelési mód, amelyet Ford annyit s nem ok nélkül hibáztat. A haszon – szerinte – sok közvetlenül nem termelő tényező osztozik, és a termelvények hozadékának legnagyobb része abban közvetlenül részt nem vevő bankoké.

Bankkezdeményezés és állami támogatás, ez a magyar ipar két legfőbb jellemvonása s éltető eleme. A világháborút megelőző idők egyik legnagyobb bankárja, Kornfeld Zsigmond egymaga egy sereg vállalatot alapított, s az ő bankjának, a Magyar Általános Hitelbanknak a kezébe kerültek az ország legnagyobb ipari vállalatai. Nagy vállalatfenntartó még a Kereskedelmi Bank, a Hazai Bank. Alig van Magyarországon pénzügyintézet, amelynek legalább néhány kisebb-nagyobb ipari vállalata ne volna. Az ország szélsőséges agrárjellege, ha nem is száguldó amerikai gyorsasággal, de lassanként mégis csökkent. 1890-ben az összlakosságnak 11.6 százaléka foglalkozott iparral,

1900-ban már 12.8 százaléka, 1910-ben 16.3 százaléka, s közvetlenül a világháború előtt az ipar nyújtotta nemzeti jövedelmeknek 23.3 százalékát a mezőgazdaságból származó 62.4 százalék jövedelemmel szemben. Az 1898-i felvétel szerint a gyárjellegű ipartelepek száma 2364, a tisztviselők száma 10.201, a művezetőké 3177, a gyári munkásoké és napszámosoké pedig 219.849. Az összes gyári személyzet létszáma ebben az esztendőben 245.564, az erőgépek kapacitása 262.000 lóerő, a termelés értéke 1.4 milliárd korona. Az előbbi szám, a gyárjellegű ipartelepek száma, 1913-ig megkétszereződött: 5332-re emelkedett. A hajtóerő háromszorosra, 845.000 lóerőre emelkedett, a munkáslétszám emelkedése pontosan 100 százalékot tett ki, míg a gyári termény értéke 3.2 milliárd koronára emelkedett. Csak a vas- és gépipart 677 gyártelep képviselte. Jelentékeny az emelkedés az élelmezési iparban és a textiliparban. A textilgyárak száma 1898-tól 1913-ig 32.8 százalékkal, az élelmezési iparral foglalkozó gyárak száma 54.5 százalékkal szaporodott. Textilgyárunk volt 1898-ban 110, 1906-ban 235 (34.000 alkalmazottal); a textiltermények értéke viszont megháromszorozódott.

Az 1906-i adatok szerint az ipari szükséglet Magyarország területén 4181 millió korona értéket tett ki, amiből 1200 milliót a kisipar, 2448-3 milliót a gyáripar fedezett, 532-7 millió értéket külföldről hoztunk be; így a hazai kis- és gyáripar összesen az összszükségleteknek 87-2 százalékát látta el. Az állami intézményekre, a megyékre, a városokra rákényszerítették a magyar árut. 1898 óta a magyar gyáriparnak szinte fénykora kezdődik. 1911-ben már 882 millióra rúg a 934-re felvett ipari részvénytársaságok alaptőkéje és a részvényeknek 71 százalékát itthon jegyezték. Sajnos, a gyáriparról szóló felvételek elég ritkák, valószínűleg nem teljesek és az adatok sokszor ellentmondók. Igen nagy az emelkedés az ország egyik legelmaradottabb iparágában, a textiliparban. 1898-tól 1906-ig a gyárak száma 113-ról 234-re emelkedett, a mun-

kások száma 13.000-ről 20.000-re, az érték, melyet a textilgyárak termeltek, 53-5 millióról 132-8 millióra fokozódott. A magyar gyáripár a háború előtt már kétszer akkora értéket termelt, mint a kisipar, az előzményekben említett külföldi jelenség: az üzemek koncentrációja nálunk is megállapítható. Legfejlettebb iparágunk 1914-ben az élelmező ipar, amely 1698 gyárat foglalkoztatott, azonkívül 68.000 munkást és összesen 1117 millió korona értéket termelt. Utána a vas- és fémipar következett 342 gyárral, 54.000 munkással, az érték pedig, amit termelt, 300 millió koronára rúgott az utolsó évben. Gépgyártással 311 gyár s 50.000 munkás foglalkozott; a gépgyáraink termelvényének értéke 241 millió korona 1914-ben. 1910-ben a kis- és nagyipar 1,004.342 munkást foglalkoztatott, s a nemzeti jövedelem összegében (Fellner Frigyes 1911-ik számításai szerint) a nagyipar 1,257.780,000 K-val, a kisipar 436,661.262 K-val szerepel, ami az összjövedelem 23.24 %-nak felel meg.

A gyáripari termelés 1913-iki eredményeit a Gyáriparosok Országos Szövetségének összeállítása szerint a következő adatok mutatják:

Villamosáram fejlesztés.....	29,027.000 pengő
Élelmezési ipar	806,697.000
Vas- és fémipar	293,000.000
Gépgyártás	262,485.000
Fonó- és szövőipar	95,402.000
Kő-, agyag- és edényipar	82,214.000
Vegyipar	144,421.000
Bőripar	52,143.000
Fa- és csontipar.....	48,281.000
Ruházati ipar.....	28,774.000
Sokszorosítás	49,420.000

A mesterségesen fejlesztett gyáripar olyan hátrányt is rejtegetett, amelyhez hasonlót csak a szintén földműves jellegű Oroszországban tapasztalhattunk. Amint láttuk, 1898-tól

1913-ig 100 százalékkal emelkedett az ipari munkások száma. Ezeket az ipari munkásokat a német szocialista elvek és a szervezkedés mintája szerint agitáló és dolgozó munkásvezetők hatalmas, több százezer főnyi táborra szervezték. Azok a közhatalmak azonban, amelyek az iparpártolással szaporították a munkások számát, szociális intézkedésekkel, s a külföldön: a Németbirodalomban, Franciaországban, Angliában ekkor már félévszázados, igen jól bevált szociális védelemmel nem igyekeztek a munkásság elégedetlenségét lecsillapítani. A gazdasági átalakulás igen jelentékeny Magyarországon, de ezzel a politikai fejlődés nem tartott lépést. A jogkiterjesztés terén minden országban nagy haladást láttunk 1850 óta, de Magyarország egy tapodtat sem ment előre. Nálunk a munkásságnak nem adták meg a politikai jogokat, ezért folyton lehetett őket lázítani a fennálló rend ellen. Es valóban, a sajátságos magyar viszonyok között elkeseredett, forradalmi szellemű munkásosztály keletkezett, amely bosszút állt a fennálló renden történelmünknek egy kritikus pillanatában. Nem hatósági munkaközvetítőket kellett volna felállítani, hanem beengedni néhány munkásképviselet a parlament termébe, amelynek levegője mindenütt megszeliidítette a forradalmi modort és törekvéseket.

A vállalatok államsegélye már i860 óta megkezdődött és i880-ig (13 év alatt) a kormányok 416.420 koronát költöttek iparfejlesztésre, ami 32.000 korona évi átlagnak felel meg. 1881-től 900-ig már 1,259.530 koronát költöttek; az évi átlag már 126.000 korona; 1891-től 1899-ig ráköltöttek az iparra 4,386.412 koronát, évenként 487.379 koronát. 1900-tól 1906-ig az ipartámogatásra fordított összeg 20,698.184 korona s így az évi átlag közel 300.000 koronát tesz ki. Az 1907-iki iparfejlesztési program életbe lépte után ez az évi átlalány 6,773,195 K-ra, a támogatott gyárvállalatok száma 1179-re emelkedett. A legtöbb kormányintézkedés, gyűlés, ankét, tanácskozás egyetlen tárgya, hogy mi módon fejlesszék az ország iparát. Az

állam milliókat ölt be a nagyiparba s hogy mennyit, pontosan nem is tudhatjuk, mert lehetetlenség volna kiszámítani az adóelengedések, a gépsegélyek és egyéb kedvezmények értékét.

Nemcsak az ipar, hanem a magyar földművelés is állami felügyelet alatt állott. De míg az előbbi az etatista rendszerben igen nagy előhaladást tett és kiváló eredményeket mutatott fel, a magyar földművelés az 1867-től 1914-ig terjedő korszakban csigalassúsággal vonszolta magát előre. Minek tulajdoníthatjuk ezt, nehéz volna egy rövidre szabott mű keretében kifejteni. Bizonyára rendkívül sok tényezőnek, amelyek között szerepet játszanak a gazdasági termelésnek úgy emberi, mint külső politikai elemei, a lélektani, a társadalmi, a politikai tényezők, a hagyományok, az ország függő viszonya idegen hatalomtól stb. A földműveselem általában konzervatívabb, lassan, nehezebben mozgó, mint az iparral, kereskedelemmel foglalkozó lakosság; nehezebben léptet életbe újításokat, nem oly könnyen alkalmazkodik az új viszonyokhoz. Mindenütt azt látjuk, hogy a liberalizmus korában a gazdasági élet korlátozást alig ismerő szabadversenyében az agráriusok alulmaradnak s mindenütt kérik az államhatalom védelmét.

A magyar föld a művelésre rendkívül alkalmas. Külföldi szakértők elismerik földjeinknek kitűnő és elsőrangú minőségét. Egyes terményeink, mint a búza és a bor világhírűek, bizonyos magyar gyümölcsfajták minőség tekintetében szinte páratlanul állanak. A talaj termőképességét azonban hátrányosan befolyásolja a rendkívül rossz, szeszélyes, kiszámíthatatlan magyar éghajlat.

A Volga-vidék és Spanyolország kivételével Magyarországnak van a legrosszabb éghajlata Európában. A múlt században egymást érték a katasztrofális szárazságok, melyek nem egyszer éhínséggel jártak, mint 1801-ben vagy 1863-ban. Tíz év közül átlag négy-öt a rossz. Az éghajlati viszonyokat súlyosbította még a XIX. század első évtizedében megkezdődő és a kiegyezés után teljes erővel

folytatott és tervszerűtlen vízszabályozás és vízlecsapolás. A rossz éghajlatú Magyarországon minden csepp fölöslegesnek látszó vizet leengednek a Fekete-tengerbe, s ma már nyíltan beszélnek arról, hogy az elsivatagoskodás veszedelme fenyegeti az Alföldet.

A gazdák helyzete Magyarországon sohasem volt túlságosan jónak mondható. A 48 utáni mostoha agrárviszonyokat már említettük s ezek a viszonyok 67 után sem javultak meg túlságosan. A rossz időjárás, a filoxera pusztítása, a Balkán-országokból becipelt sertés- és marhavész kiszámíthatatlan károkat okoztak a gazdáknak, akiknek bajait még tetézték a rossz hitelviszonyok, a nagy kamat, úgyhogy 67 után is rengeteg birtokos ment tönkre. A gépek használata általános Magyarországon is 67 után, de korántsem olyan mértékben, mint egyes külföldi agrárországokban, például az Egyesült Államokban, Kanadában, Franciaországban vagy Németországban. A tudományos mezőgazdaságban általában Magyarország a külföld mögött több évtizeddel el volt mindig maradva. Sajátságos, hogy mialatt az ipar és a kereskedelem kitűnően megszervezkedett, megteremtette nagyon jól működő, a bajban lévő iparosságnak mindig segítségére siető szervezetek, a gazdáknak szervezetük alig van. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület csak nagybirtokos érdekeket képvisel, a Gazdaszövetség alig számított. Volt az országnak, amióta a gazdasági minisztériumokat elválasztották, nagy földművelésügyi minisztériuma, de ez csak politikai és bürokratikus szerv volt, a mezőgazdaság módszereire, magára a termelésre egyáltalában nem gyakorolt irányító befolyást. A komoly agrármozgalom csak gróf Károlyi Sándor fellépésével, 1901-ben kezdődik (gönci levél).

A viszonyok ereje a magyar földművelést mégis lassú haladásra kényszerítette. A magyar birodalom 56.5 millió katasztrális holdat tett ki, amelynek csak 20 százaléka állott művelés alatt 1848 előtt, a jobbágyság korában. 1870-től 1910-ig 5-5 millió holddal gyarapodott a művelés

alatt álló terület s ugyanebben az esztendőben 3963 millió koronára becsülték az ország mezőgazdasági terményeinek értékét. 1872-ben a szántóföldeknek 28 százaléka maradt ugaron, 1910-ben már csak 8,1 százaléka, ami a haladás tagadhatatlan bizonyítéka. Mezőgazdasági terményeink között az első helyen a búza áll, különösen a 60-as évek óta, amikor a Marostól délre eső síkság, az úgynevezett Bánát búzatermő jelentőségét felismerték. Azután a kukorica következett, a rozs, az árpa és a cukoripar fellendülése óta a cukorrépa. Közvetlenül a világháború előtt 1091 millió métermázsára becsülték a föld egész búzatermését, amiből Magyarországra 37-35 millió esett.

Feltűnő, hogy milyen kevés Magyarországon a mezőgazdasági termények hozadéka, ami az éghajlati viszonyokai van kapcsolatban, meg azzal, hogy a magyar földművelés még mindig idegenkedik a külföldön bevált tudományos módszerek alkalmazásától. Igaz, hogy a minőség kitűnő, amellyel a külföld nem versenyezhet. A búza hozadéka holdanként átlag 7.4 métermázsra volt 1914 előtt. Dániában 15.2, Németországban 13.03, Belgiumban 13.5. Azt is megállapították, hogy a mezőgazdaság aránylag sokkal többet jövedelmez külföldön mint nálunk; Német- és Franciaországban például négyszer, ötször annyit. A hajdani nagyszerű magyar állatállomány az állatjárványok, de még inkább a nagykiterjedésű mezők művelés alá hajtása következtében erősen megcsappant, de még így is egymilliárd koronára becsülték 1901-ben az állatkivitel értékét és közel 900 milliót tett ki az állati termékek: méz, tej, vaj, tojás értéke. Jelentékeny volt 1914 előtt a gyümölcs- és szőlőtermelés hozadéka is. A szőlőterület 1914-ben 257.800 hektárra becsülték, s 1911-ben a magyar szőlővidékek közel 5 millió hektoliter bort termeltek 216 millió korona értékben. Közvetlenül a világháború előtt 7400 millióra becsülték a földművelés egész bruttó jövedelmét.

A földbirtok Magyarországon nem demokratizáló-

dott, s nem folytatódott az a folyamat, amely megkezdődött 1848-49-ben a század legnagyobb reformművével, a jobbágyfelszabadítással. A liberális politikai rendszer, amely az államhatalom minden eszközével fejlesztette, gyámolította az ipart és a kereskedelmet, a földmívelést teljesen elhanyagolta s az a bizonyos természetesen nevezhető folyamat, amelyet ugyanebben az időben minden haladószellemű nyugateurópai országban látunk: a közép- és kisbirtokrendszerre való áttérés Magyarországon megakadt. A nagybirtokosság a politikára továbbra is döntő befolyást gyakorolt. A középnemesség legnagyobb része elvesztette vagyonát, de megmaradt a nagybirtok. Ez a jelenség a politikai viszonyokkal szerves kapcsolatban van. Magyarország politikailag semmit sem fejlődött 67 óta: 1910-ben a lakosságnak csak 6 százaléka volt választó, az ipari munkásságnak 98 százaléka nem volt szavazó. A földadót igazságtalanul rótták ki: a kataszteri tiszta jövedelem szolgált alapul, ami két és félszer volt kevesebb a valódi jövedelemnél s az egész országra 370 millióban állapították meg és úgy osztották meg, hogy a nagybirtok holdja 0-1-1-5 korona adóterhet viselt, ugyanakkor a kisgazdabirtokot holdanként 10-20 koronával terhelték. Rosszakarattal nélkül állíthatjuk, hogy a magyar földbirtokpolitika és az adózási rendszer népellenes volt.

A nagybirtok kedvezményeket, kiváltságokat élvezett, áruinak megvolt a biztos piaca Ausztriában, mégsem beszélhettünk Magyarországon a földmívelés különös prosperitásáról. A 70-es esztendőktől kezdve csaknem állandóan kísértett az agrárválság, a gazdák örökösen sírtak, panaszkodtak, közben nyakig úsztak az adósságokban. 1910-ben 831 millióra becsülték a földbirtokokra bekebelezett terhek nagyságát. A nagy adósságok főleg a mágnás-nagybirtokokat és a középbirtokokat nyomták, holott a közös vámterület éppen a magtermelő nagybirtoknak kedvezett.

A birtokmegosztás 1867 óta alig változott Magyarországon. A XX. század mesgyéjén 32½ %-ot tett ki

a nagybirtok, $55\frac{4}{5}\%$ -ott a középbirtok, csak 46.5% volt a kisbirtok, ebben is a törpe gazdaságok 6%-kal szerepelnek. Korlátolt forgalmú kötött birtok volt az ország földterületének 34.56%. Magának az Esterházy-családnak 516.000 holdja volt Magyarországon, a Schönborn grófoknak 241.000, a nagyváradai püspöknek 187.000, az észtergomi főkáptalannak 70.000, a pannonhalmi Benedekrendnek 67.000 holdja.

A földtulajdon egészségesebb megoszlását megakadályozta a hitbizományi intézmény is. Ezt a spanyol és a német jogrendben gyökerező ósdi intézményt I. Lipót császár plántálta át az 1687: IX. törvénycikkkel s később az 1723: L. törvénycikk az intézményt a középnemességre is kiterjesztette. A hitbizományi rendszer, melyet a magyar jogélet máig sem tudott kiküszöbölni, töméntelen kárt tett s káros volt gazdaságilag és társadalmilag egyaránt. Gazdaságilag azért, mert legnagyobb része megmaradt a külterjes művelés mellett; társadalmilag a legsúlyosabb terhet jelentette, mert a lakosság terjeszkedését az országnak azokon a vidékein gátolta meg, ahol az arányos birtokmegoszlásra a népesedés szempontjából a legnagyobb szükség lett volna. A magukat szabadelvűeknek nevező kormányok nemhogy el nem törölték, hanem ellenkezőleg, tovább szaporították a hitbizományokat. 1850-től 1870-ig tizenegy új hitbizomány létesült Magyarországon, a szabadelvű kormányok pedig 1870-től 1893-ig 54 újat létesítettek, jóval többet, mint a feudális kor körülbelül két és fél évszázadon keresztül.

A kormányok érezték, hogy a 48-i nagy reform folytatásának mégis elérkezett az ideje s úgy gondolták, hogy az elmaradott állapoton telepítéssel segítenek. így jött létre az 1894: V. törvénycikk, mely a telepítést elrendelte, amelynek eredményeként 30.303 hold területet használtak fel ilyen célokra. Oly csekély, olyan szerényméretű volt ez, hogy még csak kezdetnek is alig nevezhető.

A 80-as esztendőktől kezdve a rossz földbirtok-

viszonyok miatt a nyugateurópai országokhoz képest gyéren lakott országban egyre nagyobb méreteket öltött a kivándorlás. A kérdéssel foglalkozó kutatók közül főleg Oppenheimer mutatott rá a nagybirtokrendszerre, mint a kivándorlásnak egyik legfőbb okára. Az egyre szaporodó földművelakosság nem tudván földhöz jutni, vagy a nagyvárosokba tódult ipari proletárnak, vagy kivándorolt Amerikába és ott kínálta fel az ipari és bányavállalatoknak munkaerejét. 1886-tól 1890-ig 25.725 a kivándorlók évi átlaga, 1891-től 1905-ig 25.006, 1900-tól 1905-ig már 110.000-en távoztak el az országból. 1908-ban egy év alatt 22.065 ember vándorolt át az óceánon túlra, 1900-ban 54.697, 1901-ben 71.474, 1905-ben ez a szám egyszerre felszökik 170.430-ra, 1906-ban 186.000-re és ez az arány tartott 1914-ig. Több millió ember hagyta itt az országot, kik közül a ma Amerikában élő színmagyarságot 600.000 főre becsülik. A hivatalos körök és a sajtó fel-felhördültek a nagy vérveszteség láttára, a nagybirtokosok megijedtek, hogy majd emelkedni fog a mezőgazdasági munkabér, de ezt is, mint minden szociális kérdést, közigazgatási úton, szigorúbb hatósági ellenőrzéssel próbálták megoldani, természetesen sikertelenül.

Az általános haladást a kereskedelem és a forgalom számai mutatják legvilágosabban. Azokon a védvamos és védvamelles irányokon, amelyekre a nyugateurópai országok gazdasági viszonyainak tárgyalásakor megemlékeztünk, mi is átestünk és kereskedelmi politikánk általános iránya a 90-es évekig védvamelles, attól fogva erősen védvamos. Láng Lajos kimutatja a vámok történetében, hogy amióta a monarchia az erősen védvamos rendszerre áttért, a közös vámterület külkereskedelmi forgalma lényegesen csökkent. Kereskedelmi mérlegünk legtöbbször passzív, kivéve az 1899-től 1905-ig terjedő kis időszakot, amikor a kereskedelmi mérleg 700 milliós többletet tüntet fel Magyarország javára. 1868-tól 1871-ig terjedő időszakban Magyarország behozatala 639.4 millió forint,

kivitele 659.8 millió, 1911-ben a behozatal 2082.2 millió korona, a kivitel 1830.5 millió. Szerbiával 1883 óta szabad forgalmunk volt és vámmentesen jött be egész sereg élelmiszer és nyersanyag. A védővamos korszakban 1891-ben odajutottunk vissza, ahol 1882-ben álltunk. 1882-től 88-ig ugyanis 680 millióról 530 millióra esett vissza az ország külkereskedelmi forgalma. Nagy hatással volt az ország külföldi forgalmára az 1902-i német vámtörvény, amely az Osztrák-magyar monarchia agrárterményeinek legnagyobbbrészét kiküszöbölte a német piacról. Eredménye az lett, hogy emelték ismét az ipari vámokat, hogy a német ipar az osztrák és a magyar ipart el ne nyomja, majd 1907-ben felemelték a mezőgazdasági vámokat is. A Szerbiával való vámháborúba is ez sodort bennünket. A nagy gabonavámok szokásos következményei Magyarországon is észlelhetők voltak: a gabonavámok előidéztek a kenyérárak emelkedését, ami a munkabérek felemelését vonta maga után s ezzel ismét természetesen együtt járt az iparcikkek árának rohamos emelkedése. A német vámtarifa miatt a német piacot csaknem teljesen elvesztettük, mire a magyar kereskedelem arra kényszerült, hogy Magyarország mezőgazdasági terményei számára biztosítsa az osztrák piacot. Magyarország, amely súlyos adót fizetett az osztrák ipar javára, ezzel erősebben odakapcsolódott Ausztriához. Minthogy a német piacot elvesztettük, az Ausztriával való gazdasági kapcsolatunk aligha változott volna akkor sem, ha Magyarország az önálló vámterületet lassanként kiverekedi. Kivitelünk 80-90%-a ment Ausztriába. 1911-ben kivitt liszt értéke 654.4 millió, ebből Ausztriába ment 93.2%. Vágó- és igásmarha kiment az országból 231.2 millió, ebből Ausztria vett át 91%-ot. 40 millió szárnyasnak, ami külföldre ment, fele esik Ausztriára.

Az árak hullámzása külön tanulmányt igényelne. Itt is benne vagyunk az európai gazdasági áramlatokban. Legnagyobb volt a drágaság 1873-ban, a nagy összeomlás

elején, s a legnagyobb olcsóság 1896. évben állapítható meg. Az első és szembetűnő ok az 1873-i jelenségnél a pénzhiány, a kölcsönszűke, emitt pedig a kölcsönbőség. 1896-tól kezdve pedig állandó az áremelkedés, először csak lassú tempóban, 1906 után pedig gyorsabb ütemben, úgy, hogy általános a panasz, hogy főleg az alsóbb néposztályok s a fixfizetésűek nem tudnak jövedelmeikből tisztességesen megélni. Egymást érték szokás szerint a drágaság okait kutató szaktanácskozások, ankétok, anélkül azonban, hogy a kérdést meg tudták volna oldani. A főök az agrárvámoknak a felemelése volt, ami az iparcikkek megdrágulását hozta magával.

1898-tól 1914-ig, a gyáripar felvirágzása korában, a bankok és pénzüzetek is megduzzadtak. Az ország még mindig tőkeszegény, de pénzüzetünk rengeteg van, aránylag sokkal több, mint bárhol Európában. 1914-ben 5832 hitelintézet működött az országban – ebből szövetkezet volt 66%-a valamennyinek alaptőkéje 13.316 millió koronát tett ki. Nagy európai színvonalú intézetek az Általános Hitelbank, melyet Kornfeld Zsigmond virágoztatott fel, a Kereskedelmi Bank, mely Lánczy Leó alatt élte fénykorát. Fontosabb pénzüzeteink még a Leszámítoló és Pénzváltó Bank, a Magyar Jelzálog Hitelbank, a Magyar Bank és Kereskedelmi Részvénytársaság, az Agrárbank, s még az Országos Központi Hitelszövetkezet érdemel említést, amely a hitelszövetkezeteknek legnagyobb részét magában foglalja.

A közlekedés terén Baross Gábor, a nagyenergiájú politikus pótolta a többévtizedes mulasztásokat. Vasútvonalaink hossza körülbelül 22.000 kilométert tett ki 1914-ben, de útjaink még mindig ázsiai állapotban voltak: a 93.565 kilométer hosszúságú közúti útvonalból 32.000 kilométer nem volt kiépítve 1914 előtt.

A nemzeti vagyon fokról-fokra való gyarapodásáról pontos statisztikai adataink, sajnos, nincsenek. Fellner Frigyes számításai szerint 41.35 milliárdot értek a világ-

háború előtt Magyarország anyagi javai, melyeket $10^{1/4}$ milliárd adósság terhelt. Ebből 60% az ingatlanra, 43 a termőföldre esett. Az egy családra eső nemzeti vagyont Fellner 920 koronára, az egy fejre esőt 185 koronára becsülte, ami jóval kisebb, mint akkoriban a nyugat-európai országokban egy fejre eső nemzeti vagyont. A világháború előtti Magyarország a kevéspénzű, szűkös viszonyok között élő emberek országa volt, ahol az általános szegénység sivatagjából csak elvétve emelkednek ki a százezerholdas hitbizományok és a nagyvállalatok oázisai. Ha a magyar közgazdaság élete folyását 1791-től csak így futólag szemügyre vesszük, bizonyos bántó összehangtalanság tűnik fel. Legfeltűnőbb az, hogy az ipar elég gyors evolúciója mellett, amit az államhatalom minden eszközzel előmozdított, mennyire elhanyagolt állapotban maradt az annyiszor hangoztatott létforrás, a magyar föld. A kiegyezés utáni kor közgazdasága egész más irányvonalon haladt, mint amelyet Széchenyi jelölt ki és amelyen a reformkorszak megindult. Széchenyi aligha helyeselte volna az ipar állami támogatását, s a közgazdaság és politika összeházasítását. Az elfogulatlan bírálónak el kell azonban így is ismernie, hogy a magyar ipar szép eredményeket mutat fél, ámbár lehetséges, hogy a túlságba vitt állami beavatkozás megfojtott sok egészséges erőt, amelyek spontán módon jobban kibontakoztak volna. A magyar ipar fejlődése szinte impozáns, ha meggondoljuk, hogy nem voltak olyan ősi alapjai és tradíciói, mint Nyugat-Európában. Olyan ipari szervezők, mint Weisz Manfréd, az idősebb Chorin Ferenc, Hatvany-Deutsch Sándor, a gazdasági életben úttörő országokban is kiváltak volna. Amikor az első vasút megindult, a mozdonyokat, síneket, az összes alkatrészeket mind külföldről hozták be, első hídjaink vasalkotórészei Angolországban készültek. Egy fél évszázaddal később már Magyarország állította elő az összes vasúti- és hídrészeket, a gőzmozdonyokat, és gyártmányai a külföldiekkel felvehették a versenyt. Gazdasági

gépeink, főleg a cséplőgépek, elsőrangúak, a magyar bútorgépek termékei a legszebb külföldiekkel versenyeznek, sok ipari termékünk (például az izzólámpa) elsőrangú minőségűek. Kandó Kálmán villamosmozdonyával látták el már a világháború előtt az olasz vasutakat. Egy műszaki embernek kellene megírnia, hogy a magyar ipar mennyi önállót, mennyi eredeti találmányt alkotott.

Mindezt nem mondhatjuk el a magyar földművelésről, melynek nagy kérdései máig megoldatlanok.

V. A TÁRSADALMI KÉRDÉSEK 1914 ELŐTT.

A gazdagok és a szegények közötti ősi ellentétek a kapitalista korban kirívóbbak, mint régen bármikor. Az ellentétek kiéleződéséhez hozzájárult egy merőben újkori tényező: az, hogy a XIX. század szegény embere tudatában van az ő nyomorúságos helyzetének. A felsőbb körök utilitarista és hedonista életszemlélete uralkodik rajtuk is, igényeik vannak az étellel szemben s a bajokat, a nyomorúságot sokkal jobban érzik, mint a középkori jobbágy vagy az ókori rabszolga.

A század második felében a kritika a korlátlan szabadverseny elvét mindjobban kikezdi s nemcsak azok szólalnak fel ellene, akik az ipari munkásság törekvéseivel mindenben azonosítják magukat, hanem a munkásmozgalmon kívülállók is. Azt látjuk, hogy a korlátlan gazdasági szabadság, a manchesterizmusban való hit a század közepén már megrendült. A klasszikus gazdasági iskola-nak a visszahatását meg lehet állapítani már Friedrich Listnél és még kifejezettebben a 70-es, 80-as esztendő-k ügynevezett katedra-szocialistáinál, akik a szabadverseny visszaélései ellen követelik a hathatósabb állami beavatkozást.

A kor nagy individualistái, a francia Bastiat és az angol Herbert Spencer azt hirdették, hogy az állami beavatkozás a gazdasági életbe az egyéni szabadság rovására megy, de már az 50-es esztendőktől kezdve az angol, francia, német közgazdasági és szociológiai irodalomban

széltében vitatják, hogy az állami beavatkozás meddig terjedhet, mi a haszna, mi a kára, és a laissez faire-elvet néhány szélső individualista kivételével, elvetik. Az államszocializmus német találmány, melyet Charles Rist, a kiváló francia közgazdász Rodbertus és Lassalle tanításából származtat, megalapítója pedig Wagner Adolf, a nagynevű német közgazdász, aki az 1876-ban megjelent „Grundlegung der Politischen Oekonomie” című nagy művében a legélesebben állást foglal Cobden tanításai és a manchesterizmus ellen.

A manchesteri iskolának már hadat üzent az 1872-ben Eisenachban tartott kongresszus, ahol professzorok, kiváló elméleti s gyakorlati közgazdászok és szociálpolitikusok vettek részt. Az államszocializmus alapvető tétele, hogy az állam az erkölcsi szolidaritásnak legfőbb szerve, amelynek kötelessége megvédeni az egyes embert mind a külső, mind a belső erőszak ellen. Az individualisták azt hirdetik, hogy az állam egyetlen feladata megvédeni a polgárságot vagyonában, szabadságában, de az állam, mint gazdasági szervezet, nem töltheti be hivatását. Az államszocializmus hívei ezt a tételt tagadják és számos figyelemreméltó érvet hoznak fel állításaik mellett. A legfőbb érvük a szocializmus fegyvertárából való, az, hogy a munkások és munkaadók között túlnagyok a distanciák s vannak társadalmi dolgok, amelyeken az egyes ember semmi módon sem segíthet, mert nincs meg hozzá a kellő ereje. Ezt a tanítást már egy francia szociológus, Dupont-White is hirdette, Wagner Adolffal csaknem egyidőben. Azt mondja, hogy „az állam vállalkozó s a dolgok született intézője”. Még Wagner sem megy el az államhatalomnak ilyen misztikus imádatáig.

Wagner és a német államszocialisták főleg arra töreksenek, hogy gondosan megvonják a határokat az egyéni jog és az állami beavatkozás között; nem vetik el az egyéni jogokat, csak korlátozzák. Azt hirdetik, hogy a személyes tevékenység maradjon épségben továbbra is, mert ez a

gazdasági haladásnak lényeges eleme, az államnak viszont gondja legyen arra, hogy mennél több ember részesüljön a gazdasági élet és a civilizáció áldásaiban. Wagner elgondolásában megmarad a magántulajdon, de az állam beleszól a javak szétosztásába, megakadályozza a jogosulatlan hasznot, közreműködik abban, hogy a munkás megkapja a munkája után járó rendes bért, igyekszik felemelni a munkásosztályt, végül odahat, hogy nagy vagyonok ne halmozódhassanak össze egyesek kezében. Wagner helyénvalónak tartja a nagyüzemek, a vasút, a víziutak, az erdők állami kisajátítását, a gázgyártás s olyan üzemeknek államosítását, melyek közszükségleteket látnak el, az állam feladata végül a javak szétosztásának ellenőrzése és a munkásság védelme. A munkás és munkaadó viszonyának állandó ellenőrzése és megrendszabályozása az államhatalom egyik legfőbb feladata még Wagner szerint, amit a gyakorlatban szószerint megvalósít ma az olasz fascizmus. Wagner Adolfnak igen nagy hatása volt a német közgondolkodásra, amely telítve volt Hegel tanításaival, aki az államot úgy tekintette, mint az egyetlen, legfőbb létformát. A főhíve Wagnernak maga Bismarck volt, a vaskancellár, aki, mint konzervatív junker, a manchesterizmusért nem túlságosan rajongott.

Wagner tanításai szószerint megvalósultak a világháborúban, amikor az államhatalom maga irányította a javak szétosztását és a termelést. A tapasztalatok azonban, amelyeket a világháború az államszocializmus gyakorlati megvalósításáról nyújtott, nem nagyon biztatóak, s maga Rathenau, a német élelmezési ügyek háborús diktátora mondotta ki az államszocializmusra a lesújtó ítéletet, hogy az minden vonalon, minden intézkedésében s teljes egészében megbukott.

Az államszocializmusnál gyakorlati szempontból is sokkal fontosabb a katolikus egyház reakciója. A római egyház nem ragaszkodik egy meghatározott termelési rendhez, elvben nem veti el a kapitalista rendszert, se a

magántulajdont, csak azt ítéli el belőle, ami ellenkezik a keresztény erkölccsel. A munkáskérdéssel az egyháznak foglalkoznia kellett. A forradalmi szocializmus nemcsak a kapitalizmusnak üzent hadat, hanem a különböző keresztény egyházaknak is, azzal vádolva őket, hogy elősegítik a munkásosztály kizsákmányolását.

A keresztényszocializmusnak, amely elnevezés a franciáktól származik, nagyon nehéz volna rövid meghatározását és eszmei tartalmának rövid jellemzését adni. Ugyanúgy, mint a szocializmus, ez sem egységes. Minden iránya megegyezik abban, hogy szembenáll a szélső szabadelvűséggel, elítéli a munkásság kizsákmányolását, s követeli az alsóbb néposztályok védelmét. Hatásuk a keresztényszociális mozgalmaknak sokkal nagyobb, mint a szocializmus több ismert irányáé, például a saintsimonizmusé vagy Fourier tanításáé. Legelőször a német katolikusok kaptak észbe, midőn látták Lassalle agitációjának sikkét. Ketteler mainzi püspök az „Arbeiterfrage und Christentum” című 1864-ben megjelent munkájában követeli a munkásosztály védelmét s Lassalle tanítása annyira rokonszenves neki, hogy még a munkabér vastörvényéről szóló elméletet is elfogadta. Franciaországban Lamennais abbé és Bûchez az előfutárjai, de a mozgalom eszmei magvetője elsősorban Le Play, a nagy francia szociál-filozófus.

Le Play, akinek hatása nálunk Magyarországon főleg gróf Károlyi Sándor akcióján érezhető, egyformán ellene van mind a szocializmusnak, mind az állami beavatkozásnak. Sokat járt külföldön, különösen Oroszországban, és tapasztalatai arról győzték meg, hogy a legfontosabb az alsóbb néposztályok megmentése céljából a családiás érzület ápolása. Egész elgondolásának alapja a család, az ősi patriarkalizmus modern formában, s maga a társadalom nem egyéb, mint a család kiszélesítése egyetlen nagy családdá. Erre építi föl az új társadalmat, melynek alapelve a szeretettel párosult tekintély. Elgondolásában a

gyár, a munkahely, a gazdaság keresztény erkölcsi közösséggé válnak, ahol mind a munkás, mind a munkáltató keresztényi érülettel viseltetnek egymás iránt, a munkás teljesíti kötelességét, a munkaadó megadja munkásának az illó bért.

A császárság bukása után Albert de Mun tanította a társadalomnak keresztény alapon való megszervezését. Az ő eszméje a megszervezett, a hierarchizált társadalom, amelyben egyformán szervezve vannak a munkaadók és a munkások. „Organisation Corporative”, a testületi szervezés Albert de Mun főprogrampontja. Az egész francia és keresztényszocialista mozgalmat egyébként erős államellenesség jellemzi: minden társadalmi célt, a nyomor enyhítését, a tőke és a munka kibékítését szabad társadalmi szervezkedéssel, állami beavatkozás nélkül akarják elérni.

A protestantizmus nem száll úgy szembe az individualizmussal és az azon fölépült gazdasági rendszerrel, mint a katolicizmus, annál kevésbé, mert az vele úgyszólván egy testvér. De a munkásság elhanyagolását és magárahagyatottságát a protestáns egyházak sem nézheték jó szemmel. Ketteler mozgalomával csaknem egyidőben, 1850-ben alakult meg Angliában egy vallásos színezetű egyesület, amely a munkások társulását igyekezett előmozdítani. Vezetői Charles Kingsley és Maurice nevű papok voltak, akik mozgalomuk előmozdítására „The Christian Socialist” címmel lapot is indítottak. Az angol protestáns irányú keresztényszocializmus a gazdasági és munkáskérdésekbe közvetlenül nem avatkozott be, inkább az erkölcsi reformot és a lelkeknek evangéliumi szellemenben való megújulását hirdette. A mozgalom nagy előhaladást tett; a „Brotherhoods” nevű szövetség kétezer kisebb-nagyobb egyesületet és körülbelül egymillió munkást foglalt magában 1914 előtt.

A protestáns keresztényszocializmus jól meg van szervezve az Egyesült Államokban is, ahol az első egye-

sületet Bostonban alapították 1889-ben. Németországban Stöcker és Todt lelkészek alapították meg 1878-ban a munkások keresztényszocialista pártját, Svájcban Kutter és Pflüger lelkészek voltak a mozgalom buzgó harcosai.

A XIX., de főleg a XX. század társadalmi mozgalmi közül első helyen érdemel említést a szolidarizmus, amely elsőnek proklamálta a népszövetség gondolatát is. A francia szociológiai iskola, különösen a Durkheim- és a Fouillée-féle irányok, a szélső individualizmusnak egyáltalában nem kedveztek. Durkheim minden nagy gondolatot s mozgalmat, vallást, szocializmust, erkölcsöt, a társadalmi organizmusból vezet le. A társadalom nála valósággal egy felsőbb lény szerepét tölti be. Autonóm egyén, aki a társadalmi szervezettől független, a szociológusok szerint nincs, mindenünket az összességnek köszönhetjük. Amellett a társadalmi munka megosztása, a gazdasági élet, a technika haladása mind egy nagy egység felé sodornak bennünket. Az embert nem lehet elkülöníteni az embertől, sem a társadalmakat egymástól. Ha Amerikában rosszul üt be a gyapottermés, megérzi Anglia gyapotszövő ipara, ha Indiának nincs rizstermése, a föld összes rizs fogyasztóira kihat. Ezekből a meggondolásokból szűrtek le Léon Bourgeois, a szolidarizmus legfőbb apostola és a többiek azt a tételt, hogy a szélső individualizmus káros, mert a valóságban a „minden egyes az összességé s az összesség a minden egyesé”.

A szolidarizmus, amely követőinél szinte a kereszténységet pótolta, főleg azoknak lett a hitvallása, akik elutasítják a kollektívizmust és az étatizmust, de nem teszik magukévá a szélső individualizmust. A szolidaristák helytelenítik a kereszténység „testvériség” és „szeretet” fogalmait; azt mondják, hogy a nagy forradalom okmánya, az Emberi jogok deklarációja, teljesen kielégíti az emberiség etikai szükségleteit, csak egy kis áldozatot kell követelni az egyes embertől a közösség javára. Erre a gondolatra építette Bourgeois az ő filozófiáját, amelynek itt csak gya-

korlati követeléseit említjük még fel. Ezek pedig a következők:

Biztosítás az élet kockázatai ellen, amelyeknek mindnyájan ki vagyunk téve; mindenkinek meg kell adni a létminimumot, mert nincs értelme a társadalmi létnek, ha nem biztosítjuk mindenki számára az életet. Követelte még az ingyenes oktatást, az aggkor és baleset elleni biztosítást s a progresszív adót.

Az individualisták nem maradtak adósak a kritikával és legfőbb érvük az, hogy lényegében ugyanazt hirdeti, amit a kereszténység, csak más szavakkal s az intézményes szolidarizmus szükségképpen azzal jár, hogy mindenki másra fog támaszkodni az életben, nem önmagára és ezzel a társadalmi parazitizmusnak veti meg alapját.

Angolországban igen nagy jelentőségre tett szert a Fabian Society nevű társaság mozgalma, a fábiánizmus, amely 1884-ben alakult főleg tudósokból, írókból, azzal a céllal, hogy a társadalmi kérdéseket és mozgalmakat, főleg a kontinens szocialista mozgalmét beható vizsgálat tárgyává tegye. Legismertebb tagjai Bernhard Shaw író és Sidney Webb, az ismertnevű szociálpolitikus. A fábiánusok elfogadták a marxizmus kritikai részét, elfogadják azt az állítást, hogy a tőke kizsákmányol s a tőkés osztálya tétlen és csak a munkás dolgozik, de a marxizmus pozitív programjával már nem értenek egyet. A szocializmus szerintük is el fog következni, de nem forradalmi úton és nem úgy, mint Marx gondolta. A fábiánusok vedelmezik a vallást, a családot és csak a fontos nagyüzemek köztulajdonba vételét tartják szükségesnek.

A fábiánizmusnál jóval nagyobb jelentőségű a francia szindikalizmus, melynek Georges Sorel az elméleti megalapozója, a „Reflections sur la Violence” című 1909-ben megjelent főművében. Tanításának az a lényege, hogy maguknak a munkásszakszervezeteknek kell minden más osztály kizárásával erőszakkal kiharcolniok a maguk uralmát.

Gyakorlati eredményét tekintve, a szolidarizmusnál sokkal jelentősebb a francia kooperációs mozgalom. Ez igen nagy eredményekkel járt magában Franciaországban s fényes eredményekkel dicsekedhet különösen Angliában és Németországban. A szövetkezetek a termelőknek vagy a fogyasztóknak szabad, önkéntes csoportosulásai, ami nem ellenkezik az individualizmus gondolatával. Rendkívül fontosak azért, mert meggátolják az individualizmus legnagyobb visszaélését, az embernek ember által való kizsákmányolását. Kiküszöbölik a gazdasági életnek élödsi formáit, a termelő legjutányosabban ad el, a fogyasztó a legolcsóbban jut az áruhoz. Kiküszöböli a kooperációs mozgalom az államhatalmat s ezáltal nem növeli a bürokrácia befolyását és hatalmát. A gondolat francia s első hirdetői Louis Blanc és Bûchez voltak, de sok bukdácsolás és kísérletezés után csak 1880 körül alakították meg az első jólműködő termelészövetkezeteket. Attól fogva folyton szaporodtak; 1921-ben már 529 ipari termelészövetkezet volt Franciaországban, amely vagy húszezer tagot számlált és 200 millió frank tőkével dolgozott. Az első munkás termelő kooperáció Londonban 1884-ben alakult meg és főleg bőr- és textiláruk előállításával foglalkozott. Németországnak 300 termelészövetkezete volt 1914 előtt. A termelészövetkezetek hazája Franciaország, a fogyasztási szövetkezeteké Anglia. Eredetük Angliában a 40-es esztendőkhöz nyúlik vissza és főleg a nagyipari központokban vertek mélyebb gyökeret. Az angol merkantilista közszellem rendkívül kedvezett a mozgalom terjedésének, mert a szövetkezeteket csak ott tekintik kereskedelemelleneseknek, ahol a kereskedelem lényegét rosszul ismerik. A szövetkezet kereskedővé tesz mindenkit. Két hatalmas szövetkezeti csoportja van Angliának: az English Wholesale és a Scottish Wholesale, amelyeknek saját gyáraik, birtokaik vannak, saját kereskedelmi flottájuk, sokmillió taglétszámuk, s vagy 250 millió font forgalmat csinálnak évenként.

Franciaországban három protestáns ember: Boyve, Fabre és Charles Gide apostolkodtak a fogyasztási szövetkezetek mellett. Gide nagyhatású műveiben élesen szembe fordult mind a szocializmussal, mind a gazdasági liberalizmussal és hirdette az egyéni érdeknek és a közérdeknek összehangolását. Azt tanította, hogy meg kell alapítani a fogyasztók szövetkezeteinek köztársaságát, mert ez egyúttal a termelés organizációját is jelenti és végeredményben egy nagy organikus termelési rendszer lépne a liberális termelés helyére, úgy azonban, hogy a társadalom önmagát szervezné meg, állami beavatkozás nélkül. Így meg lehetne állapítani az igazságos árakat, eltűnnék minden jogosulatlan profit, következésképp megszűnnének a nagy vagyonok is, és végetérne az ellentét a gazdagok és a szegények között. A harmadik, a közvetítő elem, amely drágítólag hat, Gide elgondolásában teljesen kiküszöbölődnek a termelésből. A munkás ebben az új kooperatív rendszerben mint termelő alkalmazott lenne, mint fogyasztó azonban már munkaadó.

Gide-nek sok híve volt, főleg az intelligencia között, de agitációjának nem volt sok eredménye. Az ő szellemében alakult kooperációk mindössze átlag 15 milliós forgalmat csináltak a háború utáni esztendőkből, ami az angol szövetkezetek fényes eredményeivel szemben szinte csekélység.

Németországban a mai szövetkezetek őse az az első szövetkezet, melyet egy nagy emberbarát, lelkes szervező, Schultze-Delitzsch alapított az ötvenes években. 1850-ben kis hitelszövetkezetet alapított Schultze, aztán megszervezte az első értékesítő, majd fogyasztási szövetkezeteket, s ő az atyja a német szövetkezeti törvénynek; s munkájának eredménye a nagyszerű német szövetkezeti mozgalom, amely 1925-ben 1275 szövetkezetet mutatott fel három és félmillió taglétszámmal. Az első hitelszövetkezetek Németországban a XVIII. századig nyúlnak vissza, de az igazi megalapítójuk Raiffeisen Frigyes volt katona, aki mint

Flammersfeld falu polgármestere, 1849-ben egy kis szövetkezeti bankot szervezett, hogy a szerény viszonyok között élő népet az uzsorásoktól megóvjá. Halálakor, 1888-ban már 400, az ő rendszere szerint alakult hitelszövetkezet működött a Németbirodalom területén.

A munkások mozgalma kettős irányú: gazdasági - szakszervezeti – és politikai (párt-) mozgalom. A kettő közül a szakszervezeti sokkal fontosabb, mert ez ért el minden országban nagyszerű pozitív eredményeket. A szakszervezetek a munkások legsajátosabb, legnagyobb jelentőségű és szabad tömörülésen alapuló szervezetei, amelyeknek kiváló sikereiket köszönhetik. A szakszervezet angol eredetű mozgalom; az első szakszervezetet Place alapította 1823-ban. A szervezett munkásság szakszervezeteinek köszönhet úgyszólván mindent, amit elért, a nagyobb munkabért, tekintélyét, tűrhető jólétét, sőt politikai befolyását és hatalmát is. Angliában a szakszervezetek sokáig küzdöttek létükért, míg végre az 1871-i Trade Union Act megengedte a szakszervezetek alapítását. Ettől az időtől fogva a Trade Unionok egész Anglia területén gyorsan elszaporodtak s 1914-ben már 4 milliós taglétszámot mutattak ki. Ez a szám a világháború után pontosan kétszeresére emelkedett.

A munkások gazdasági megszervezkedése sokkal nehezebben ment Franciaországban, ahol a Commune-lázadással gyűlöltté tették magukat s maga a véres emlékű esemény a munkások szervezkedését sok esztendőre visszavetette. A szervezkedést eltiltó törvényt még 1864-ben hatálytalanították, de a munkásmozgalmat azontúl is csak túrték és csak 1883-ban ismerték el az ipari munkásságnak azt a jogát, hogy megalakíthassa a saját gazdasági szervezetek. De a szervezkedés nehezen haladt előre. A XIX. század végén mindössze százra ment a „munkatőzsdék” száma, amelyek még a nyolcvanas évek végén keletkeztek. 1886-ban alakult meg a szindikátusok nemzeti szövetsége, amelynek Jules Guesde állott az élén, de ez

1895-ben széteszlott s helyette megalakították a Confédération Générale du Travail (C. G. T.), ezt a parlamentellenes, erősen forradalmi színezetű szervezetet, amely csak a világháború után oszlott fel.

A munkások gazdasági szervezkedése sokkal céltudatosabb s nagyobbarányú volt Németországban, ahol a szervezés munkáját még Lassalle kezdte meg a hatvanas években. Itt is üldözték és nyomták őket a hatóságok, s a kormány a hetvenes években a szakszervezeteket feloszlatta és csak később indult meg a nagyobbarányú agitáció, a tiltó törvény hatálytalanítása után, a kilencvenes években. 1890-ben 50 munkásszakszervezete volt Németországnak, 300.000 taglétszámmal. Valamennyi mind szocialista szakszervezet. Taglétszámunk 1914-ig $2\frac{1}{2}$ millióra emelkedett. Ketteler püspök mozgalmából származó keresztény szakszervezetek taglétszáma 550.000 volt a világháború előtt.

A munkások politikai mozgalmi között a szociáldemokraták mozgalmi voltak a világháború előtt a legjelentékenyebbek. Itt Németország vezetett. A munkásság az előzményekben már említett góthai programot 1891-ben az erfurti gyűlésen kiegészítette, s azóta egészen máig ez a Marx szellemében működő szociáldemokrata mozgalomnak a legfontosabb okmányja. A német szociáldemokrata párt az erfurti programtól 1914-ig a birodalmi gyűlés legnagyobb pártja lett s taglétszáma a világháború előtt meghaladta az egymilliót. Az 1912-i általános választásokon a szociáldemokraták 4,250.329 szavazatot és 110 mandátumot kaptak.

Az angol munkásság inkább a gazdasági mozgalomra fektette a fősúlyt, nem a politikai szereplésre, s a politikai szervezkedés csak a kilencvenes évek elejére esik. 1886-ban már volt ugyan 11 képviselője az akkori parlamentben a munkásságnak, de ezek mint a liberálisok balszárnya, nem mint önálló párt szerepelnek. Az önálló munkáspárt, a Labour Party, csak 1899-ben lépett ki a nagy nyilvánosság elé és az 1900-1 választásokon a parlamentbe két kép-

viselőt küldött. A párt lassan gyarapodott, 1906-ban még csak 25 képviselőtagja volt. A munkáspártiak nagy előretörése a politikai életben csak a világháború után következett be, MacDonald-nak, a mostani miniszterelnöknek vezérletével.

A francia munkásság a politikában irányokra, csoportokra szakadozott szét, ugyanúgy, mint a polgárság, s a viták, a belső harcok állandóak voltak a frakciók és vezérek között. A francia szocialista párt a nyolcvanas években vörös forradalmi színű párt, de a vezérek, bejutva a parlamentbe, szélsőséges programjukat többnyire feladták. A forradalmi szocialisták soraiban kezdte meg pályáját Millerand, aki később Poincaré mellett a szélső francia nacionalizmust képviselte és Briand, aki szintén levetkőzte fiatal korában hangoztatott forradalmiságát. A különböző frakciók 1905-ben egyesültek és Jaurès vezérlete alatt a parlamentnek egyik legtekintélyesebb csoportját alkották. 1914-ben a választásokon a szocialisták 1,400.000 szavazatot és 103 mandátumot kaptak.

A szocialista mozgalom nagyobb sikereket ért még el Dániában, Belgiumban, Svédországban, Norvégiában és Olaszországban. A munkások nemzetközileknek nevezték magukat és a különböző kongresszusokon mindig a nagy egységet, a munkástestvériséget hangoztatták. A Marx által alapított I. Internationale belső viszályok miatt 1876-ban feloszlott, a II., melyet Párizsban 1889-ben alapítottak, melynek székhelyét később Brüsszelbe tették át, a világháborúig tartott. A munkások frázisaikban forradalmiak voltak, de lassanként kispolgári pártokká enyhültek és 1914-ben nem gondoltak arra, hogy éljenek az általános sztrájk fegyverével, amellyel kongresszusaikon gyakran fenyegetőztek.

HARMADIK RÉSZ.

**A TŐKÉS TERMELÉSI REND
VÁLSÁGA.**

I.

A VILÁGHÁBORÚ HATÁSA A GAZDASÁGI ÉLETRE.

A gazdasági termelés a háború szolgálatában. – A háborús központok. – A magyar ipar a háború alatt. – A földművelés hanyatlása. – A háborús államszocializmus tanulságai. – A háború gazdasági következményei. – A gazdasági fellendülés 1929-ig.

A világháborúnak a gazdasági életre gyakorolt hatását ma még nem láthatjuk tisztán. Az elmúlt húsz esztendő jelenségei csak annyit sejtetnek a megfigyelővel, hogy új korszak kezdődött, melynek jellemvonásai sérülnek a tőkés termelési rend egyenesvonalú fejlődése mintha megakadt volna. Az elmúlt húsz esztendő gazdasági életét ingadozások, bizonytalanság, összehangtalanság jellemzik, új tanok merültek fel, amelyek még kiforratlanok, új gazdasági irányok támadtak életre, amelyek még nem állották ki a gyakorlati élet tűzpróbáját. Az 1914-től máig terjedő rövid időszakot néhány szóval úgy jellemezhetjük, hogy az individualisztikus-kapitalisztikus gazdasági rend súlyos válságba jutott.

A háború a hadviselt nemzetek minden tevékenységét a nemzetvédelem szolgálatába állította. A nemzetek közötti gazdasági érintkezés, a szabadforgalom, az akadálytalan árucseré, a rendes hitelélet mind egycsapásra megszűntek. A világtörténelemben még nem volt példa, hogy a hadviselés és a közgazdaság egymást annyira kiegészítették volna. Régen, a fejedelmi abszolutizmus korában, maguk az uralkodók a fővállalkozók, a legfőbb hadseregszállítók. (Sombart.) A hadseregek ellátását maguk a vezérek intézték; Wallenstein például a 30 éves háború legnagyobb hadseregszállítója is. A vezérkarok már a világháborút

megelőző időkben számítottak arra, hogy az állam összes erőforrásait a hadviselés szolgálatába kell majd állítani és nemcsak a hadműveletek irányítása, hanem a gazdasági élet szabályozása is a hadvezetőség kezébe kerül, s hogy mindez máról-holnapra zavartalanul megtörténhessék, erről a kivételes törvények gondoskodtak. Háború nem viselhető másképpen, csak az állam kényszerítő eszközeivel, az állami mindenhatóságnak az élet minden mozzanatára való kiterjesztésével: az államé lett egyszerre az alattvalóknak élete és egész vagyona. Csalódtak azok, akik azt állították, hogy egy modern nagy háború a pénzügyi erőforrások hiányossága miatt néhány hónap alatt kifulladásra, éppen ellenkezőleg: minthogy a mindenható államnak minden mód, minden eszköz korlátlanul rendelkezésére állott, a nagy mérközést még a központi hatalmak is négy teljes esztendeig bírták, holott az antanthatalmakkal összehasonlítva, gazdasági erőforrásoknak szűkében voltak.

A világháború gazdasági tanulságai azt mutatják, hogy a nagy mérközés sorsát s kimenetelét a nyersanyag-mennyiség, a rendelkezésre álló munkaerő, pénzügyi lehetőségek, szóval gazdasági erőforrások döntötték el. Ha az antanthatalmak nem merítenek szakadatlanul új erőt Nagybritannia és főleg Amerika kimeríthetetlen anyagkészleteiből, a világháborút ők veszítették volna el; a világháború látszólag a harctéren dőlt el, de a valóságban a bányák, a műhelyek, a gyárak játszották a döntő szerepet. A polgári liberális állam, amely 1871-től kezdve mindinkább megtelítődött harcias szellemmel, egyszeriben máról-holnapra katonai állammá változott. Eszközei voltak: a rekvirálás, a hadviseléshez szükséges anyagkészletek lefoglalása, a termelésnek hadiközpontok által történt irányítása a hadviselés szükségletei szerint; a harmadik legfőbb eszköze volt a pénzügyek fölött való korlátlan rendelkezés. Az aranykészleteket mindjárt kezdetben bevonták s mint-hogy a törvényes közszolgáltatások a háború megsokszorozódott kiadásait nem fedezték, az állam élt a korlátlan

bankjegykibocsátás – infláció – jogával. Ezzel a legrombolóbb, legvégtetesebb hatású pénzügyi eszközhöz nyúlt. Már a francia forradalom tanulságai megmutatták, hogy az infláció a fizetési eszközök előteremtésének legveszedelmesebb módja, s ez a mindenki által fizetett legigazságtalanabb adó.

A gazdasági termelés és áruforgalom normális folyamata a hadviselt államokban megszakadt, megvalósult a szocialisták régi álma: a szükségletek számára való piactalán termelés. A gazdasági élet folyamatosságát több államban úgy tartották fenn, hogy mindjárt kezdetben a kormány moratóriumot rendelt el. Magyarországon hat ilyen moratórium-rendelet jelent meg, amelyekben felfüggesztették a magánjellegű tartozások fizetését; az első tizennégy napig tartott, a többi szintén hosszabb-kevesebb ideig. Ezt az intézkedést a legtöbb hadviselt állam megtette, kivéve Németországot, ahol a bíróságok csak haladékot adtak a tartozások kifizetésére. A pénzügyi szakemberek megállapítása szerint a moratóriumnak nemcsak a gazdasági életre volt romboló hatása, hanem az üzleti erkölcsökre is.

A közlekedési eszközök, amelyeket a százesztendő gazdasági fejlődés fejlesztett ki és virágoztatott föl, mind a hadvezetőség kezébe kerültek, így a vasút, az összes vonatok, a folyami és a tengeri hajózás, a magántulajdonban lévő összes gépkocsik, a társasgépkocsik, az összes szekerek. A közlekedési eszközök rendkívüli fontossága már bebizonyult a XIX. század háborúiban. A mozgósítás befejezéséig a személy- és az áruforgalom a mininálisra korlátozódott. Később, a mozgósítás befejezte után, elsősorban természetesen a katonai szállítások jöttek tekintetbe. A kapitalista gazdasági rendszer fejlett forgalmi eszközeinek a világháborúban roppant jelentőségük volt. A marnei csatát a franciák nem nyerték volna meg, ha Joffre tábornok a kitűnő francia vasutak segítségével rögtön a szorongatott arcvonalra nem szállítja a csapatokat, és Galliéni

autók ezrein nem röpíti a tűzvonalba a friss tartalékokat. Amerika csak úgy tudott többmilliós hadsereget átszállítani az Óceánon, hogy az állam rendelkezésére állottak a hatalmas óceánjáró gőzhajók.

A háborús félkommunizmusban a tulajdon szentsége megszűnt; minden hadviselt állam spártai állammá változott. Az állam saját céljaira mindent lefoglalhatott, terményeket, ipari nyersanyagot, eszközöket és a tulajdonost kárpótolta az általa kibocsátott pénzzel, s olyan árakon, amelyeket közegei önkényesen szabtak meg. A háború helyreállította a zsákmányolás jogát. Angolország, félredobva az 1856-i párizsi egyezmény határozmányait, elsüllyesztette a semlegesek hajóit is, ha azok a központi hatalmak számára nyersanyagot, élelmiszert vagy lőszert szállítottak. A központi hatalmak nemcsak stratégiai okokból szállták meg Szerbiát és Romániát, hanem azért is, hogy élelmiszer- és nyersanyagkészleteit elvegyék, ugyanebből a célból hatoltak be később Ukrajnába is.

A mozgósítás utáni időszak a földművelésben és iparban zavarokat okozott, hiszen a munkások nagy részét behívták és nagy volt különösen a földművesmunkában a munkáshiány mindjárt kezdetben. De a hadiszergyárok csakhamar teljes erővel megindultak és minden hadba nem vonult munkást felszívtak, sőt még nagy számmal kellett alkalmazniuk női munkaerőket is. A hadsereget ellátó üzemek a teljesítőképesség legvégső határáig éjjel-nappal dolgoztak, mint a fegyvergyárok, a muníciósüzemek, a katonaruhát és a felszerelést előállító iparok. De a hadsereg igénybevette az ipari és agrártermelésnek közvetve hadászati célokra szolgáló termékeit is. A hadban álló seregek rengeteg gazdasági terméket fogyasztottak és pusztítottak el, mérhetetlen mennyiségű vasanyag, fa és cement kellett az állásépítéshez és rengeteg ruhanemű fogyott.

A központi hatalmak országaiban az otthoniak már kezdetben csaknem minden élelmiszerben hiányt szenvedtek. Hogy a hadsereg ellátása hiányt ne szenvedjen

és a belső frontot a szükség vagy ínség ne demoralizálja, megszervezték a központi hatalmaknál a háborús központokat, amelyek a termelést irányították és a javak elosztását szabályozták, s ugyanakkor az állam, hogy a túlzott kereslet és a csekély kínálat okozta áremelkedést megakadályozza, maximálta az árakat, ami árulrejtésre és a zúgkereskedelem felburjánzására vezetett. A központok állami, illetve állami ellenőrzés alatt működő szervek voltak és az államszocializmus áldásaiból adtak a nagyközönségnek ízelítőt. Németországban az egész nyersanyag és élelmiszerellátás Rathenau Walternek, az élelmezési diktátornak kezében összpontosult, ő alá voltak rendelve a különböző hivatalok és központok.

A háborúra iparilag Angolország volt leginkább felkészülve. Itt volt a világ legtökéletesebb, legnagyobb ipari szervezete, amely rögtön, minden nagyobb nehézség nélkül áttért a hadiiparra. A lőszergyártást mégis meg kellett külön szervezni és a legfőbb irányítást Lloyd George-ra, a későbbi miniszterelnökre bízta. De kiterjesztették az állami hatalmat Angliában a földművelésre is, mert a német tengeralattjárók megakadályozták a nagy élelmiszerbehozatalra szoruló szigetországnak külföldről s a gyarmatokról való zavartalan ellátását. Ugyanígy állami ellenőrzés alá helyezték a termelést, a javak elosztását Franciaországban, Oroszországban, és nehézségek, zavarok mindenütt voltak. A félig agráriusjellegű, inkább kis- és középiparra berendezkedett Franciaország iparilag korántsem volt annyira felkészülve egy nagy háborúra, mint a Németbirodalom, Anglia vagy az Egyesült Államok. Oroszországban az ipar kezdetlegessége okozott bajokat, Olaszországban hasonló módon a nagyipar és főleg a szén hiánya. 1917 után az Egyesült Államokban is állami ellenőrzés alá helyezték mind az ipari, mind a mezőgazdasági termelést, a lakosság ellátásával együtt. Az élelmiszerelosztást a Hoover-féle bizottság szabályozta. Ezek a háborús szervek teljhatalmat kaptak, beleszóltak az élelmiszerek

minőségébe (hadikenyér), szabályozták a szétosztást s legtöbb országban életbeléptették a kenyér- és az élelmiszerjegyeket. A nagyvárosok, Bécs, Budapest, Berlin, Párizs, London, New-York, Oroszországban Pétervár és Moszkva ellátása ezeket a bürokrata szerveket nem csekély feladatok elé állította és működésükről minden országban az az egyhangú megállapítás, hogy általában rosszul működtek; megközelítőleg sem tudták olyan simán, olyan zavartalanul lebonyolítani a lakosság ellátását, mint békében a magángazdaság szervei.

A háború minden gazdasági ágra hatást gyakorolt s átalakította az ipart, a közlekedést, a hiteléletet. Németországnak a háború kitörése előtt már rendkívül fejlett kereskedelme teljesen megszűnt, csak szövetségeseivel és közvetlen szomszédaival tudta fenntartani az árucserforgalmat. A francia kormány 1914 szeptemberében a kereskedelmi szerződéseket az összes ellenséges államokkal felbontotta. A Németbirodalommal való forgalom, amely 1913-ban több mint egymilliárd összeget tett ki, egyszeriben megszűnt. A semleges országok, különösen a hadviseltek szomszédai, mint Svájc, Spanyolország, Hollandia, Svédország, Norvégia, a hadviseltek szállítói lettek és négy és félesztendeig nagy összegeket kerestek. A bevétel minden hadviselt államban megsokszorozódott, a kivétel pedig teljesen megszűnt; Franciaország bevétele 72 százalékkal nőtt már az első esztendőben. A legnagyobb hatást a világháború mégis az Egyesült Államok gazdasági életére gyakorolta.

Az Unió külkereskedelme 1913-ban nem volt a legkedvezőbb helyzetben, de a háború kitörésekor egyszerre minden a javára változott. 1915 január 30-án a kivétel 2768 millió dollár, a bevétel 674 millió dollárt tett ki, 1916-ban a kivétel már 4333 millióra, a bevétel 2197 millióra nőtt. A szövetséges hatalmakat az Egyesült Államok kezdettől fogva támogatták lőszerrel, nyersanyaggal, élelmiszerekkel, majd a kölcsönöknek egész áradatával.

A kölcsönök 1917 áprilisban, közvetlenül a hadüzenet előtt 2400 millió dollárra rúgtak. Az Egyesült Államok kormánya főleg azért avatkozott be a háborúba, mert győzelemre akarta segíteni adóssait. Ezek az adósságok a világháború végéig 9223 millió dollárra emelkedtek, amely összegből Angliát 4236, Franciaországot 2667, Olaszországot 1496 millió dollár terhelte; az arany bevitel az Egyesült Államokba Európából a világháború végéig 1823 millió dollárra emelkedett. A szövetségesek a szállított ipari cikkekért külön 2100 millió dollárral tartoztak az Uniónak.

Az Egyesült Államok ipari hatalmasságai ezt a halatlan arányokban megnőtt kivitel szerették volna tovább a béke éveiben is fenntartani, holott az Egyesült Államok kivitele 1914 előtt meglehetősen szerény méretű volt Angliáéhoz vagy Németországéhoz képest. Az 1929 óta tartó válságban igen nagy része volt ennek a kivitelre törekvő és a külkereskedelmet erőszakoló gazdasági politikának. Ugyanekkor megtollasodott Argentína is, amely évtizedek óta tele volt pénzügyi bajokkal; bevételei annyira megnöttek, hogy 1916-ban már hiteleket nyújtott Franciaországnak, Angliának, Olaszországnak. Brazília is a pénzbajokkal küzdő országok közé tartozott, s ennek a külkereskedelme is fellendült. A gyapot, kávé, gabonaművek, fagyasztott hús, mind biztos piacra találtak a hadviselőknél.

Minden hadviselt országban meg lehet állapítani, hogy a háború kezdetben gazdasági zavarokat, nagy munkanélküliséget okozott, de ezek után a hetekig vagy néhány hónapig tartó átmeneti zavarok után mind a mezőgazdaságra, mind az iparra a konjunktúrának olyan korszaka következett, amilyenről békeidőben a legvakmerőbb fantázia sem álmodott. A mezőgazdaság, az ipar egyformán busásan keresett. A hadviselés szempontjából közvetlenül az volt fontosabb, ha valamely ország nagyiparra volt berendezkedve, amely a szükséges mennyiségben

állította elő a fegyvereket és a szükséges lőszereket s a katonaság ruházatát. De háborút nem lehet viselni élelmezés nélkül sem, ezért a mezőgazdaságra nézve is egy azelőtt ismeretlen konjunktúras időszak jött: a gazdák az ármaximálás, rekvirálás mellett is sokat kerestek, és nálunk Magyarországon az eladósodott mezőgazdaság adósságainak legnagyobb részétől megszabadult. Általában az agrárállamoknak voltak előnyeik és hátrányaik is. Előnyük volt, hogy nem fenyegette őket az éhínség veszedelme, mint Németországot; hátrányuk, hogy nem tudták a hadrakelt seregeket kellő mennyiségű fegyverrel, lőszerrel, ruházattal ellátni. Az agrárkultúra különben a világháború alatt mindenütt sokat emelkedett jelentőségében.

Franciaországban a kormány nemsokára a mozgósítás után megszüntette az agrárvámokat, de felerészben agrárius jellegű Franciaország úgy sem tudta a jól megszervezett szétosztás mellett sem lakosságát és a hadsereget élelmiszerekkel ellátni s állandóan nagy bevételre szorult. Mint-hogy Nyugat-Európa gabonaszállítója, Oroszország el volt zárva, élelmiszerbevételét Argentínából, az Egyesült Államokból és afrikai gyarmatairól pótolta. Anglia, amely nyolcvan százalékig ipari jellegű ország volt, egy teljes ellenséges körülmények esetén éhínségnek volt kitéve. Ezt a németek jól tudták és megpróbálták tengeralattjáróikkal a szigetország élelmiszerbevételét megbénítani, ami azonban csak részben sikerült. Az angol kormány a tengeralattjárók veszedelme miatt a földművelést állami ellenőrzés alá helyezte és jutalmakkal serkentette a lakosságot a bevételi hiány pótlására. Százezer hektárat vettek művelés alá, s főleg a burgonya- és a gabonaellátást a belföldi termelés, ha nem is teljesen, de legalább jelentékeny részben pótolta. Oroszország az utolsó békebeli esztendőben 75½ millió tonna gabonát termelt, de a háború alatt ez a roppant mennyiség folyton csökkent; 1917-ben, közvetlenül a forradalom előtt, a lakosság élelmezése már megakadt, a forradalmak alatt pedig az említett évi termelés 1921-ig

7½ millióra apadt. Igen nagy bajok voltak a lakosság ellátásával Olaszországban is, amely jelentékeny élelmiszerbevitelre szorult.

Az Egyesült Államok földművelése élvezte a háborús konjunktúra áldásait s roppant előrehaladást tett. Nagy-kiterjedésű, azelőtt parlagon heverő területeket szántottak fel és vettek művelés alá. A búza, a kukorica, a zab, a gyapot mennyisége 30-40 százalékkal volt nagyobb 1918-ban, mint a világháború kitörésekor.

Az ipar nagy része minden hadviselt országban hadiiparrá változott s a legfőbb vezetést és irányítást maga a hadvezetőség vette kezébe, mint a központi hatalmagnál, vagy pedig a kormánynak az irányítással megbízott szervei, mint Franciaországban, Olaszországban, Angliában, Amerikában. A hadiipar gyors emelkedése a munkanélküliséget néhány hónap alatt megszüntette, fél esztendő vagy legföljebb egy esztendő múlva pedig már a legtöbb iparágban nagy munkáshiány mutatkozott, úgy hogy haza kellett bocsátani a tűzvonalból a szakmunkásokat, vagy a hadbavonult munkásokat nőekkel kellett pótolni. Az állam tehetetlensége minden vonalon kitűnt kezdettől fogva. A francia közgazdasági írók ugyanazok miatt a jelenségek miatt panaszkodnak, mint amelyeket nálunk Magyarországon láttunk: a bürokrácia tehetségtelensége, kapkodások, előrelátás hiánya, az ellentmondó rendeletek tömege stb. A bürokrácia rosszul működött Franciaországban, ahol pedig egyébként mintaszerűnek tartják, s a hadvezetőség beleszólása az iparba, a mezőgazdaságba Magyarországon, Ausztriában és Németországban töménytelen bajt okozott. A háborús közgazdaságot kisebb mértékű állami beavatkozással is meg lehetett volna oldani és nagyon valószínű, hogy a magángazdaság a legfelsőbb irányítás mellett sokkal jobban, gyorsabban, kielégítette volna a megszorított szükségleteket; a bürokrácia töménytelen zavar csinált, mindent összekuszált, megnehezített.

Pénzleromlás, megnövekedett kereslet, anyagihiány jellemzi csaknem minden országban a háborús közgazdaságot, kivétel csak az Egyesült Államok gazdasági élete. A háború csak itt hozott igazi prosperitást. A világháború alatt növekedett meg az Egyesült Államok autómobilipara és azóta állandóan az első helyen áll. A Ford-vállalat alaptőkéje négy esztendő alatt 2 millió dollárról 100 millióra emelkedett. A clearing-forgalom az Egyesült Államokban a háború három első esztendejében majdnem megháromszorozódott, a munkabérek rögtön kezdetben 10%-kal emelkedtek, később, 1917 után 50%-kal. A nemzeti vagyon majdnem megkétszereződött, minden gazdasági ág gyarapodott, ipar, földművelés egyformán, semmi sem romlott le, mint Európában s általában azt mondhatjuk, hogy az amerikai Unió népe a háborúnak csak áldásait élvezte. Mialatt Európa szegényedett, Amerika gazdagodott, annyira, hogy a fegyverszünetig sok milliárd dollár kölcsönt tudott európai szövetségeseinek folyósítani.

Ausztria és Magyarország ipara a németnél sokkal gyengébb volt, de a két ország gyáripari termelése a zavarok dacára szinte túlzott mértékben megfelelt a hozzáfüzött várakozásoknak. Hozzá kell vennünk azt is, hogy Ausztria és Magyarország gyáripara korántsem volt úgy megszervezkedve, mint a németországi, amely már jóval a háború kitörése előtt kartelekbe tömörült. A magyar ipar túlsókat nem termelhetett, hiszen Magyarország vasércben és igen sok ipari nyersanyagban meglehetősen szegény volt (1x20 millió métermázsára becsülték a Nagy-Magyarország egész vasércmennyiségét). Az ország 30 kohója bőségesen ellátta a belső piacot, sőt még kivitelünk is volt, de a háború megnövekedett szükségleteihez mérten a magyar ipar teljesítőképessége az osztrák vagy a német iparéhoz képest egészen szerény maradt. A bőr- és textilipar, amit a háború szintén fokozott mértékben vett igénybe, nem állott nagyon magas fokon, a fogyasztásnak mindössze 25-30%-át fedezte. A vállalkozás, a vásárló-

kedv, a kereskedelem, a forgalom kezdetben nálunk is megbénult, de az ipar, ugyanúgy mint külföldön, magához térve az első kábultságból, igyekezett már az 1914. év végén hadseregszállításra berendezkedni. Munkanélküliség kezdetben nálunk is mutatkozott és csak később foglalkoztatta az első hónapokban munkanélkülivé vált munkásokat az egyre növekvő hadiipar. A közös hadügyi kormány ellenőrzési joga csaknem az egész magyar iparra kiterjedt és a vállalatokat katonai felügyelet alá helyezték. A hadügyminiszter mindenbe beleártotta magát, a magyar kormány a hadseregszállítások miatt Béccsel állandó harcot folytatott és csak 1916 után sikerült elérnie, hogy Magyarország kvótászerű részesedést kapjon az ipari szállításokból.

A magyar kormány is, ugyanúgy, mint a többi hadviselő államok kormányai, háborús szervezeteket, központokat, anyagbeszerző hivatalokat és elosztó szerveket létesített, amelyeknek száma 1918-ban 39 volt s ezek mellett a szervek mellett még különböző bizottságok működtek. Ezek a nehézkes, bürokratikus szervek sok embert foglalkoztattak és vontak el a harctérről és működésüket ugyanaz jellemzi, mint a külföldieket: nem előmozdították, hanem sokkal inkább gátolták a javak elosztását és a termelést.

A nagy háborús konjunktúra nálunk is, ugyanúgy, mint Ausztriában és Németországban 1916-ban, a Hindenburg-féle programmal kezdődött, amelynek az volt a célja, hogy minden erőt a leggazdaságosabban kihasználjon a végső győzelem elérésére. De az anyagihiány, amely már ekkor mutatkozott, az 1917-ik esztendőben nagyon érezhető volt, 1918-ban pedig már katasztrófával fenyegetett. A konjunktúrárs vagyon nőtt: 1.1 milliárddal megsaporodott a részvénytársaságok tőkéje s mialatt az ország pusztult és szegényedett és a lakosság mindinkább lerongyolódott, a vagyon kiváltságosai megtömték a zsebüket. A drákói rendszabályok, büntetések nem igen használtak. A túlságos állami beavatkozás inkább ártott a termelés-

nek. A hatósági szigor sem a lánckereskedelmet, sem az áruelejtést megakadályozni nem tudta.

Az anyagihiányt a tudomány és a technika segítségével próbálták meg pótolni s a német kémia, amely a szurrogátumok gyártásában mindig nagy mester volt, szinte csodákat művelt. Németországban a feje eső gabonafogyasztást 50-60%-kal szállították le s ugyanígy a vaj, tejtermékek s élvezeti cikkek fogyasztását is, amiket a német tudomány nagyrészt különböző szurrogátumokkal pótolta. Nálunk is meg Németországban is behozták a szigorú jegyrendszert. A pótanyagok alkalmazását a magyar ipar is gyorsan megtanulta. „Gőzhengerek aszbesztmatracai helyett fát, csövek burkolásához ázalag földet használnak. Kocsik külföldi faanyagát belföldi fákkal, a kocsik fémalkatrészeit vassal s a bőanyagokat textilanyagokkal, a kocsisoufflettek bőanyagát impregnált lenszövettel pótolják; kenővánkosoknak és tiszttítóanyagoknak fagyapotot, amerikai kenőolajak helyett megfelelő keverésű magyar olajakat, tömítésül kender helyett szalmafonatot, nagyobb nyomásnál fémcsepptömítést, a világításnak olajgáz helyett közönséges világítógázt vagy földgázt, olajjégű kocsikban paraffinmécseseket, gumitömlők helyett fémtömlőket alkalmaztak”, – olvassuk a Sztéryni-Ladányi-féle könyvben.

A magyar gyáripár a meghatározódott konjunktúra dacára állandó küzdelmet folytatott létéért, főleg a hadvezetőséggel. A katonai hatóságok annyit izgáskodtak, hogy a gyáripár 1917-ben a katonai felügyelet alól való felszabadítását kérték, arra hivatkozva, hogy az ipari termelést nem értő hatóságok aláássák a gyáripár vezetők tekintélyét és hogy a katonai kirendeltségek, kiknek nagy részét úgy vezényelték oda s nem voltak szakemberek, ellentmondó utasításaikkal csak zavarják a termelést. A magyar ipart a közös hadvezetőség nyomta, amennyire csak lehetett; még az itthon termelt nyersanyagból sem akartak a magyar ipárnak juttatni. De az ipar a konjunk-

túra következtében még így is rengeteget fejlődött. A Magyarországra eső közszállítások mindössze 31 millió koronát tettek ki a békeévekben, a háború alatt ez az összeg évi átlagban 1153 millió koronára emelkedett, tehát a békebelinek körülbelül harmincszorosára. Minden hadiszállítással foglalkozó iparágat fejleszteni kellett. Igen sok gyárat kibővítettek, új műhelyek alakultak, egész sereg új hadseregszállító üzem létesült. Nálunk is elszaporodott a hadigazdagok új osztálya, ez a külföldön is gyűlölt és megvetett típus, akiket az általános elnyomorodás és a vérontás vámszedőinek tartottak. Az állam nagy jóindulattal viseltetett az újgazdagok iránt, nem adóztatta meg őket úgy, mint kellett volna, nem hozott be olyan súlyos hadinyereségadókat, mint az angol kormány, pedig ha ezt megtette volna, olyan nagyösszegű hadikölcsönökre nem lett volna szükség. Új részvénytársaságok gombamódrá szaporodtak. 1915-ben 86, a következő évben 183, 1917-ben 346, 1818-ban 699 új részvénytársaság alakult, melyek mind hadiszállítással foglalkoztak s az újonnan létesült részvénytársaságokba befektetett új tőkék összegét 1527.5 millió aranykoronára becsülik.

De a szegénység is egyre növekedett. A pénz leromlott, aminek következménye volt a drágaság, mert a fixfizetésűek jövedelme az áremelkedéssel megközelítőleg sem tartott lépést. Ha az 1913. évi megélhetési költségeket 100-nak vesszük, akkor az emelkedés 1918 végéig 858. Közben a köztisztviselők jövedelme 100-ról csak 183-ra, a magántisztviselőké 100-ról 282-re emelkedett; csak egyes szakmunkások jövedelme haladt az áremelkedéssel megközelítőleg lépést. A megélhetési index az összes hadviselt államok között Magyarországon a legkedvezőtlenebb, ami arra vall, hogy a nagy tömegek javára itt történt legkisebb mértékű állami beavatkozás. Angliában a megélhetési költségek (az 1913-ít 100-nak véve) 225.9-re, Franciaországban 339.2-re, az Egyesült Államokban 203.2-re, Olaszországban 409.1-re emelkedtek.

A világháború az iparra általában kedvezően hatott. Minden iparág emelkedett, új nagy részvénytársaságok keletkeztek, de ugyanezt nem mondhatjuk el a földművelésről, amely a négy és fél esztendeig tartó világválságban egyre alábbhanyatlott. Az államhatalom erre is ránehezedett. A mezőgazdasági termények összegyűjtését és értékesítését egy nagy bürokratikus szerv, a Haditermény Részvénytársaság végezte. Az időjárás az öt háborús esztendőben nem volt kedvezőtlenebb a magyarországi átlagos időjárásnál és a földművelés eredményei mégis szinte meglepő hanyatlásról tanúskodnak. 1913-ban Magyarország több mint 45.2 millió búzát termelt s ez a mennyiség 1918-ig 25,881.000 métermázsára csökkent; s ugyanilyen mértékben zuhant a rozs-, az árpa-, a kukoricatermelés. A lezülles oka részben a mezőgazdasági munkaezők elvonása, részben az állami bürokratikus szervek ránehezedése a földművelésre, a gazdák zaklatása a lefoglalásokkal, akik emiatt érthető módon kedvüket veszítették. A rozstermés 13,386.000 métermázsára rúgott 1913-ban és 8,240.000-re esett a háború végén; a kukorica 53,603.000 métermázsa volt és csak 23,973.000-et tett ki 1918-ban; a cukorrépa 48 millióról 21-re szállt alá.

A nem hadicélokra való termelés csaknem teljesen szünetelt minden hadviselt országban, ezért az otthonmaradottak lerongyolódtak s mikor a nagy mérkőzés véget ért, a nem hadiipari terményekben szükséglet állt elő. A világháború eredménye az Egyesült Államok kivételével általános elszegényedés. A legértékesebb, erkölcsileg, fizikailag a legjobb, tehát a gazdasági termelés szempontjából is legfontosabb emberanyag pusztult, ezenkívül töméntelen gazdasági érték veszett el, nemcsak azokban az országokban, melyeket ellenséges invázió ért, hanem azokban is, amelyek kivülestek a hadiszíntéren. A javakban szenvedett összes károkat, az elpusztult értékeket, az összes hadi kiadásokat a békekonferencián 1100 milliárd aranyfrankra becsülték. Nemcsak a háborúban résztvett,

hanem a semleges országok is érezték a világegésnek a gazdasági életre gyakorolt romboló hatását. Igaz, hogy egyesek megszedték magukat, Spanyolország, Argentína kifizették összes hitelezőiket, de a drágaság nyomasztó volt ott is, mert pénzükért semmit sem kaptak.

Az Egyesült Államok dollárja kivételével leromlott minden háborús ország pénze, a világpiac felborult s a békekötések után újból helyre kellett állítani a megzavart egyensúlyt. A háború általános hatása a leromlás; a vagyonosodás álvagyonosodás volt: egyesek gazdagodtak, megszedték magukat, de minden háborús nemzet többé-kevésbé elszegényedett.

A háborús közgazdaság elméleti tanulságai is rendkívül fontosak. Legfőbb tanulsága az, hogy az állami beavatkozás, a termelésnek, a javak elosztásának központi-lag, bürokratikus szervekkel való irányítása nem tudta összhangban tartani a termelést és a javak zavartalan elosztását nem biztosította. A rendszabályokkal, az ármaximálással semmi üdvös hatást nem értek el, a zűrzavar folyton nőtt, a nyersanyagtermelés hanyatlott abban a mértékben, amint a háború végefelé közeledtünk. A szabadforgalom és kínálat megbénítása felburjánzottatta a gazdasági élet kóros kinövéseit: a zugkereskedelmet, az áruelrejtést. A háborús államszocializmus rövid tanulsága ebben foglalható össze: ezzel a bonyolult, felelősségtelén, nehézkes mechanizmussal nem lehet megoldani sem a termelést, sem a javak elosztásának kérdését.

Hogyan lábolt most már ki a gazdasági élet abból a súlyos válságból, melyet külső erők reáknyszerítettek? Ennek a kérdésnek a részletes kifejtése megvilágítaná a gazdasági élet egész lélektanát, belső természetét, összes főbb tulajdonságait. Kétségtelen, hogy a tőke a háború alatt remekül alkalmazkodott s rögtön beleélte magát az államhatalom által reáknyszerített új termelési rendbe és kiváltságosai rengeteget kerestek. Ez volt a háborús gazdálkodásnak egyetlen eredménye, egyébként a világháború

a gazdasági életben csak új kérdéseket, zűrzavart és nehezen leküzdhető bajokat hagyott hátra.

A nagy nemzetek fegyveres összecsapása márióholnapra végét vetette a nemzetközi munkamegosztásnak, melyről az előzményekben már szólottunk. A javak 1914 előtt szakadatlan körforgást végeztek s ebben a körforgásban benne volt a földkerekségnek csaknem minden népe, minden országa. A világforgalom szakértők becslése szerint 200 milliárd aranyfrankot tett ki évenként s ebben 45%-ig a következő négy ország vett részt: Nagybritannia, Franciaország, Németország az Egyesült Államok. Az állandó értékű aranypénz lehetővé tette a nagy nemzetközi kölcsönök gyors lebonyolítását, a mérsékelt vámok, a vízumkényszer nélküli szabad érintkezés elősegítették a nemzetközi kereskedelmet s ez a nagyszerű gépezet a világháború kitörésekor működésében megbénult.

A világháború közvetlen gazdasági következményei ezek voltak: Európa nem szállítója a többi földrésznek; az összes háborús nemzetek eladósodtak, az aranypénz megszűnt, helyét elfoglalta az ingadozó értékű kényszerárfolyamú papírpénz; Oroszország hatalmas gabonaexportja megszűnt, helyét az Egyesült Államok, Kanada, Argentína, Ausztrália foglalták el. Ilyen állapotok mellett s főképen a rossz papírpénz miatt lehetetlenség volt rögtön felvenni a békebeli kereskedelmi forgalmat. Ezért az ínség egy darabig tartott és emelkedtek mind az agrártermények, mind az iparcikkek árai. Némi fellendülés csak az 1919. esztendő második felében indult meg, amely nálunk Magyarországon a belső zavarok miatt nem éreztette hatását, de már a következő, 1920. évben kitört a válság, amely az Északamerikai Egyesült Államokra is kiterjedt. Ennek a válságnak okai szinte szemelláthatóak. Európa gazdasági életének körforgásából kikapcsolódott Oroszország, mint nyersanyagszállító és iparcikk fogyasztó; szerte-szét szaggatták Közép-Európát, és Magyarországot, Európa legtermészetesebb gazdasági egységét; rendezetlenek voltak

a pénzügyek s az inflációs papírpénz mind nagyobb mértékben árasztotta el elsősorban a Németbirodalmat, aztán Lengyelországot, Ausztriát, Magyarországot és nagy pénzbajokkal küzdöttek a győztes Franciaország és Olaszország is.

A pénzügyi szakértők a brüsszeli konferencián, amelyen harminckilenc ország képviselői vettek részt, azt állapították meg, hogy a válság oka a forgalom, de főleg a hitelélet hiánya s hogy ez megszűnjön, vissza kell térni a békebeli aranyalapra. Az aranypénz volt az újjáépítés jelszava. Igen nagy s nehéz kérdés volt a jóvátétel is, amit a hatalmaknak szintén rendezniök kellett. Összegét sokáig maguk sem tudták; szó volt először 235 milliárd, majd 434 milliárd aranyfrankról s végre 1921 május 5-én a jóvátételi bizottság 132 milliárd arany márkában állapította meg a legyőzött Németországra kirótt jóvátételi összeget. A bajokat növelte a szövetségek közötti adósságok rendezetlensége, amelyeknek összege több mint 100 milliárd aranyfrankot tett ki a világháború végén. Az 1920-i válság megszűnte után ismét gazdasági fellendülés indult meg, de csak nehezen, még jó darabig hiány mutatkozott mind mezőgazdasági terményekben, mind ipari cikkekben.

Azok az utak és módok, ahogyan a tönkrement valutájú országok újjáépítették pénzügyeiket, a gazdasági élet legtanulságosabb fejezetei közé tartoznak. A legfőbb tanulság az, hogy rossz pénzzel, amely nem értékálló s nem munka ellenértéke, gazdálkodni lehetetlenség. Mint már említettük, a rendes állami bevételek csak kis részét szolgáltatották annak az összegnek, ami a háború folytatására szükséges volt, még Angolországban és az Egyesült Államokban is; ezért az összes hadviselt államokban soha nem sejtett szörnyű összegekre duzzadt fel a nemzeti adósság. Németországban 200 milliárd aranymárkára ment fel az államadósság a háború végéig, Franciaország 219 milliárd aranyfrankra, Amerikában 1200 milliárd dollárra, Magyar-

országon is több mint 18 milliárdot tettek ki a hadikölcsönök. Németországban a forgalomban lévő papírpénz a normális két és fél milliárról 6 milliárd márkára szaporodott a háború végén, Franciaországban 6 milliárról 37 milliárdra, Olaszországban 3 milliárról 18 milliárd lírára, Nagybritanniában 57 millió fontról 459 millióra. A legnagyobb pénzügyi bukás, melyet a gazdaságtörténelem ismer, a békekötés után Németországot sújtotta. Ehhez képest az assignaták csődje a francia forradalomban valósággal gyerekjáték volt. A fegyverszünet megkötésekor 32 milliárd márka bankjegy volt forgalomban és a márka a dollárral szemben értékének mintegy 40%-át veszítette. Ez nem is volt túlságosan nagy veszteség. De tovább zuhant; a szocialista kormányok vagy nem tudták a márka romlását megakadályozni, vagy talán szántszándékkal nem állották útját a romlásnak, úgy hogy a Németbirodalom büszke pénze, amely a császárság alatt a német gazdasági hatalomnak mintegy szimbóluma volt, 1920 decemberig régi értékének 90%-át elveszítette. A bankjegyforgalom ekkor már 92 milliárdra emelkedett. Ezután következett egy zabolátlan, rettentő spekuláció és tőzsdeőrület, de közben a kormány meg sem kísérelte a márka értékének állandósítását. 1922-ben a márkának a fonttal és a dollárral szemben való értékkülönbségét már csak csillagászati számokkal lehetett kifejezni. Lassanként nem fogadták el a német pénzt benn az országban mint fizetőeszközt, a tőke menekült Németországból, a tőkepénzesek koldusbotra jutottak, a fixfizetésűek pedig nem tudtak jövedelmükből megélni. 1923 októberében hozták be, mint kiegészítő pénzt a járadékmárkát (Rentenmark), amely aranyértékű pénz, illetve kötvény volt. Az aranymárkát 1 trillió papírmárkával vették egyenlő értékűnek. A járadékmárka kötvény volt, amelynek a német nemzeti vagyon, a föld, az ipari és kereskedelmi vállalatok szolgáltak jelzálogul és mint ideiglenes kiegészítő pénz meglehetősen bevált. Mindössze 3200 milliót bocsátottak ki belőle és

a Birodalmi Bank megalapításáig az értékét veszített papírpénzzel együtt szerepelt fizetőeszközként.

Nemsokára kénytelen volt maga a kormány is bevallani, hogy Németország pénzügyileg csődbe jutott és elkerülhetetlen a pénzügyi újjáépítés. A jóvátételi bizottság nemzetközi bizottságot küldött Németországba 1923. év tavaszán Dawes amerikai tábornok, későbbi köztársasági alelnök vezetésével, aki az egész német nemzeti vagyont felbecsülte és kidolgozott egy nagystílű újjáépítési tervezetet, amely a jóvátételi terhek rendezését magában foglalta. A Dawes-féle terv értelmében meg kellett szervezni az új Birodalmi Bankot s ugyanakkor Németország 800 millió arany márka kölcsönt kapott, mire az 1924. április 30-i törvény kimondotta, hogy a birodalom visszatér az aranyalapra. Németország pénzügyi újjáépítése minden idők egyik legnagyobb pénzügyi művelete volt. Az aranyalapra való visszatérés után megindult a rövid- és hosszúlejáratú külföldi kölcsönök áradata, amelyek öt év leforgása alatt megközelítették a 26 milliárd aranymárka összeget.

Az infláció Németország gazdasági életében igen mély nyomokat hagyott. A járadékból élőkét lehengerelte, a jómódú középosztályt koldusbotra juttatta, az országot elproletarizálta, úgy hogy a német társadalmon szinte beteljesedett Marx sötét jóslata: csak nagykapitalistái maradtak és egy ijesztően nagy, milliós tömegű értelmi- és munkásproletáriátusa. Pénzügyi dilettánsok azt állítják, hogy a németek az értéktelen rossz papírpénzzel építettek, javakat termeltek; ez azonban nem igaz, az infláció csak rombolt és elősegítette a német társadalomnak átrétegződését és általános elszegényedését.

Ugyanebben az időben csődbejutott Lengyelország is, amely főleg francia támogatással teremtette meg a zlotyot, az aranyalapú új pénzegységet. Ausztriát és Magyarországot a Népszövetség pénzügyi támogatásával és ellenőrzésével építették újjá pénzügyileg; Oroszország vissza-

tért az aranypénzre, a cservonecre, Csehország kénytelen volt pénzét aranyalapon megszilárdítani, s ugyanezt tette 1925-ben Olaszország is.

A pénzügyi újjáépítésnek a legklasszikusabb és utánzásra talán egyedül méltó példája mégis Franciaország.

Franciaország terhein a jóvátétel csak kis mértékben könnyített; az elpusztított területek újjáépítése, a nyugdíjterhek, a háború károsultjainak kártalanítása súlyos milliárdokat emésztettek fel. 1919 végén 34 és félmilliárdot tett ki a bankjegyforgalom, 1920 decemberében 39 milliárdot. A pénzügyi válság 1924-től 1926-ig egy sereg kormányt elsodort és Párizsban 1926 nyarán már a lázongás jelei mutatkoztak, midőn megalakult a nagy nemzeti koalíció, az élén Poincaréval. Poincaré a hozzáfűzött reményeknek remekül megfelelt. Amikor a kormányt átvette, 1 dollárt 50 frankkal fizettek és a nemzeti koalíció rögtön megállította a francia pénzt katasztrofálisnak látszó zuhanásában.

Poincarének igen sok intézkedése ismeretlen, csak az biztos, hogy amit végrehajtott, hatalmas, bonyolult pénzügyi művelet volt, amely azzal kezdődött, hogy az adók felemelésével és az állami kiadások apasztásával rendbehozta az államháztartást. Fontos lépés volt az is, hogy Franciaország rövidlejáratú kinnlevőségeit felmondták, a kint lévő vagyonokat hazacsalták, amelyek visszajutva az országba, mind arannyá változtak. Ezzel vetették meg a mai hatalmas aranyállomány alapját. A frank-kontremin, amely annyi kárt okozott Franciaországnak, most egyszerre hasznosnak bizonyult. Amikor ugyanis a frank megszilárdult, a baisse-spekulánsok mind tönkrementek és Franciaország jelentékeny összegeket keresett. Az 1926. év végén a dollár 25 frankra esett vissza és a következő év elején a frank teljesen megszilárdult s két év múlva már megkezdődött az aranyáramlás Franciaországba.

Csak röviden emlékezünk meg a pénzügyi újjáépítésnek Franciaország gazdasági életére való hatásáról.

Amint a frank megszilárdult, hatalmas arányokban kezdtek emelkedni a bank- és takarékbetétek. A francia nép polgári gondolkodású és kapitalista szellemű. Németországban a békekötések óta minden előkészület megtörtént a kollektívizmusra, Franciaország azonban ragaszkodik a gazdasági individualizmushoz és a nagy forradalom hagyományaihoz. Az egész francia társadalomnak most is a jómódú parasztság és polgárság az alapja, amely jól érzi magát a mai gazdasági rendszerben. Franciaországban a tőkét nem szidják. A hadakozások a kapitalizmus ellen nálunk Magyarországon és Németországban a szegény ember életfilozófiájához tartoznak. Franciaországban változatlanul megmaradtak a háború előtti életnézetek, a paraszt és polgár legfőbb célja a jómód, amit tőkegyűjtés útján érhet el. Ezt bizonyítják a következő adatok: a bankbetétek összege 30 milliárdot tett ki 1913-ban, 22.5 milliárdot 1926-ban és 35 milliárdot 1929-ben. A takarékbetétek összege 29 milliárd volt 1913-ban, csak 16 milliárd 1926-ban, de már 32 milliárd 1929-ben és 55.3 milliárd 1932 októberében.

Miután a gazdasági élet nyugalma helyreállt, elkezdett áramlani az arany Franciaországba. A lélektani okoknak nagy szerepük van a pénzügyi életben. Az arany odavándorol, ahol nagyobb a biztonság. A földkerekség aranykészletének vagy 50 százaléka vonult át az Óceánon az amerikai bankárok páncélszekrényeibe, de 1933 óta ott sincs biztonságban. Most Franciaországba vándorol, s az elmúlt hat esztendő alatt 18 milliárdról 83 milliárdra emelkedett Franciaország aranykészlete, ami 14 milliárd békebeli arany márkának felel meg.

A háborúban résztvevő államok közül a pénzügyi megterheltetést az Egyesült Államok mellett legjobban Angolország bírta el. A kormány Angliában nem térhet át olyan könnyen hebehurgya papírpénzgazdálkodásra, mint más országokban, mert az Angol Bank a régi bankszabályok értelmében nem köteles a kormánynak minden

pénzügyi kívánságát teljesíteni. A bank független intézmény s nem kényszeríthető arra, még a régi, 1844-i törvény értelmében, hogy korlátlan mennyiségben bocsásson ki papírpénzt. Bizonyos mennyiségű bankjegyet az Angol Bank csak akkor hozhat forgalomba, ha közben az aranykészlet növekedett. Az angol kormány, hogy a fizetőeszköz hiányán segítsen, kibocsátotta az 1 fontos és 10 shillinges currency notes nevű államjegyeket, amelyekből a háború végén 318 millió font volt forgalomban. A font e miatt esett is és 1919 januárban 4-76 dollárt ért, ami nem volt túl nagy értékcsökkenés. De 1920-ban a font már 3 dollár 46 centre esett, ami már jelentékeny értékvesztés, ezért a kormánynak gondoskodnia kellett a pénzügyek sürgős rendezéséről, hogy az ország az infláció örvényébe ne kerüljön. 1923-ban rendezték az Amerikával szemben fennálló adósságokat, melyeknek összegét 62 esztendő alatt fizetendő 4600 millió dollárban állapították meg. Végre 1925-ben Winston Churchill, akkori pénzügyminiszter kezdeményezésére Nagybritannia visszatért az aranyalapra.

Európa pénzbajokkal küzdő államait az Egyesült Államok segítették ki a bajból, amelyek ilyen módon visszajuttatták Európába azt a rengeteg mennyiségű aranyat, amelyet a világháború alatt átszívtak. Az európai államoknak nyújtott amerikai kölcsönök összegét 1926-ig 12 milliárd dollárra becsülték.

Az ipart a világháború megpróbáltatásai nem viselték meg, hanem csak a termelést más irányba terelték, sőt bizonyos tekintetben jó hatással is voltak rá: új gyártási módszerek, merész újítások támadtak; úgy látszik, a rendellenes állapot megsokszorozta az emberek találékony-ságát.

A leggyorsabban az Egyesült Államok tértek át a békebeli iparra. Az 1920-i nagy válság rövid időre megakasztotta a termelést, de ennek elmúltával a prosperitásnak olyan korszaka következett, amelyhez hasonlóról az emberi-

ség története nem tud. A tömegtermelés, a normalizálás, a teljesen mechanizált üzemek fénykora most következett el. A racionalizált nagyipar az áruk mérhetetlen tömegét zúdította a piacra. A prosperitásnak ebben a rövid, 1922-től 1929-ig terjedő korszakában a detroiti Ford-gyár naponta 8000 autót állított elő, de a gyár úgy van berendezve, hogy elő tud állítani naponként 14.000-et is. A munkásokat jól fizették, s hogy a munkáskínálat ne emelkedjék, szigorúan megrendszabályozták a bevándorlást. A racionalizált nagyiparnak nincs sok munkásra szüksége. 1917-től 1923-ig csak 40 százalékkal dolgozott több munkás, holott a motorerő 52 százalékkal, a termelés mennyisége 82 százalékkal gyarapodott. A munkások munkabérei tetemesen emelkedtek és jólétük is fokozódott, amit legjobban az mutat, hogy közvetlenül a nagy válság előtt 700 millió dollárra becsülték a munkások tulajdonában lévő részvények értékét. Az Egyesült Államok kivitele, amely 1 milliárd dollárt tett ki 1914-ben, prosperitás ideje alatt megkétszereződött. Úgy látszott, hogy az új módszerek, a tudományos üzemvezetés, a „scientific management” áldásainak sohasem lesz vége.

A jólétnek ezekben a derűs esztendeiben az amerikai földművelés is ragyogó sikerekkel dicsekedhetett, ámbár a földművelő népesség száma fogyott. De az industrializált mezőgazdaság a legtökéletesebb gépekkel dolgozott, s az állam által támogatva, majdnem megkétszerezte az 1914 előtti hozadékán Búzát 58 százalékkal többet termeltek az Egyesült Államokban 1920 és 1929 között, mint 1914-ben, kukoricát 35 százalékkal, gyapotot 47 százalékkal többet; a szarvasmarha-állomány 37, a sertés-állomány 68 százalékkal nagyobbodott. Az Egyesült Államok iparának, földművelésének, kereskedelmének, pénzügyi életének, egész gazdasági erejének csak használt a világháború.

Angolországnak, a világ legnagyobb kiviteli országának a világháború igen sokat ártott, a háborúelőtti gazdasági

hatalmát visszanyerni többé nem tudta. A békekötések óta állandóan küzd a munkanélküliséggel, elvesztette külföldi piacait, s a tengerentúli vevőinek jelentékeny részét. Ha az 1913-i angol kivitel 100-nak vesszük, akkor az 1919-i 55, az 1921-i 50, az 1923-i 75, az 1924-ét a 76 szám jelzi. Az indiai gyapotáru kivitele 57 százalékot esett, ami szinte katasztrófa a lancashirei nagy gyapotiparra nézve. A kivitel csökkenésének több oka van. A legfőbb ok az, hogy régi vásárlói elveszítették egykori fizetőképességüket, vagy pedig maguk is azóta nagy ipart teremtettek. Csökkent az angol kivitel Franciaországban, Olaszországban, Közép-Európa országaiban, Japánban, Kínában, Brazíliában és Indiában. Angolország is tökéletesítette gyártási módszereit, a racionalizálás, a „scientific management” elől az angol nagyipar sem térhetett ki és itt is emelkedett a munkások javadalmazása. Közvetlen a világháború előtt évi 100 fontra becsülték az angol ipari munkás átlagos évi keresetét, ez az összeg körülbelül 10 százalékkal emelkedett a háború után, s ugyanakkor Sir Josiah Stamp angol statisztikus megállapítja, hogy az angol munkás ma négyszer annyit vásárolhat béréért, mint 100 év előtti elődje.

A győzelmes Franciaországot szinte pótolhatatlannak látszó rettentő veszteségek sújtották, nemcsak vérveszteségek, hanem anyagiak is. Tekintélyes, dúsgazdag területei gránát-tölcsér-mezőkké változtak a világháborúban, roppant tőkénének, amely 45 milliárd frankot tett ki 1914-ben, körülbelül egy negyed része (22 milliárd) elveszett. De viszont győzelme új gazdasági erőforrásokat is hozott. Megkapta Elzász-Lotharingiát, melynek gazdasági jelentőségét már Németország tárgyalásánál ismertettük, ideiglenesen az övé lett a Saar-vidék és kapott tekintélyes területeket a tengerentúlon. Franciaország gyorsan talpraállt. Újjászervezte elsősorban mezőgazdaságát, majd iparát. Automobilipara (Citroën-, Renault-, Peugeot-gyárak) a háború óta világhírű gyárai 200 ezer gépkocsit állítanak

elő évente. A nép, különösen a parasztság igényei nagyon megnöttek és az ipar bent biztos piacra talál. Valóban Franciaország iparának gyarapodása 1924 óta szinte impozáns. Ha az 1913-1 termelést 100-nak vesszük, akkor a francia ipari termelés eredményét a következő számok mutatják:

1919-i 57	1926-i 126
1922-i 78	1929-i 139
1924-i 109	1930-i 140

A gazdasági világválság Franciaország iparának és földművelésének nem ártott túl sokat; a munkanélküliség alig volt számottevő Angolországhoz, Németországhoz, az Egyesült Államokhoz képest.

A balsikerű háború következtében Németország elveszítette rengeteg közlekedési eszközét, melyekkel világforgalmát lebonyolította, elszedték gazdag területeit, Elzász-Lotaringiai, Posent, a Saar-vidéket s a győztesek rátették kezüket annakidején nagy ügyel-bajjal megszerzett gyármataira. De az említett infláció alatt a gyáripar és a nagytőke nem veszített. A nagy pénzügyi katasztrófát, amely csak a kisembereket zúzta össze, a nagytőke igen ügyesen megúsza. Alacsony munkabérekkel dolgoztatott s már így is sokat megtakarított; azonkívül a körülbelül 2 és negyedmilliárdot kitevő adósság, mely a nagyipart terhelte, az infláció végeztével 170 millióra lecsökkent. A Ruhr-megszállás sok zavart okozott, de a tőkének ez sem ártott túl sokat. Közben a nagyipar szervezetei is nagy átalakuláson mentek át, amelyet általában a további koncentráció jellemez. Létrejött a békekötések után egész hirtelen a Stinnes-féle mammutkonzern, amely tömételén nagy iparágat foglalt magába. A konzern azonban nem bizonyult egészséges alakulatnak; Stinnes halálakor 1924-ben összeomlott, mint a kártyavár.

A pénzügyi újjáépítés után Németország nagyipara a békebelinél is nagyobb virágzást ért el. Volt egy időpont,

közvetlenül a világgazdasági válság kitörése előtt, amikor a német kivitel, először a világtörténelemben, felülmúlta az angolt. A kivittelt egyébként a következő számok mutatják:

1925:9.4	(ezer millió márka)
1926: 10.6	„
1928:12.4	„
1929: 13.5	„

Általában 1929 végéig mindenütt világszerte prosperitást, a termelésnek emelkedő irányzatát látjuk, az árucserre megélénkült, a pénzforgalom nőtt.

Két országot érdemes még kiemelni: Olaszországot és Japánt.

Olaszország gazdasági emelkedése a békekötések óta igen nagy arányú, ami annál feltűnőbb, mert, amint már az előzményekben említettük, Olaszországnak úgyszólván semmiféle fontosabb ipari nyersanyaga nincs: szénben, vasércben, ipari megmunkáláshoz szükséges faanyagban nagy bevételre szorul. Ennek ellenére mégis az ipar fejlődik különösen 1921 óta. Ez a jelenség a népesedés rohamos szaporodásával van elsősorban kapcsolatban. Lélekszáma ugyanis ma 5 millióval nagyobb, mint a háború előtt volt, s ámbár a születési ezrelék 13-ról 10.9-re szállott alá, a szaporodás a halálozási arányszám javulása folytán nem csökkent. Felülről a kormányhatalom is igyekszik előmozdítani a népesség szaporodását, körülbelül azokkal az eszközökkel, amelyeket már Franciaország gazdaságtörténetének vázolásánál említettünk, ami együtt jár a szélső imperialista politikával, amelynek nagy tömegekre és egyre gyarapodó lakosságra van szüksége. A háború előtt Olaszország még erősen agrárszínezetű ország volt, még 1921-ben népességének 55-7 százaléka élt a földből és 29-1 százaléka az iparból, de az iparosodási folyamat azóta egyre tart: 1911-től 1927-ig az ipari munkásság száma 47 százalékos emelkedést mutat, úgyhogy Itália ma földműves-iparosország.

Az olasz nép tehetségét, találékonyosságát, szorgalmát mutatja, hogy a szűkös erőforrások mellett is virágzó ipart tudott teremteni. Növekvő iparágai a textil, a kémiai ipar, a gép- és gépkocsiipar. Az új államrendnek, a fasiszmusnak igen nagy érdemei vannak az ország gazdasági fejlesztésében. Azok az új területek, amelyeket Itália a békeszerződésekben kapott, nem jelentenek túlnagy gazdasági erőgyarapodást; a gazdasági emelkedés főleg a kormányzat érdeme, s ez teszi tűrhetővé a diktatúra nyomását. Mussolini a háború előtti vámpolitikát, amely az akkori liberális tanoknak megfelelően mérsékeltén véd vámos volt, abbahagyta és áttért az erősen merkantilista szellemű, védvamos gazdasági politikára. Rendezte a külföldi adósságokat, majd 1927-ben 92.465 font árfolyamon megszilárdította a lírát, amely 3.666:1 arányban van a régi aranylírához. A gazdasági kérdések a kormánynak rengeteg gondot okoznak, főleg az országnak a nyersanyagokban való szegénysége miatt. 1927-ben 1918-7 millió líra volt a külföldről bevitt szén értéke. Olaszországnak ugyanis csak kevés barna szene van, kőszene egyáltalában nincs. Ezért a fasiszta kormány főleg a vizierők elektromos áramfejlesztésre való kihasználását mozdtítja elő az állami beavatkozás eszközeivel, s az eredmény számottevő: 1914-től 27-ig a vizierőkből nyert villamos energia megháromszorozódott. A gyapot- és gyapjúszövés, a selyemkészítés, amelyek már a világháború előtt is jelentékeny iparágak voltak, 1921 óta igen nagy emelkedést mutatnak és az országnak nagy kivitele van belőlük, elsősorban a Balkán-államokba: Jugoszláviába, Romániába, Bulgáriába. A vegyiipar termelvényei 1929-ig a világháború előttinek több, mint kétszeresére emelkedtek.

A fasiszta kormány azonban nem az ipar, hanem sokkal inkább a földművelés emelkedését igyekszik előmozdítani, ami szintén nagy munka, mert az olasz talajviszonyok nem a legjobbak és a nagyrészt sziklás, köves Itália földjéből csak igen nagy munkával lehet előcsalni

az agrárterményeket. A földművelés fejlesztését a mostani kormányzat kétségkívül azért vette elsősorban programme jába, mert az ipar nyersanyaga hiányzik. Valóban, az olasz kormány nagy eredményekkel dicsekedhetik; Mussolininek a világsajtóban megjelent cikkei igen gyakran számolnak be az olasz földművelés ragyogó eredményeiről; és ez nem is túlzás. A fasiszta kormány valóban megnyerte a búzacsatát. 1913-ban 49,896.000 métermázsa búzát termett az olasz föld, 1923-ban a fasiszta kormányzat második évében már 61,191.000-t, 1929-ben 70,795.000 métermázsa búzát varázsolt elő a rossz olasz földből az olasz kormány búzapolitikája és a nép szorgalma. Az egyéb agrártermények közül csak a rizstermelés emelkedett. A fasiszta kormány igyekezett mérsékelni a kereskedelmi mérleg passzivitását, ez azonban nem sikerült. Itália külkereskedelme az 1909-től 1914-ig terjedő időközben is folyton gyarapodott – a bevétel megkétszereződött -, a kivitel kétharmaddal emelkedett, de még nagyobb az emelkedés 1919 óta. A beviteli összeg 1922-ben 15.765 millió líra, a kivitel 14.343 millió, 1926-ban a bevétel 25.871, a kivitel 18.671 millió. Az idegenforgalomból származó bevétel 1927-ben 3000 millió lírara rúgott.

Gazdasági bajok Olaszországban mindig voltak és még vannak, és szigorú tárgyilagossággal senki sem merne Itáliának fényes gazdasági jövőt jósolni. Túlnépes, de kevés földje van s elenyészően kevés ipari nyersanyaga. Csak egy nagyon tehetséges és igen munkás nép tud boldogulni Olaszország derült ege alatt, minden erejének megfeszítésével. A fasiszta diktatúra káprázatában az elmúlt tíz esztendő folyamán az olasz nép tagadhatatlanul sokat alkotott, sokat dolgozott. Egyre szaporodó lakosság azonban nem sokáig tud ezen a földön megélni. Mussolini rengeteg munkaalkalmat teremt és Olaszország a világ-gazdasági válságot is elég jól bírta, de kérdés, hogy meddig? A kivándorlás tovább tart. Igaz, hogy 1906-ban 788.000 ember vándorolt ki az olasz földről és 1927-ben már

csak 228.000 s ez a szám azóta is csökkent, de ez is arra mutat, hogy Itália túlnépes. Olaszország a mostani területén és eddigi eszközeivel gazdasági problémáit csak ideiglenesen tudta megoldani.

A békekötések óta mind többet hallani Japánról. A világlapok és a gazdasági folyóiratok gyakori témája Japán túlgyors és szinte ellenállhatatlannak látszó gazdasági terjeszkedése Keleten. A „felkelő nap” országa most ugyanúgy meglepte a világot, három évtizeddel ezelőtt, amikor a mandzsúriai mezőkön az elbizakodott, gőgös nagyhatalmat, a cári Oroszországot megverte. Ez a gyors gazdasági fellendülés annál feltűnőbb, mert a szigetországnak szintén igen kevés ipari nyersanyaga van, s azt a ropant mennyiségű árut, amellyel ma a Távols-Kelet piacait elárasztja, nagyrészt importált nyersanyagból termeli.

Japán gazdasági fellendülése visszanyúlik a 70-es évekig, amikor Yto márki, Japán politikai reformátora, a XIX. század egyik legnagyobb államférfia, fellépett. Ekkor épültek ki lassanként a szigetország gazdasági kapcsolatai Amerikával és Európával. Kezdetben lassan fejlődött, de gyorsan átültette Európa egész gazdasági rendszerét, átvette a gyáripari termelést, a bankokat, a vasutakat, a gőzhajót. Az Oroszországgal való háborúig a fejlődés lassú, attól fogva gyorsabb, a világháború alatt megélénkült, a békekötések óta pedig szinte káprázatos gyors, valósággal amerikai arányú. Ez a gyors industrializálódás a nép rohamos szaporodásával van kapcsolatban. A japáni a legszaporább emberfaj. Ötven esztendő alatt a lakosság pontosan megkétszereződött. A régi Japánnak 1873-ban még 33 millió lakosa volt, 1900-ban már 45 millió, 1925-ben 62 millió; a birodalom lakossága (a régi Japán Koreával és a szigetekkel együtt) 83-5 millióra emelkedett. Volt olyan esztendő, amikor a népszaporodás felülmúlta az 1 milliót. Még 1931-ben is 14-13 ezrelék volt a természetes szaporodás. Koreát, amelyet 1910-ben annektált, gyorsan benépesítette és azért

szakította el a Kínaibirodalomtól Mandzsúriát, hogy ott helyezze el nép feleslegét. De még így is igen sok japán él külföldön, kinek számát 640.000-re becsülik. Az anya” országban egy négyszögkilométerre 162.6 lakos esik; Japán tehát Belgium, Németország és Olaszország mellett a föld legsűrűbben lakott országa.

Japán kezdetben csak belső piacait igyekezett ellátni saját ipari terményeivel, ezért az ipart nagy vámfalak védték. A földeknek csak olyan kis része művelhető, hogy nagyipar nélkül Japán lakossága még ma is olyan nyomorúságban élne, mint a Kínaibirodalom lakosságának zöme. Az életrevaló és bámulatos utánzó tehetséggel megáldott nép, miután gyorsan átvette az európai ipari termelés eljárásait, már a világháború előtt alig szorult bevételre. 1889-ben még csak 767, legalább 10 munkást foglalkoztató ipari üzem működött Japánban, 1910-ben már 13.525, 1914-ben 17.062. A legalább 10 munkást foglalkoztató ipari üzemek száma 1918-ig 22.391-re emelkedett; 1930-ban a legalább 10 munkással dolgozó üzemek száma 30.843 volt. 1894-ben még 381.390 ipari munkása volt a szigetországnak, 1929-ben már 2,202.504. Ezek a számok mindent megmondanak.

Japán összes iparágai között a legnagyobb a textilipar, amelyben a munkásoknak 60 százaléka dolgozott. A gyapot, gyapjú-, vászon-, selyemipari termelvények értékét 1914-ben 620,260.000 yenre, 1929-ben már 2.997 millió 825.000 yenre becsülték. A háború utáni emelkedés, amint ezek a számok mutatják, szinte forradalmi jellegű. 1914-15-ben egy kis süllyedés állt be a japán iparban, de 1916-ban már ugrásszerű az emelkedés és Japán egyszeriben elhódította az egymással hadban álló európai nagyhatalmak piacait a Távol-Keleten. 1920-ban szintén egy kis zuhanás állt be és attól fogva az emelkedés fokozott és folyamatos, amelynek menetét a világgazdasági válság sem nagyon zavarta. A gépgyártás 1914-ben 47,964.000 és 1929-ben 689,505.000 yen értékű árut termelt. A vegyé-

szeti ipar termelvényeinek értéke 1914-ben 175,848.000 yen s 1929-ben 1.077,608.000. Nagy iparág a gáz- és villanya fejlesztő ipar; termelésének értéke 1929 évig 50,300,000 yenre emelkedett.

A japán importnyersanyagokkal dolgozik és bevételre szorul vasban, textilipari anyagokban, mint a nyerspamut, len, kender; egyetlen ipari nyersanyagból van kivitele, a rézből, amelyből 30 millió tonnát szállít külföldre. Az az állítás, amit a világsajtóban gyakran olvasunk, hogy a japán ipar alacsony munkabérekkel dolgozik, nem túlzás; a legnagyobb iparágban, a textiliparban mindössze 1.50 yen a férfimunkások átlagos napibére, női munkásoké pedig 0.67 yen. Nagy kivitele csak a békekötések óta van és azóta szakadatlanul nő. 1914-ben a kivitt áruk értéke 613,130.000 yen volt, 1933-ban 1,861.046.000. Bevitele 1914-ben 610,442.000, kivitele 1933-ban 1.917,220.000 yen. Kivitele legnagyobb volt gyapotárukban: 1928-ban 1418 millió yard, 1933-ban 1568 millió. Angolországé 1928-ban 3866 millió, de 1933-ban már csak 1549 millió. Japán tehát a sokáig verhetetlennek hitt angol gyapotszövő ipar fölé kerekedett.

Japán gyors gazdasági előretörése igen nehéz helyzet elé állította Nagybritanniát és Amerikát, amelyek a távolkeleti piacaikat lassanként elvesztik. Japán komoly vészedelem. A gazdasági politika és a külpolitika sehol sem dolgozik annyira karöltve, mint Japánban, a gazdasági és a politikai imperializmus sehol sem támogatják úgy egymást. Az előrelátható eredmény az lesz, hogy Japán összekovácsolja az angol és az amerikai gazdasági és politikai szolidaritást.

A békeszerződés Magyarország közgazdaságát is új feladatok elé állította és olyan változásokat hozott létre, amelyeket e szűk keretben nem fejthetünk ki. A nagy monarchia szinte tökéletes gazdasági egység volt és a magyar földművelés számára kényelmes helyzetet biztosított. Minden terményfeleslegünk biztos piacra talált a bevételre

szoruló Ausztriában. Ha nincs világháború és Magyarország lassanként kiverekszi a teljes gazdasági önállóságot, Ausztriával akkor is olyan kereskedelmi szerződésre kellett volna lépnie, hogy az új állapot nem igen különbözött volna a régitől. Ma meg kell küzdeni a gazdának a piaccal, ami 1918 előtt nem okozott nagy gondot s nyakába szakadtak a csonka ország megsokszorozódott adóterhei.

Azok a politikai irányok, amelyek Magyarországon az 1919-i ellenforradalmi zűrzavarból előbukkantak, nagy gazdasági programot is tűztek maguk elé. A parasztmozgalom, melynek Nagyatádi Szabó István volt a vezére, meg akarta valósítani a magyar föld demokratizálását. A magukat kereszténynek nevező politikai pártok a nagytőkének üzentek hadat. Mind a két mozgalom hívei az államhatalom megszerzésével és annak eszközeivel igyekeztek célt érni. Tiszta, világos programjuk csak a kisgazdák képviselőinek volt, de csak parányi részét tudták megvalósítani. Szerintünk azért, mert olyan nagy programhoz, mint aminő a földreform, nagy publicisztikai és tudományos előkészületek s megalapozottság kellene.

Mindezt ki kellett volna dolgozni esztendők munkájával a legapróbb részletekig, és maga a megvalósítás el nem képzelhető egy nagy, széleskörű pénzügyi művelet nélkül. Ez itt nem történt. A keresztény jelszavakat hangoztató pártoknak nem volt sem átdolgozott, sem kigondolt gazdasági programjuk, s tevékenységük a nagytőke visszaéléseinek kárhoztatásában merült ki és abban a követelésben, hogy a gazdasági életben a keresztény elem a zsidósággal szemben jobban érvényesüljön, főként a vezető helyeken. Olyanszerű gazdasági közszellem, mint Nyugat-Európában Magyarországon egyáltalában nincs. Maga a magyar nép túlzottan individualista, társulásra kevésbé hajlandó s az egyéni tulajdonnak határozott és megrendíthetetlen híve. A magyar népet csak az orosz bolsevizmus kíméletlen eszközeivel lehetne egy kollektív gazdasági rendszerbe belekényszeríteni. Ezt kevésbé mondhatjuk

el a magyar értelmiségről, vagy legalább egy részéről, amelyre az új európai forradalmak kollektivista tanításai nagy hatással voltak, és az államcentralizmus híve és kapitalizmus-ellenes.

Hiába támadt fel szinte elemi erővel egy új agrár-irányzat, Magyarország mégis erősen iparosodik 1919 óta, sokkal gyorsabban, mint 1914 előtt. A gazdasági önállóság elnyeréséből Magyarországon csak az iparnak volt haszna, a mezőgazdaságnak annál több kára. Az eltolódás szembe-tűnő. Csonka-Magyarországon 1900-ban a lakosságnak 60.8 százaléka élt a földből, 1920-ban 55.7 százaléka, 1930-ban 51.8 százaléka. A bányászatból, az iparból, forgalomból élt 1900-ban 30.1, 1930-ban 32.3 százalék. Az ipar ma Magyarországon a második foglalkozási főosztály. Ezek a számok mindenesetre azt mutatják, hogy a trianoni Magyarország haladó szelleműnek és életképesnek bizonyult. A világért nem akarjuk ezzel azt mondani, hogy a mi társadalmi rétegződésünk egészséges. A foglalkozási statisztikában ugyanis szinte megdöbbentő nagy az eltartott népesség száma: 1930-i adatok szerint 191.411 lélek. Nem lehet pontosan megállapítani, hogy a népesség összjövedelméből mennyi származik gazdaságilag termelő munkából és mennyi egyéb, nem szorosan vett gazdasági tevékenységből. Valószínű, hogy a hányadot kifejező szám jóval csekélyebb lenne, mint bármely nyugat-európai országban.

Magyarország a békekötés után szintén belezuhant a bankjegyinfláció veszedelmes forgatagába és át kellett esnie ugyanolyan nagy pénzügyi újjáépítési műveleten, mint ahogy az előzményekben már említett országok át-estek. A korona egyre esett és 1920- decemberében a zürichi jegyzés 1.15-ös mélypontját érte el. Ekkor vállalkozott Hegedűs Lóránt, a Teleki-kormány akkor kinevezett pénzügyminisztere az ország pénzügyi megmentésére. Pénzügyi elgondolása a külföldi szakértők véleménye szerint is nagystílusú és végrehajtható volt.

Elgondolása az volt, hogy a magyar koronát elválasztja az osztráktól és ilyenmódon a magyar pénzt függetleníti, majd megszünteti a bankjegyinflációt, oly módon, hogy a bankjegy kibocsátását a lehető legszűkebb keretek közé szorítja. Miután a magyar pénzt önállósította, a korona elkezdett emelkedni felfelé. Ezután Hegedűs kidolgozta az országos pénzügyi tanácsról, a hadiváltásról, a pénzforgalom ideiglenes szabályozásáról szóló javaslatait. Ezeket nem részletezzük. Együttesen hatalmas pénzügyi koncepciót alkottak, amelyet azonban végrehajtani nem tudott. Ma, másfél évtized távlatában, úgy látjuk, hogy a hiba korántsem Hegedűsben volt, aki éjt-napot együttvéve dolgozott és nagy lelkesedéssel és optimizmussal hirdette, hogy az ország a maga erejéből talpra állhat, hanem a beteges közviszonyokban. Nem volt egy szilárd és egységes közakarát, amely őt terveinek véghezvitelében támogatta volna, Magyarországnak bele kellett esnie a pénzügyi csőd örvényébe. A pénzügyi újjáépítés műve a Bethlen-kormány alkotása. Az 1924-ben felvett 250 milliós népszövetségi kölcsön segítségével helyreállították az államháztartás egyensúlyát, majd 1924 júliusában megkezdte működését az új Nemzeti Bank, 1925 novemberben pedig új pénzt kreáltak: a pengőt, melynek értékét 12.500 papírkoronában állapították meg.

A pénzügyi újjáépítés óta 1930-ig az ország gazdasági élete minden vonalon emelkedést mutat. Mezőgazdaságunk és iparunk egyformán fejlődött. Az ipar fejlődése azonban ugyanúgy, mint 1914 előtt, sokkal rohamosabb és feltűnőbb. A búzatermelés mennyisége 1920-ban 10,322.000 métermázsa, 1923-ban már 14,350.000, az 1925-29-es átlagtermés pedig 21,648.000 métermázsa. És ugyanígy emelkedett minden agrártermelésünk az összes mezőgazdasági ágakban. Az ipar azonban, kihasználva a vámvédelmet, ugrásszerű emelkedést mutat. Csonka-Magyarország gyárainak száma 1921-ben 2124 és ez a szám azóta 3366-ra emelkedett. Az egyeztetési termelés értéke 1921-ben

979 millió pengő, 1928-ban már 2870 millió. Az ipari termelés értéke a bányászattal együtt 1929-ben már megközelítette a mezőgazdaságot. Nagy arányokban inkább a kartelekbe tömörült gyárpar fejlődött, ámbár az 1922-i ipartörvény a kisiparnak erősen kedvezett.

Az 1924-től 1930-ig tartó fejlődés a csonka ország biztos jövőjét nem bizonyítja. Helyzetünk a túlnépes és ipari nyersanyagokban szintén szegény Olaszországhoz emlékeztet. Bármely szakközgazdász ki tudná számítani, hogy a csonka ország szűkös erőforrásaival mennyi ideig tudja még eltartani egyre szaporodó népességét.

II

A VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG.

*A gazdasági termelés fennakadása 1929 végén. – A válság okai. – A gazdasági anarchia.
– A gép és az ember. – A válság enyhülése 1934-ben. – Az amerikai kísérlet, –
A bolsevizmus, fasizmus, hitlerizmus. – A kapitalizmus jövője.*

Az 1920-i rövid ideig tartó válság lezajlása után – amint láttuk – a világgazdaságban lassú emelkedés korszaka kezdődött, amit nagyban elősegítettek az előbbi fejezetben ismertetett nagy pénzügyi műveletek és a megrekedt hitelélet megmozdulása. Egyszerre azonban, az 1929. év végén, váratlanul ismét megakadt az egész világgazdasági gépezet, ugyanúgy mint 1873-ban és 1930 márciusa a súlyos válság éve. Mélypontját 1933 közepén érte el, ennek az esztendőnek végén és az 1934. év elején már a lassú javulás jelei mutatkoztak.

A mostanihoz hasonló súlyos válság a mai gazdasági rendszer fennállása óta csak kétszer volt; az egyik a napóleoni háborúk után következett be; hosszú esztendőkön keresztül tartott és főoka a nagy háború volt, amely az akkor még kezdeti korszakát élő kapitalista gazdasági rendszert erősen megrázta. Az 1930-éhoz leginkább az 1873-76-os úgynevezett „nagy krach” hasonlított, amelyet a franciaporosz háború után kezdődő túlgyors termelés és az ennek következtében előállott árubőség idézett elő. Ez a válság elsősorban a világtermények áresésében és a forgalom hanyatlásában nyilvánult. A Népszövetség időnként megjelent pontos és megbízható kimutatásai szerint 1930-tól 1933-ig az összes világtermények árai lezuhantak. A körülbelül öt esztendőn keresztül tartó pazar fényűzés és jólét

után bekövetkezett a fogyasztás csődje. Az áresés a kaucsuknál 77 százalék, az ausztráliai búzánál 65, az argentinai kukoricánál 63, a kávénál 60, a cukornál 40 százalék. Kiegészítette ezt a bankok és a hitelélet igen súlyos krízise. A hitelélet majdnem teljesen megszűnt a válság ideje alatt, vagy egészen a minimálisra korlátozódott. A nagyipari országokban az ipari termelés egyszeriben alá hanyatlott. Németország legnagyobb ipari üzeme, a bonni Vereinigte Stahlwerke, az 1929-301 termelési évben 560.000 tonna nyersvasat termelt, 1930-31-ben már csak 220.000 tonnát. Ugyanez az üzem 1929-30-ban 600.000 tonna nyers acélt állított elő, s a termelés szintén 220.000 tonnára esett vissza a következő évben.

Magyarország behozatala 1.184,931.000 pengő volt 1928-ban, amely összeg 336,509.000-re zuhant az 1932. év végéig; a kivitel értéke, amely 1.052,057.000-re rúgott 1929-ben, az 1932. év végéig 332,801.000-re hanyatlott.

Nagy esést mutatnak a nagykereskedelmi árak. Ha az 1913 -i árakat 100-nak vesszük, akkor Németországban a nagykereskedelmi árak következőképpen alakulnak: 1928-ban 140, 1931-ben 115, 1932-ben 94. Amerikában az 1910-i átlagárakat 100-nak vesszük, a nagykereskedelmi árak 1932-ben 88-ra zuhantak. A válság ezenkívül igen súlyos munkanélküliségben is mutatkozott. A gazdasági élet zavarait mindig a munkásság szenvedte meg, a régebbi tízesztendős időszakok alatt is, de ilyen nyomasztó munkanélküliségre nem volt példa 1873 óta. Az Észak-amerikai Egyesült Államokban 1933 márciusában 12 millióra becsülték a munkanélküliek számát, a Német-birodalom területén 6,034.100 volt a kimutatott legnagyobb létszám, amely azóta néhány millióval csökkent. Angolországban a gazdasági válság mélypontján 2,262.700-ra becsülték a munkanélkülieket, Franciaországban 177.294-re.

A nagy válság okait kinyomozni igen nehéz feladat. Az 1880-ban végetért nagy krízis óta a gazdasági élet sokat fejlődött, a tőkés termelési rend épülete szövevé-

nyesebbé vált, az emberiség szükségletei mindenütt megsokszorozódtak. Akkor vissza lehetett vinni a válságot egy főokra: az ipari túltermelésre, a mostanit azonban nem.

A gazdasági válság a gazdasági életnek szervei zavara, amely vagyonoknak, jövedelmeknek el vesztével vagy nagy számú vállalkozásnak teljes gazdasági romlásával jár együtt, – írja Bouniatian. Külső csapások, mint földrengés, tűzvész, pusztító háborúk, pénzválságok, még nem gazdasági válságtünetek; csak akkor lesznek azzá, ha a közgazdaság szervei zavarának eredményeképpen lépnek fel. Bouniatian osztályozta a válságtüneteket, s valamennyit mélyrehatóan elemzi, anélkül azonban, hogy tanácsot adna arra nézve, hogy a gazdasági válságok miképpen kerülhetők el. A nagy közgazdász-tudósok közül Sismondi volt az első, aki a gazdasági válságokkal komolyan foglalkozott, s főöküknek a szabadversenyt és az ebből keletkező túltermelést nyilvánította. Felhívja a figyelmet arra, hogy a nagy tömegek fogyasztóképessége jövedelmüktől függ és maguknak a kapitalistáknak érdeke, hogy jól fizetett munkásaik legyenek, mert ezzel a belső piac felvevőképességét növelik. A XIX. század elején, különösen a napóleoni háborúk után olyan súlyos gazdasági válságok léptek fel, hogy a válságprobléma nem kerülhette el a közgazdasági írók figyelmét. Foglalkoztak vele Jean Baptiste Say, Ricardo, Owen, Malthus, James Mill.

Say, Mill, Ricardo egy nagy vitában, amelyet Malthus-szal folytattak, azt állították, hogy többtermelés nincs. Malthus ragaszkodott a többtermelés-elmélethez. Marx rendszerében a válságtan igen fontos helyet foglal el. Szerinte a tőke felhalmozódása szükségképpen a tömegek elnyomódásával és vásárlóerejének csökkenésével jár együtt. Részletesen kifejti a válságok okait a revizionista-marxista Tugan-Baranovszkij, az angol kereskedelmi válságok okairól szóló művében. Kimutatja, hogy Angolország gazdasági élete állandóan hullámszerűen változik:

prosperitás – válság, válság – prosperitás követik állandóan egymást, elég rövid időközökben. Az ipar fellendülését meg-megakasztják az időközi válságok, és miért? Nem azért, mert a termelőerők kifogytak, a munkáskéz kevesebb lett, vagy a pénztőke megcsappant. Ellenkezőleg: a bankoknak roppant tőkék vannak, s ott áll a rengeteg termelőerő s munkáskéz tétlenül. Az üzletek pangásának tisztán a piac az oka; a depresszió úgy keletkezett, hogy „az árúelhelyezés fennakadt, vagy, helyesebben mondva, az az ár, amellyel az áru elhelyezhető, a vállalkozóknak nem fizetődik ki”. Az okot Tugan-Baranovszkij a tőkés termelési rend természetében látja. A kapitalizmus alapvető ellenmondása – mondja -, hogy a társadalmi fogyasztás nem gyakorol ellenőrzést a társadalmi termelés felett. A kapitalista termelés eszközből öncél lett. Innen származnak a tőkés gazdálkodás válságai.

„Ha a társadalmi termelés tervszerűen meg volna szervezve – írja tovább -, ha a termelés vezetőinek teljes ismeretük volna a keresletről, és hatalmuk volna arra, hogy a munkát és a tőkét szabadon átviessék egyik termelési ágból a másikba, akkor sohasem múlná felül az árukínálat a keresletet, bármily alacsony is a társadalmi fogyasztás.” Tugan-Baranovszkijnek mint szocialistának természetesen az az álláspontja, hogy az árukínálás és kereslet, a termelés és fogyasztás összhangbáhozatala a tőkés termelési rend keretein belül nem lehetséges.

A közgazdasági írók, akik a válság kérdését tanulmányozták, valamennyien egyetértének abban, hogy a gazdasági élet fennakadásai a tőkés termelési rend belső lényegéből adódnak. A válságok olyan magyarázata azonban, amely tökéletesen megvilágítaná előttünk az 1929-ben kezdődő zavar okait, nincs. Kiváló gyakorlati közgazdászok és írók más-másképpen magyarázzák. Sombart szerint a mostani válság oka a túlságba vitt spekuláció; Cail- laux, volt francia pénzügyminiszter szerint az a szélső nacionalizmus, amely a békeszerződések készítésénél érvé-

nyesült; sokan magyarázzák a válságot túltermelésből és a piacok megszervezésének hiányából.

Figyelemreméltó okra mutatott rá Mlynarski, a kiváló lengyel bankszakértő és közgazdasági író. Angolul megjelent könyvében a gazdasági válság okainak nyomozásánál abból a tényből indul ki, hogy a rövidlejáratú hitelek összege sokkal nagyobb mértékben emelkedett mint a termelés és a nemzetközi hitelek is jóval nagyobb összegekre rúgnak, mint a háború előtt. Ez kétségtelenül fontos ok. A hitelek eredete a világháborúban gyökerezik. Az angol kormánynak az Egyesült Államokhoz 1933. év végén intézett jegyzékében olvassuk, hogy az Egyesült Államok összesen 2055 millió fontot, Anglia 1600 millió fontot, Franciaország 460 millió fontot kölcsönöztek összesen a háború alatt és azóta európai adósaiknak, úgyhogy az összes háborús kölcsönök meghaladják még mindig a 4000 millió font összeget. Az adósok egy darabig zavartalanul fizettek, főleg azért, mert rengeteg amerikai tőke áramlott át Európába, melynek összegét már az előzmenyekben láttuk. S ennek a következménye az volt, hogy - 1922-től 1929-ig a súlyos adósságok és jóvátételek dacára nagyarányú volt a fejlődés. A fellendülés illúziója azonban 1929 végén szétfoslott, megkezdődött a krízis, amely mint valami világrengés ásta alá a bizalmat, úgyhogy 1933 elején már nemcsak a magánvagyonok és a magántőke, hanem országok gazdasági likvidációjáról kezdtek beszélni.

Fontos okra hívta fél 1933-ban a figyelmet Ferrero, a kitűnő olasz történetíró. Ez pedig a közterheknek roppant arányú megnövekedése. A közterhek nagyobb mértékben emelkedtek mindenütt, mint a nemzeti jövedelem és megnövelték a termelés költségeit. Európa és Amerika államai ma háromszor-négyszer akkora adót fizetnek, mint 1914 előtt. Franciaország tízszeresét fizeti papírfrankban háború előtti adóinak, Angolország, Svájc, Olaszország, Németország egykori adóiknak négyszeresét. A közterhek mindenütt, nemcsak nálunk Magyarországon, elviselhetetlenül

nyomasztóak, s az általános pangáshoz nagyban hozzájárulnak, mert az államok költik el nagyrészen improduktív célokra az összegeket, melyeket adózóikból kisajtolnak s amelyeket az adózók egyéni kedvteléseikre vagy hasznothajtó befektetésekre fordíthatnának.

A válság legfőbb oka a gazdasági önellátás mániája és a védővámrendszer elfajulása. Sokáig emlegették a búzatermelés válságát is, ami valószínűleg jelentékeny, de erre az egyetlen okra visszavezetni a világgazdasági válságot mindenesetre túlzás. A búzatermelés valóban világszerte emelkedett. 1910-13-ban 1034 millió métermázsra volt a földkerekség évenkénti átlag búzatermése s ez a mennyiség az 1933-34. gazdasági évig 1230 millió métermázsára emelkedett. A világ búzafölöslegét 1934 tavaszán 180 millió métermázsára becsülték, ami egyáltalában nem sok: a búzafogyasztó népek ellátására csak 54 napig volna elegendő. Ez nem lehet a válság egyetlen oka. A főok a gazdasági autarkia, az elzárkózás politikája, ez pedig a szélső nacionalizmus következménye, amire Caillaux is rámutatott.

A gazdasági önellátás azt az elvet jelenti, hogy minden ország a saját természeti erőforrásainak kihasználásával lehetőleg maga gondoskodik önmagáról és a lehető legkevesebb árut hozza be külföldről. Ez az elv helyes volna akkor, ha a természeti javak az országok között egyenlőképpen oszlanának meg, ámde anyagi életünk forrásainak eloszlása a föld felszínén szabálytalan. Alig van néhány állam a földgolyóbison, amely be tudna rendezkedni a megközelítőleg teljes önellátásra. Ilyen csak az orosz birodalom, amelynek mindene van; földje búzától a gyapotig mindent megterem. Hasonló kellemes helyzetben van Franciaország gyarmataival együtt. Gazdasági önellátásra be tudna rendezkedni az angol birodalom, ha sikerül megvalósítani a domíniumokkal teljes gazdasági egységet. Kanada ellátná az anyaországot búzával, Szudán gyapottal, Ausztrália gyapjával, Dél-Afrika bányái

arannyal. Ugyanígy zárt gazdasági egységet alkothatnának az Egyesült Államok, amelyek Európával csaknem egyenlő nagyságú területet alkotnak és földjük csaknem minden élelmet, csaknem minden ipari nyersanyagot megterem.

A gazdasági autarkiót csak lélektani okokkal lehet megmagyarázni. Lehetséges, hogy nem egyéb, mint a háborúnak más eszközökkel való folytatása, a túlzott nacionalizmusnak, a féltékenységnek, a gyűlöletnek egyik megnyilvánulási formája. Gazdaságilag igazságtalan. A fogyasztók kénytelenek lemondani arról az előnyről, melyet a szabadkereskedelem nyújt nekik azáltal, hogy pénzükért a legjobb és a legolcsóbb árut kaphassák. Az autarkia korában kénytelenek adózni azoknak a hazai vállalatoknak, amelyek áru minőség tekintetében a külfölddel nem versenyezhetnek, de amelyek mégis kihasználva a vámvédelem előnyeit, monopolizálhatják a piacot. Okát, eredetét nehéz volna megmagyarázni; a történelemből ismert politikai irányok módjára jött ez is; ismeretlen forrásokból, ismeretlen okokból támadt, mint a tengeráramok.

A békekötések óta azt látjuk, hogy egy általános szabadkereskedelemellenes irányzat kerekedett felül nemcsak nálunk, Magyarországon, hanem mindenütt, egész Európában és Amerikában is. Minden állam védi a saját érdekeit, védi saját iparát, saját földművelését szomszédjai ellen. Gazdasági szakértők adják mindig a jótanácsokat; a különböző nemzetközi értekezleteken folyton halljuk, hogy az autarkiónak véget kell vetni, le kell rombolni a túlmagasra emelt vámfalakat, de mialatt a nemzetközi értekezletek tudós közgazdászai készítik a legkitűnőbb terveket, a kormányok az ellenállhatatlan tömegösztönök nyomására az ellenkezőjét cselekszik: emelik a vámokat. Egy jeles angol közgazdász, Sir Clive Morrison-Bell figyelemreméltó könyvet írt a múlt esztendőben az európai vámfalakról (Tariff Walls). Könyvében különböző számításokat végez arra nézve, hogy az 1913-iakhoz képest

mennyit emelkedtek a gazdaságilag fontosabb államok vámjai. Számai csak hozzávetőlegesek, mert csaknem lehetetlenség pontosan megállapítani s egyetlen számban meghatározni, hogy mekkorák voltak a vámok 1913-ban. De Morrison könyvéből idézünk mégis néhány fontosabb számot:

Argentína az 1913. évhez képest 100 százalékkal emelte a vámokat; Ausztrália 145-tel, Dánia 105-tel, Franciaország 70-nel, Németország 125-tel, Magyarország (a régi osztrák-magyar közös vámokat véve alapul) 130-cal, Svájc 170-nel, az Egyesült Államok 90 százalékkal. Ezek a számok 1925. évre vonatkoznak és azóta, de különösen 1928 óta minden állam emelte a védővámokat 8-10, sőt némelyik 30-40 százalékkal. Morrison szellemesen elkészített domborműszerű térképét is bemutatta európai útján, amely a vámfalakat ábrázolja. Ezek a falak kisebbek vagy nagyobbak aszerint, hogy a vámtarifák milyen magasak.

Azt látjuk a békekötések óta, hogy az apró-cseprő gazdasági egységek, amelyeket a szerencsétlen békeszerződések alkottak, azzal fecsérelik el minden idejüket, hogy védekeznek szomszédaik ellen. A gazdasági elzárkózás jelentékeny részben a békeszerződéseknek, meg annak a gyűlölettel telített légkörnek az eredménye, melyet a békeszerződések idéztek elő. A Habsburg-monarchia utódállamainál, Csehországnál, Romániánál, Jugoszláviánál főleg politikai természetűek az elzárkózás indító okai. Nem akarnak szorosabb gazdasági kapcsolatba jutni Magyarországgal, mert attól tartanak, hogy gazdaságilag visszakapcsolódnak az egykor hozzánk tartozó területek. A békeszerződések 20.000 kilométeres új vámfalat emeltek Európában. Ha most hozzávesszük, hogy Európában, ezen a kis szárazföldön, melynek kiterjedése alig nagyobb, mint Kínáé vagy Indiáé vagy az Egyesült Államoké, 30 vámhatár van, több mint 30 különböző nyelv, ugyanannyi törvényhozás s ezek többé-kevésbé mind haraggal vannak egymás iránt eltelve, nem csodálkozhatunk Európa

síralmas helyzetén. A világforgalom általános csökkenése főleg a gazdasági önellátás eredménye. 1930-ban 19 százalékkal volt kisebb a világforgalom mint 1929-ben, 1931-ben 28 százalékkal volt kisebb mint 1930-ban, az 1932. év első felében 34 százalékkal kisebb, mint az 1931. év első felében. 1929-ben a Népszövetség 68.659 millió dollárra becsülte a világkereskedelmi forgalmat, az 1931. év végén, 39.782 millióra. Hozzájárultak tehát még mindehhez az egymást érő pénzkatasztrófák, – a font, majd a dollár megrendülése, ezek tetejébe az állandó nyugtalanság és a fenyegető háború réme. A szabadkereskedelmi iránygyőzelme kiegyenlítődést, békét, a gazdasági önellátás és az elzárkózás politikája feszültséget, nyugtalanságot, esetleg háborút jelent.

Az általános gazdasági válságban némi része van a gépnek, amely a múlt század nagy gazdasági forradalmát megindította. Ma ismét ipari forradalmat élünk át, és valószínű, hogy megrázkódtatásai sokáig fognak tartani, csak lassan, nehezen tud az emberiség ismét alkalmazkodni a géptechnika túlgyors haladásához. Sokan azt állítják, hogy a gépek az okai korunk legnagyobb szerencsétlenségének, a munkanélküliségnek és az általános életszínvonal süllyedésének. Ez az állítás ebben a formában túlzás, viszont kétségtelennek látszik, hogy a nagyipari racionalizálásnak és a géptechnika tökéletesedésének a munkanélküliségben jelentékeny része van. Mindenesetre hamisnak bizonyult az a feltevés, hogy minden új találmány az iparban végbemenő minden új tökéletesítés új munkalehetőségeket teremt a munkásoknak és hogy az új munkagépek és találmányok előállítására kárpótolja azokat a munkásokat, akik alkalmazásuk miatt állásukat veszítették.

A gépek tökéletesedése olyan gyors, hogy meg kellett dölnie annak a tételnek, hogy az összes találmányok, az ipari termelés új eszközei új kereseti lehetőségeket jelentenek. Caillaux, volt francia pénzügyminiszter elmondotta egyik előadásában, hogy a Szuezi-csatorna 4000 mun-

kásának munkáját ma a csatornaásó-készülékek segítségével 5 munkás elvégzi. A csatornaásást a gépek végzik, amelyeket az emberek csak igazgatnak. Előadta Caillaux azt is, hogy egy 600 millió frankba kerülő vízmű, melyet Franciaországban az 1933. évben készítettek, 1200 ember kenyerét vette el. „Az alkalmazott tudomány felfalja a világot”, – mondotta a volt francia pénzügyminiszter. Valóban a gép hovatovább letiporja, elnyeli az embert mind a mezőgazdaságban, mind az iparban. A mezőgazdaság, amióta alkalmazza a gépeket, főleg a traktorokat, valóban roppant mennyiséget termel, de mind kevesebb embernek ad kenyeret. A cséphadaróval való csépléssel szemben a gőzcséplőgép 54 embernek veszi el kenyerét. Az Egyesült Államokban 1918-ban 82.000, 1929-ben 852.000 traktor működött. Minthogy egy traktor 50 ember munkáját végzi el, 10 millióra tehető azoknak a munkásoknak száma, akiket a traktor a mezőgazdaságból kiszorít. Az utóbbi évtizedben kezdtek el alkalmazni Észak-Amerikában az arató-cséplőgépet. 1921-ben az Egyesült Államok területén 5000, 1929-ben 37.000 darab volt használatban. Minden ilyen gép 230 munkaerőt tesz feleslegessé, tehát a 37.000 darab arató-cséplőgép 8 és félmillió mezőgazdasági munkásnak vette el kenyerét. A géptechnikának ez a gyors fejlődése a nagyiparban talán még félelmetesebb és gyorsabb ütemű és nemcsak az erő fejlesztő gépek tökéletesedtek, hanem a munkagépek is. A modern gyárban a munkagép oly tökéletes, hogy minden nehezebb, minden nagyobb testierőt kívánó munka megszűnt, a munkások csak egy-egy mozdulatot végeznek. A mozgószalag, melynek működését Ford megkapóan írja le, szinte forradalmat jelent a gyáripari munkában. Egy nagy német gyárban egy gőzgép kiszolgálására 1900-ban 10 tanult és 54 tanulatlan munkásra volt szükség, ma ugyanezt a munkát 4 tanult és 20 tanulatlan munkás végzi el. Az elektromos erővel működő daru azt a munkát, melyet 60 munkás 26 órán át végzett, 4 emberrel 12 óra

alatt elvégzi. A német vas- és fémiparban 27.000 munkás helyén ma 21.000 van, akik 750.000 tonnáról 1 millió tonnára emelték a termelést. Az amerikai Goodyear-cipőgyárban az új munkagépek 202.191-ről 81.811-re apasztották a munkások számát. A pályaudvarokon egy önműködő vonatrendező készülék 400 embert tesz feleslegessé. A detroiti Ford-gyárban az összeállító műhelyben hatalmas korong működik, amely lehetővé tette, hogy a gyár napi termelését napi 12.000 darab gépkocsira fel-emelhesse anélkül, hogy munkáslétszámát emelné. Amerikában van téglavetőgép, amely egy óra alatt 40.000 darab téglát állít elő. A fejlődés méreteit Amerikában a következő számok mutatják:

A motorerő 1899-1907	100.390
A termelés 1899-1907.....	100.281
A munkások száma 1899-1907.....	100.117

Amint ezekből a számokból látjuk, a gyárakban használt motorerő majdnem négyszeresre, a termelés majdnem háromszorosra emelkedett és ez alatt az idő alatt meg sem kétszereződött a munkások száma. Igaz, hogy ezzel szemben a munkabérindex kedvező. A munkabérindex ugyanis az amerikai kimutatások szerint 1913-1928-ig 100-260-6-re emelkedett; tehát majdnem megháromszorozódott a munkabér. Közben a nagybani árak emelkedését igen szerény szám: 100-140 mutatja, a detail-árak emelkedése 100-170. Ennek a machanizált termelésnek hatásai abban jelentkeznek, hogy a termeléshez mind kevesebb munkaerő szükséges. Amerikában a gyári ipari munkások száma 1923-28-ig $1\frac{1}{4}$ millióval csökkent, holott a termelés ez alatt az idő alatt megsokszorozódott. A munkagépek és az erőgépek tökéletesedésével együtt jár a mai nagyipari termelésnek még két jelensége; az egyik a racionalizálás, a másik a normalizálás, melyet standardizálásnak is szoktak nevezni. A racionalizálás

alatt értjük a gépeknek, az emberi erőnek, az időnek, szóval az ipari termelés minden eszközének észszerű kihasználását a termelés gyorsítására és olcsóbbá tételére. A racionalizálás Taylor amerikai mérnök munkarendszerével kezdődött, amelyet Fayol francia mérnök tökéletesített, Ford pedig a tökéletességnek legmagasabb fokára emelt. Taylor azzal kezdte, hogy minden felesleges mozgást kiküszöbölt és a legvégsőkig kihasználta a munkás munkacerejét és idejét. Ford inkább a munkagépek tökéletesítésére fekteti a súlyt és arra törekszik, hogy munkásai lehetőleg semmiféle nehezebb testi munkát ne végezzenek.

A modern ipari termelés rendkívül fontos tünete a normalizálás is, amely nemcsak az ipari termelésben, hanem az életnek csaknem minden területén tapasztalható. Egyformaság, egyformaságra való törekvés az úgynevezett normalizálás. Az áruk egyformasága megkönnyíti azoknak gyors és igen nagy mennyiségben való előállítását. De látjuk ugyanezt az egyformaságot a divatban, a színpadon. A normalizálás külföldön, főleg Amerikában feltűnőbb, mint nálunk Magyarországon: az emberek ugyanabban az időszakban egyformán ruházkodnak, egyforma egész életbeosztásuk, egyformák olvasmányaik, örömeik, mulatságaik. A modern nevelés különben is uniformizálja az embereket életnézeteikben és gondolkodásukban is. A gép napjaink legnagyobb problémája. És főleg az amerikai közgazdászokat és gondolkodókat foglalkoztatja. Howard Scott és Stuart Chaise, amerikai közgazdászok foglalkoztak főleg a gépuralom nehezen megoldható kérdésével. És egy új társadalmi, gazdasági rendszert dolgoztak ki, amelyet technokráciának kereszteltek el. A gép elnyelte az embert – kiáltanak fel rémülten az emberbarátok -, mit tegyünk? Itt az új ipari forradalom, amely sokkal súlyosabb, mint az volt, amely száz esztendővel ezelőtt Angolországban, Belgiumban, Franciaországban lezajlott. Kiváló közgazdászok állítják, hogy a gép egyik főbűnös abban, hogy az egész világon

25millió munkás van munkanélkül, ami a családtagokkal együtt megközelítőleg 100 millió lelket jelent. Henry Frost, amerikai szociológus kétségbeesésében így kiált fel: „A mi gépkorszakunkban az önmagunk által teremtett Franckenstein-szörnyeteg vészes fenyegetéssel veti rá árnyékát az emberiség felfelé haladó életútjára. Mi valamennyien osztályozva, normalizálva, rendszabályozva vagyunk és életünket, személyiségünket, nemkülönben emberi mivoltunkat megfojtották és törpévé zsugorították.”

Hosszabban időztünk a gép és a racionalizálás kérdésnél, nem azért mintha elfogadnánk az állítást, hogy ezek a válság főokai, hanem azért, mert mint jelenségek nem kerülhetik sem a közgazdász, sem a történész figyelmét.

A válság esztendei közül a legfeketébb kétségkívül az 1932. esztendő volt. A Népszövetség 1933-1 gazdasági évkönyve szerint Nyugat-Európában és Amerikában ekkor érte el a válság a mélypontját. Ebben az esztendőben a nemzeti jövedelmek átlag 40-50 százalékkal csökkentek s a munkanélküliség elérte a 25 milliós számot. 1932 derekán Angolországban az ipari termelés az addigi minimumnak 25 százaléka alá csökkent, s 1929-től 1933 elejéig pontosan 40 százalékkal esett vissza a világkereskedelem. A nemzetközi tőkeforgalom a nagy pénzügyi pánik óta, amelynek 1931 nyarán és őszén Angolország volt a színhelye, teljesen megbénult. A három sötét esztendő eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze:

Ez alatt az idő alatt 35 ország tért le az aranyalapról és 27 országban léptették életbe a legerősebb valutaellenőrzést, azonkívül a behozatalnak és a kivitelnek szintén erős állami felügyeletét, hogy a pénz belső értékét fenntartásák. A Népszövetség kimutatása szerint 37 államban vannak behozatali és kiviteli kontingensek és szigorú behozatali korlátozások. 1931 óta 50 állam emelte a vámoikat és tért át a gazdasági önellátás rendszerére, ami a depressziót és a munkanélküliséget természetszerűleg fokozta. Mi volt az oka a szinte ijesztő hanyatlásnak: az 1931-i

pénzügyi pánik-e, vagy pedig a gazdasági élet megszorításai? A kérdésre igen nehéz a felelet. Annyi kétségtelen, hogy a politikai események, mint a Távol-Kelet felől rémítő háborús veszedelem és az új német imperializmusnak, a hitlerizmusnak győzelme s annak a nyomán támadt feszültség, a leszerelési értekezlet kudarca, nagyban hozzájárultak az általános bizonytalanság növekedéséhez. Az 1933. év legnagyobb közgazdasági eseménye egyébként az volt, hogy az Egyesült Államok letértek az aranyalapról és áttértek az államilag irányított közgazdaságra.

Bizonyos javulás jelei az 1933. év végén és az 1934 első hónapjaiban már észlelhetők voltak. Nagybritanniában százezrekkel kevesbedett a munkanélküliek száma és erős javulás indult meg. Minek köszönheti Anglia: bölcs kormányintézkedéseknek-e, vagy az egész csak a három évig tartó súlyos krízisnek természetszerű visszahatása? Nem lehet biztosan tudni. Nagy hatással voltak Anglia gazdasági életére az ottawai értekezlet határozatai, amelyek értelmében a brit Commonwealth államai szorosabb kapcsolatba léptek egymással. Az új nemzeti kormány igen okos közgazdasági politikát folytatott: áttért a védővámrendszerre, szakítva Anglia XIX. századi hagyományával, de nem vitte olyan szertelen túlzásba, mint az európai kontinens államai. A brüsszeli külkereskedelmi hivatal statisztikai adatai szerint 1933-ban kilencszázezer munkás kapott munkát Angolországban, a kivitel 8-10 százalékos emelkedést mutat, a kamatláb, mely 1931 óta 6 százalék volt, 2 százalékra esett. Emelkedett a hajózás, növekedőben van a vasúti forgalom s ugyanakkor a mezőgazdaság helyzete is javult.

Bizonyos javulást lehetett érezni 1933 végén Németországban is. A munkanélküliek száma, amely 6 millióra rúgott 1933 elején, 1934 januárig 3,800.000-re esett vissza. Több fontos iparágban, így a vas- és a textiliparban nagyobbodott a termelés és a belső piac fogyasztása a német adatok szerint tíz százalékkal növekedett. A Hitler-kor-

mány ezt az eredményt mesterséges beavatkozásokkal erőszakolta ki és kérdés, hogy tartós marad-e? Németország külkereskedelme 1934 elején nagy hanyatlást mutatott; a túlságbavitt gazdasági autarkia s az egyoldalú agrárvédelem megbosszulták magukat. A Birodalmi Bank arany- és devizakészlete megcsappant, úgyhogy a kormány 1934 tavaszán kénytelen volt elrendelni a nyersanyag-behozatal legszigorúbb korlátozását.

Gazdasági fellendülés volt észlelhető 1934 ^eo hónapjaiban Belgiumban, Hollandiában, Japánban és Dél-Amerika államaiban. Franciaország és Olaszország jól kiállották a válságos esztendőket.

A berlini Wirtschaft und Statistik kimutatása szerint 1934. év tavaszán 54 ország közül 23-bari volt depresszió, vagyis rosszabbodó gazdasági helyzet, 31 ország gazdasági élete lassú javulást mutat, s ide tartozik Magyarország is. A berlini konjunktúrakutató intézet jelentése szerint 37 állam közül 9 volt olyan, amelynek külkereskedelme erősen emelkedett. Bonnet, volt francia pénzügyminiszter adatai szerint az ipari tevékenység 1934 októberében az előző év októberével összehasonlítva, Németországban 20, Svédországban 19, Olaszországban 15, Kanadában 9, Lengyelországban 8, Norvégiában 4 százalékkal növekedett. A világkereskedelem aranyértéke 6 százalékos növekedést mutat 1934 októberében. Rosszabbodott Franciaország gazdasági helyzete: az ipari termelés 13 százalékkal csökkent, a munkanélküliek száma több mint 400.000. A statisztikai intézetek jelentései azt mutatják, hogy az előző, 1933. esztendőhöz képest van némi javulás.

Külön ki kell emelnünk Rooseveltt amerikai elnök kísérletét, melyet a jövő gazdaságtörténelme bizonyára úgy fog tárgyalni, mint emlékezetes és tanulságos eseményt.

Amikor Rooseveltt elnök 1933 március negyedikén a kormányt átvette, rettentő gazdasági feldúltságban találta a 120 milliós köztársaságot. A jóléthez szokott amerikai

nép az 1930 óta tartó válság következményeit rettentően érezte, s a helyzet szinte kétségbeejtőnek látszott. A munkanélküliek száma meghaladta a 12 milliót, a szénbányák, a vasipar harmadrésznyi erővel dolgoztak, 1929 ősztől 1933-ig bankok ezrei buktak meg. Az esztendőkön keresztül tartó mezőgazdasági konjunktúrára olyan keserves piactalan állapot következett, amire a gazdaságtörténelemben alig van példa.

Roosevelt elnök a korlátlan szabad versenyért sohasem lelkesedett és a gazdasági válságot a nagytőke tehetetlenségének és önzésének tulajdonította. Hivatalbalépésekor azt hirdette, hogy elsősorban cselekedni kell; meg kell kísérelni a gazdasági egyensúly helyreállítását több módon; ha egyik nem sikerül, próbálkozni kell a másikkal, mert egy dolog a veszedelmes: a tétlenség. Reformjait azzal kezdte, hogy enyhítette a farmerek adósságterhet. Az enyhítés módjai voltak: a moratórium, az adósságleszálítás, a pénzürték lerontása. Az elnök a kongresszustól nyert felhatalmazás értelmében teljhatalmat kapott azoknak a gazdasági és pénzügyi intézkedéseknek véghezvitelére, amelyeket alkalmasaknak vélt a gazdasági élet összhangjának helyreállítására. Első ténye az volt, hogy minden átmenet nélkül letért az aranyalapról, a régi szilárd, aranyalapú dollárt az irányítható dollár követte. Ezzel az intézkedéssel az volt a célja, hogy a pénz értékét az ő gazdasági szempontjai szerint változtathassa, lenyomhassa, amennyire jónak látja, hogy ilymódon elérje a nyersanyagárak emelését és a munkanélküliség megszüntetését. Úgy gondolta, hogy ezzel a módszerrel megszünteti a pénz zsarnokságát, a pénz úrból szolgává lesz, amit a farmerek különben is már régóta hangosan követeltek. A dollár megrontása után az árnál nagy fejtelenség állott be, de az elnök elérte a nyersanyagáraknak s főleg a gabonaneműek árának bizonyos emelkedését. De nem tudta fokozni a kivitelt. Az előállítási ár az ingadozó dollár miatt bizonytalaná vált s a termelők arra törekedtek, hogy mennél nagyobb áron

adják el termelvényeiket, de a kivitel emelkedése, amit Rooseveltnél elsősorban várt intézkedéseitől, elmaradt. Ebből az a tanulság, hogy a túltermelésből előálló árutöbbletnek nem lehet piacot szerezni úgy, hogy a pénzürtéket lerontjuk.

Az ipari ügyek irányítását az elnök Johnson tábornokra bízta, aki katonai módszerekkel, pontossággal, ha kellett, kíméletlenséggel látott hozzá a válság miatt megrendült amerikai ipar újjászervezéséhez. Kezdte jótanáccsal, szép szóval, aztán jött a fenyegetés, de a legkonokabb nagyvállalkozók is beadták derekukat. Johnson megalkotta az úgynevezett munkakódexeket, amelyekben szabályozták a munkát, a munkabért, s- amelyeknek révén az államhatalom beleszólhat a termelés, a munkaviszonyok legapróbb részleteibe, még abba a kérdésbe is, hogy a vállalat mennyi tőkét fektessen be, milyen új gépeket vásároljon, vagy termelési módszereket, eljárásokat alkalmazhasson. A munkakódexek kimondják azt is, hogy a munkaadó köteles tiszteletben tartani a megállapított legkisebb munkabért s a munkaórákat.

Az ipar újjászervezése volt az elnök kormányzásának második, némi eredménnyel járó korszaka. A harmadik korszak az 1933. év őszére esett, de ezt kapkodás és a bizonytalanság jellemzi. Az 1934. év elején kezdődött meg a nagy amerikai kísérlet negyedik korszaka. Rooseveltnél az orosz bolsevistákra emlékeztető bátorsággal s határozottsággal dobott félre minden hagyományt, folytatta tovább megkezdett művét, majd a kongresszus felhatalmazása alapján lefoglalta az Egyesült Államok egész arany-, majd ezüstkészletét.

Rooseveltnél nehéz volna beosztani a háború utáni politikai és társadalmi szektákba. Gazdasági rendszere, melyet ő maga „kapitalista tervgazdaságnak” nevez, rokonvonásokat mutat a fasizmussal, a hitlerizmussal, sőt az orosz bolsevizmussal is, de lényegében egyik sem. Nem államszocializmus, sem államkapitalizmus, hanem az étatizmusnak túlzó, szélsőséges formája, amelynek lényege

a termelésnek szigorú állami megrendszabályozása és ellenőrzése.

A „new deal” sikeréről vagy sikertelenségéről komolyan beszélni még nem lehet. Az elnöknek sokan vannak ellenfelei, akik vállalkozásának bukását jósolják, de vannak hívei is, akik a kísérletnek történelmi jelentőséget tulajdonítanak. Ez utóbbiak közé tartozik John Maynard Keynes, a világhírű angol közgazdász. Az eredmények az 1934. év végéig igen szerények. A munkaszövetség októberben kimondotta, hogy az elnök munkaszerző programja teljesen csődöt mondott: a munkanélküliek száma még mindig 10 millió körül van.

A kapitalizmusnak kiobbant a maga ellenzéke már a múlt század elején, de az új gazdasági rendszer diadalmasan haladt előre azon az úton, amelyet megkezdett. Az utolsó másfél évtizedben azonban nagyon kikezdi a kritika. Sok új tan, eszme, tervezet kóvályog, mint a tervgazdaság, az új rendiség eszméje, az erősebb állami beavatkozás követelése, s közben három nagy ország: Oroszország, Olaszország, Németország nyíltan szembe fordultak az individualisztikus-kapitalisztikus termelési rendszerrel. Az első áttért a kommunizmusak elnevezett államkapitalizmusra, Olaszország és Németország pedig állami felügyelet alá helyezték az egész gazdasági termelést.

Újabban, különösen a világgazdasági válság óta, sokat írnak és beszélnek a tervgazdaságról. Régebben a tervgazdaság csak a szocialisták jelszava volt, de ma sok híve van a polgári gazdasági rendszer barátai között is, akik azt hiszik, hogy csak ez mentheti meg a kapitalizmust a biztosan ráváró csődtől. Általában azt értik alatta, hogy az egész társadalmi gazdaságot, a világgazdaságot egységes terv szerint irányítanák. Híveire a bolsevista kísérlet, az olasz fasizmus eredményei és Rooseveltnél elgondolásai hatottak; némelyek előtt a háborús kényszergazdálkodás példája lebeg. A szocialistáknál, a kommunistáknál a tervgazdaság végső cél, a polgári közgazdászoknál

viszont csak eszköz, amellyel meg lehetne menteni a gazdasági életet a teljes elmerüléstől. Szóval a termelés és a javak szétosztásának megrendszabályozása csak átmeneti állapot lenne addig, amíg a termelés összhangja helyreáll. A válság óta a gazdasági értekezleteken inkább szocializmus nélküli tervgazdaságról beszélnek.

A tervgazdaság formái az elmúlt esztendők gazdasági irodalmában, úgyszólván a szerzők szerint változnak. Némelyek alig különböznek a háború előtti kollektivistákról. Az állam kisajátítaná – szerintük – a fontosabb termelőeszközöket, létminimumot szabna meg, az ipari, a mezőgazdasági üzemek csak a szükségleteknek termelnének; államosítaná a külkereskedelmet, köztulajdonba vennék a bankokat, a közlekedés összes eszközeit, a bérházakat, a természeti erőforrásokat. A kínálat és a kereslet törvényei helyett az államhatalom tartaná egyensúlyban a termelést és a fogyasztást s a túltermelésből keletkező válságok – a tervgazdaság hívei szerint – többé nem ismétlődhetnének meg. Megegyeznek az összes formák abban is, hogy megnövesztenék az állam, illetve az állam bürokratikus szerveinek hatalmát, amelyek a termelést és elosztást szabályozzák, s maga a termelés természet-szerűen monopolisztikus jellegű lenne. A tervgazdaság hívei azt hirdetik, hogy ilyen módon egyszer mindenkorra megszűnnék a munkanélküliség, a tőkés termelési rend legnagyobb átka. Sok helyen kísérleteznek vele nemcsak Amerikában; megvan többé-kevésbé Olaszországban, Németországban, Japánban, Egyiptomban, Braziliában.

Megbírálni a tervgazdaságot abból a szempontból, hogy életképes eszme-e vagy sem, a szakközgazdászok feladata; mi csak néhány megjegyzésre szorítokozunk.

A liberális kapitalista gazdasági rendszernek az alapelve, hogy az emberiség szükségletei határtalanok és kielégíthetetlenek; megközelítő kielégítés csak úgy lehetséges, ha a teljes szabadságot és érvényesülési lehetőséget biztosítjuk a gazdasági erők számára, ha a forgalomnak, a ver-

seiiynek semmi sem áll útjában. A tervgazdaság a szükségletek kielégítésére akar termelni, de meg lehet-e határozni a szükségleteket, amelyek természetüknél fogva viszonylagosak? Az állam nem fogja tudni kielégíteni a szükségleteket, hanem be fog következni ugyanúgy, mint a háborús kényszergazdálkodásnál, vagy a bolsevista Oroszországban, ahol a szocializmus tervgazdasági eszméit kíméletlenül végrehajtották, a gazdálkodás teljes elbürokratizálódása. Nem elégítik ki a szükségleteket, hanem nivellálják, s a közhatalom által megállapított minimumot mindenki megkapja a rabszolgamunka fejében, amelyet a közhatalom ágensei rákényszerítenek. Az eddigi példák azt mutatják, hogy a tervgazdaság a termelés csökkenésével jár; ez történt az Egyesült Államokban, Egyiptomban, Brazíliában. Amerikára hivatkozni, mint a jövő útját jelölő példára, már csak azért sem lehet, mert nem az étatizmus a cél, hanem magát a kapitalizmust akarják megmenteni egy átmeneti intézkedéssel.

A tervgazdaság a XIX. és XX. század uralkodó gazdasági tanításaival össze nem egyeztethető: a gazdasági individualizmussal ellentétben áll. A magángazdaság is tudja önmagát korlátozni, ha ennek szükségét látja - mint a kartelek és trösztök példája is mutatja -, a tervgazdaság azonban szükségképen az államhatalom megnövekedésével és a gazdasági erők gúzsbakötésével jár együtt. Az eddigi kísérletek nem sok jóval biztatnak. Úgy látszik, ez sem egyéb, mint a mostani zavaros, átmeneti idők egyik illúziója.

Oroszország gazdasági élete több fázison esett keresztül 1917 óta. Először Lenin és munkatársai minden rendelkezésükre álló eszközzel, a legvadabb terrorral lehengetelték a kapitalizmust, megsemmisítették a magántulajdont s életbeléptették a bürokratikus szervekkel központilag irányított termelést. Minden termelőeszköz, a gyárak, a földek, a közlekedési eszközök, a bányák, mind átmentek az állam tulajdonába, csak a földtulajdon maradt ideig-

lenesen a parasztok kezén. Az ipari termelés 1922-ig az 1913-inak 26 százalékára fejlődött vissza s a nemzeti jövedelem, amely 1913-ban 101.35 rubel volt fejenként, 38-6 rubelra csökkent. A népbiztosok ekkor engedtek az integrális kommunizusból s az új gazdasági politika (NEP) értelmében nagy ipari trösztöket állítottak fel a kapitalista gazdálkodás módjára. A Nep-et Sztálin 1928-ban megsemmisítette, s elhatározták, hogy végrehajtják könyörtelenül a kommunizmus egész gazdasági programját. Az első ötéves terv az ő kimutatásaik szerint fényes eredményekkel járt. Igaz, hogy ezen nem lehet csodálkozni, még akkor sem, ha az adatok teljesen hitelesek és megbízhatóak. Az államhatalom egész zsarnoki erejével feküdt reá a termelésre, a munkából kisajtolják egész munkaerejét, ők szabják meg önkényesen a munkabéretet, az olcsó nyersanyag pedig a legnagyobb bőségben van Oroszországban. Az ipari munkások létszáma az 1913-1 2,608.000-ról 1932-ig 6,218.000-re felszaporodott s az egész ipari termelés, amely 1926-ban a háborúelőtti 64-1 százalékának felelt meg, minden vonalon emelkedett és jelentékenyen felülmúlta a cárizmus alatti eredményeket.

Az összes kimutatások, jelentések megegyeznek abban, hogy Oroszország egyoldalú agrárjellege megszűnt, s a második ötéves terv jelentékeny részének végrehajtása óta Európa iparos államai közé számítható. A széntermelés, amely 29 millió tonnát tett ki 1913-ban, 1932. év végéig 64 millió tonnára emelkedett. Ilyen nagy előhaladást tett, a villamosítás, a naftatermelés, a mezőgazdasági gépipar.

Az orosz kommunizmus valóban tőkés termelés, „mert a termelés s annak körülményei és eredményei színezetüket főleg ennek a termelő tényezőnek hatásától kapják”, - írja Navratil Ákos. Oroszország tőkével termel, kapitalista módszerek szerint, csak a tőke az állam tulajdonában van, a munkás pedig az állam bérrabszolgája. Az államosítást még nem vitték teljesen minden vonalon keresztül, de a gyáripár, vasutak, a földek nagyrésze az állam tulajdonában

van, az állam bürokratikus szervei bonyolítják le a belső kereskedelem nagy részét és teljesen állami monopólium az ország külkereskedelme.

Az olasz fasizmust egyes elméletírói Danteig, Vicoig és Macchiavelliig viszik vissza. Az orosz kommunizmustól megkülönbözteti elsősorban az, hogy nem merev, zárt rendszer s legfőbb lényege az akarat, a fegyelem, a nemzeti cél egysége. A fasizmus a totalitás elvét vallja, az állam az egyetlen létforma, amely mellett nincs sem párt, sem csoport, mely a maga akaratát követhetné. A fasizmus - mondotta Mussolini – történelmi fogalom, amelyben az ember, mint olyan, csak annak a szellemi folyamatnak funkciójában lép fel, amelyben részes; a családi és társadalmi csoportban, a nemzetben, a történelemben, melyben valamennyi nemzet közreműködik. Az állam szellemi és erkölcsi tény, mert ebben ölt testet a nemzetnek jogi, politikai és gazdasági szervezete ...” A fasizmus a szó régi értelmében demokráciaellenes, de hívei azt mondják, hogy ha a demokráciát viszont úgy fogjuk fel, mint államformát, melyben a nép részt kap a politikai életben való együttműködésre, akkor a fasizmus organizált tekintélydemokrácia. A fasizmus liberalizmusellenes a szónak XIX. századi jelentésében, ha azonban a liberalizmus az emberi személyiség megerősítése, – mondják a fasizmus hívei -, akkor a fasizmus nem liberalizmusellenes, ellenkezőleg hangsúlyozza a XIX. század nagy gondolatának egyik alapvető tételét.

A fasiszta államrend bizonyos rokonvonásokat mutat Hegel államtanával, de még inkább az államnak Hobbes-féle fogalmazásával. Az állam személy, mely minden akaratot magában foglal. A fasizmus nem vetette el a magántulajdont, sem a versenyt s erősen hangsúlyozza, hogy a gazdasági életben az egyéni helytállásra, az iniciatívára igen nagy szükség van, de az egész gazdasági életet az állami felügyeletnek vetette alá. A gazdasági szervezet a hivatásos szervezetek sejtjeiből épül fel, ezek federációk-

ban egyesülnek, amelyeket ismét a konföderációk foglalnak össze, ezek pedig a legfőbb állami munkaügyi szervnek vannak alárendelve. Gazdasági eredményeit már az előzmenyekben méltattuk.

A hitlerizmus csak hasonlít a fasizmusra, de azzal korántsem azonos; az előbbi a latin, ez pedig a germán szellem sajátos terméke. Az alapja a führer-elv, s a führer maga a nemzet, egy személy, kiben a nép összessége érzékelődik. Az egyes ember semmi, nincsen „én”, csak „mi”. A fasizmus tiszteli az egyént, csak nem ad neki annyi szabadságot, mint az individualizmus, a hitlerizmus megveti s teljesen megsemmisíti.

A hitlerizmus gazdasági programja szétfolyó, határozatlan, kissé zavaros. Hitlerék ma is Gottfried Feder 1921 gazdasági programjának alapján állnak, amely nagyon emlékeztet Wagner Adolf államszocializmusára; lényege a korlátolt magántulajdon, a nagyvállalatok köztulajdonba vétele, az egész gazdasági forgalom, a javak elosztásának államosítása. Ebből Hitlerék eddig jóformán még semmit sem valósítottak meg.

Sokat emlegetik az „új rendiséget, melynek elgondolója Othmar Spann német szociológus, akinek különös nézeteivel azért érdemes foglalkoznunk, mert valószínűleg ez volt hatással az osztrák rendi állam előkészítőire.

Spann a középkori univerzalizmus apostola, ugyanazt hirdeti, amit a skolasztikusok, hogy a társadalom az egység, melynek az egyes ember csak atomja s az egyén nem számít semmit sem egymagában, hanem csak mint valamely közösségnek, valamely rendnek a tagja. Vissza kell állítani – Othmar Spann szerint – a középkori egyenlőtlenségeket. A középkor következőképp oszlott meg: pap, főúr, lovag, nemes, kézműves, paraszt; az újkor ezeket megszüntette, osztályokat hozott helyükbe, gazdagok, szegények, nyárspolgárok, proletárok osztályát. A társadalmat meg kell ismét merevíteni, helyre kell állítani a hierarchiát s kiirtani az emberek elméjéből azt a tant,

mely azt merte hirdetni, hogy az egyén teljes jogú lény, szellemileg önálló, ő maga a világ központja, s önmaga felelős mindenért. Othmar Spann szerint mindez beteges elfajulás és az 1921-ben megjelent „Der wahre Staat” című főművében azt az alaptételt hirdeti, hogy az egyénfeletti első, eredeti, ősi valóság a társadalmi közösség, az egyes ember a nagy egésznek csak kis vetülete. A tömegnek nincs joga ahhoz, hogy maga válassza meg vezetőit, s a Locke-féle tétel, mely szerint a többségi akarat az egyedül helyes, elfogadhatatlan és hamis. Végét kell vetni a tömegek uralmának, jöjjenek a legjobbak. Be kell szorítani az emberiséget öt rendbe, amelyek a következők: kéz¹-munkás, magasabb munkás (aki szellemi munkát végez), a gazdasági élet vezetői, az állam vezetői; a legfelsőbb a „schöpferischer Lehrstand”, a legfőbb tanítórend, a rendi állam szellemi elitje.

Alig hihető, hogy az emberiség, annak ellenére, hogy a szabadság nem hozta meg az általános boldogságot és jólétet, visszakívánoznék a rendiség bilincseibe. Hogyan választódnak ki és kik lesznek a vezetők? A rendekre tagozódott társadalom felett korlátlan hatalommal uralkodik a mindenható állam, s hogyan jutnak fel a legjobbak a társadalmi piramis csúcsára? Nem jobban biztosítja-e a haladást, a tökéletesedést a legjobbak kiválasztódását a képességek szabad érvényesülése? Ezekre a kérdésekre a rendiség híveinek kell megfelelniük.

Amióta a marxizmus és a Marx-féle programot valló politikai pártok legyengültek, a kollektivizmus gondolata más formában tört elő. Szinte elcsépelet közhely, hogy az individualisztikus és liberális intézmények, az individualisztikus-kapitalisztikus gazdasági rend kiélték magukat s maga a kapitalizmus végnapjait éli. A művelt világ az egykori vallási szakadásra emlékeztetően két nagy pártra szakadt: az individualizmus és a kollektivizmus híveire. Három nagy állam, Olaszország, Oroszország, Németország a kollektivizmusnak új formájára tért át, a két

vezető nagy nyugati nemzet, a francia és az angol ragaszkodnak továbbra is a XIX. század kipróbált individualisztikus intézményeihez. Franciaország nagyszerű prosperitást ért el a kapitalisztikus berendezkedések mellett, Angolország hasonló módon meg tudta oldani a régi gazdasági rendszer mellett az 193 i-i pénzügyi válságot. Ezekben az országokban a közvélemény úgy gondolkodik, hogy minek kísérletezni új, az életben ki nem próbált tanokkal és gazdasági elvekkel, amikor a régiek nagyon jól működnek.

Azt tapasztaljuk, hogy az új európai kollektivistá forradalom azokban az országokban tört elő, ahol a társadalmi és a gazdasági viszonyok nem voltak egészségesek, mint Olaszország, amely forradalmi káoszba zuhant 1919-ben, a nihilizmussal megfertőzött Oroszország és az elploretarizálódott Németbirodalom. Ennek megállapítása igen fontos, mert lehetetlenség biztos és nagy jövőt jóslni hiedelmeknek, új tanoknak, új intézményeknek, melyek nem hosszú fejlődés eredményei, hanem egy beteges társadalmi közületből robbanásszerűen törnek elő, mint az új európai forradalom imént leírt három formája.

Ámbár nem mernénk biztos jövőt jóslni az új európai forradalom eredményeinek, mégis valószínűnek kell tartanunk, hogy a tőkés termelési rend mai válsága nem időszakos (ciklikus) válság, hanem mélyebben gyökerező krízisnek: szerkezeti (strukturális) krízisnek vagyunk tanúi. Az elmúlt évszázadban sohasem támadták a kapitalizmust úgy, mint napjainkban. Ezért nem lesz felesleges, ha még röviden érintjük a XIX. és XX. század gazdaságának termelési eredményeit és felelünk néhány szóval arra a kérdésre, hogy a kapitalizmus mit használt a világnak?

Az annyit támadott, ócsárolt tőkési termelési rendnek eredményei, összehasonlítva a múlttal, az ókorral, a középkorral, valósággal káprázatosak. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a szabad munka korában, amely a francia forradalomtói a világháborúig tartott, többet fejlődött a világ gazda-

ságilag, mint Krisztus korától a francia forradalomig. A munka szabadsága, a gazdasági szervezkedés korlátlan-sága, az áruk és a hitelélet szabad forgalma olyan anyagi és kulturális haladást hoztak létre, amelyről még a nagy úttörők, a felvilágosodási kor bölcsei sem álmodtak. A kapitalizmus legkonokabb ellenfelei sem tagadhatják, hogy ennek a gazdasági rendnek a sikere, hogy a fehér faj az egész földkerekséget meghódította. Ipari cikkei, használati eszközei, termelési eljárásai, bankjai, sőt divatja is, behatoltak már a XIX. század második felében Afrikába, Indiába, Kínába. Japán, a Keleten feltámadt új gazdasági nagyhatalom azért veszedelmes Európára és Amerikára nézve, mert átvette tőlünk a termelésnek és forgalomnak azokat az eszközeit, amelyekkel Európa és Amerika gazdasági hegemoniájukat kivívták. A mostanában rehabilitált középkorban, amelyet a neo-barokk képzelet szívesen visszavarázsolna, várurak sem dicsekedhettek olyan kényelemmel s kényelmi berendezésekkel, mint ma egy jobbkeresetű ipari szakmunkás. Igaz, hogy a kapitalista gazdasági rend sok zökkenővel jár s az időszakos válságok sokszor döntik nyomorúságba a munkások százazreit, de még sem lehet boldogabb kornak nevezni a járványokkal küzdő, szűkös viszonyok közt fetregő középkori ember életét a mai emberével, akinek a vasutak, a gőzhajók, a gépkocsik, a repülőgép, a sok higiénikus és kényelmi berendezkedés azelőtt nem sejtett kényelmet és tisztaságot nyújtanak. Az átlagos életkor megnövekedésében nagy részük van a XIX. század gazdasági berendezkedéseinek.

Láttuk az előzményekben, hogy a múlt század egyetemes gazdasági fejlődésével az alsóbb néposztályok jóléte fokozatosan javult. A munkások és parasztság sorsának javulását már az ipari forradalom lezajlása utáni időszakban is meg lehet állapítani. Szakértők többször kimutatták azt a nehezen megállapítható tényre, hogy a nemzeti vagyoni mindenütt roppant mértékben nőtt és a fejre eső nemzeti jövedelem sokkal nagyobb arányokban emelkedett min-

denütt, mint a népesség szaporodása. A magyar nemzeti vagyont illetően megemlékeztünk Fellner Frigyes számításairól. Helfferich 330-340 milliárd aranymárkára becsülte az 1914 előtti német nemzeti vagyont, amely 5 milliárd márkát szaporodott évenként és 1922-ben 321 milliárd dollárra becsülték az Egyesült Államok nemzeti vagyont. A becslések bármily kitűnőek is, csak megközelítően fejezhetik ki a nemzeti vagyonok értékét, mert a legtöbb vagyontárgy értéke, mint a földé, értékpapíroké, folyton hullámzik, változik. A számok rengetege, amelyeket az előzményekben az egyes országok gazdasági életének ismertetésénél láttunk, kiinduló pontunktól, a Watt-Boulton-féle gőzgép alkalmazása óta, szakadatlan haladást mutat, melyet csak itt-ott akasztanak meg a gazdasági válságok. Kimutatták azt is, hogy fokozatosan emelkedett a fogyasztás mennyisége is minden országban, amely a világgazdaság vérkeringésebe bekapcsolódott. Ez az irányzat tart a békekötések után is, egész 1929 ősziig. Még az elszegényedett s a jóvátételi terhek alatt nyögő Németországban is nagyobbodtak az ipari munkások bérei. Ha az 1913-i átlagbéreket 100-nak vesszük, akkor 1926-ban az átlagbérek 145-3-re. 1927-ben 157-re emelkedtek. Ha az élelmiszerárakat Németországban 1913-ban 100-nak vesszük, akkor az átlagos árak 1926-ban 131.1-re, 1927 novemberében 150-6-re emelkedtek, tehát nem emelkedtek az átlagmunkabérek arányában. (Adolf Müller adatai.)

Az Egyesült Államok ipari termelése 1890-1914-ig megháromszorozódott és 1914-től 1929-ig ugyanez az eredmény pontosan megkétszereződött; az Egyesült Államok kivitele 1900-ban 1370 millió dollár, 1928-ban 5047 millió, hogy a legszembetűnőbb példát idézzük. Láttuk, hogy az iparosodási korszak kezdődött a vas- és szénfogyasztás rohamos emelkedésével, 1871 után bekapcsolódnak a nagyiparba új anyagok, mint a petróleum, a kaucsuk, cellulózé, celluloid. A nagy találmányok, amelyek a termelést meggyorsították, folyton szaporodnak. Egy amerikai

gazdaságtörténet adatai szerint 1700-tól 1750-ig 170 az új találmányok száma; 1750-től 1800-ig 344; 1800-tól 1850-ig 861; 1850-től 1900-ig 1150. Ezek természetesen csak a fontos, nagyobb találmányok, az eszközök kisebb-nagyobb tökéletesítései ezrekre rúgnak. Megállapítható, hogy 1929-ig a termelés megfelelt a fogyasztásnak, túltermelés az 1922-29-i kis periódusban egyáltalán nem volt, s egyszerre csak a fogyasztók száma mégis ijesztően megcsappant és az egész roppant mechanizmus megakadt működésében: 1931-ben a világforgalom az 1929-inek csak 35%-át érte el. A kapitalizmus ellenfelei a válságot szeretik magának a rendszernek fogyatkozásaiból, hibáiból magyarázni, de nincs igazuk. Az 1928-29-i termelési és fogyasztási statisztika azt mutatja, hogy minden áru, úgy ipari, mint mezőgazdasági áru, elfogyott. A bajt tehát nem lehet túltermelésből magyarázni úgy, mint 1873-ban, hanem abból, hogy a nemzetközi árucseré elé mesterséges akadályokat gördítettek.

Számaink, adataink annak a tételnek kimondására készítetnek bennünket, hogy a haladásnak, a tökéletesedésnek azok a közgazdasági elvek feleltek meg leginkább, amelyek a gazdasági termelésben, a kereskedelemben, a forgalom lebonyolításában, az ipari forradalom kezdete óta, 1914-ig irányadók voltak. A szabadon mozgó kapitalizmus eredménye az, amit vázoltunk; a bilincsekbe vert kapitalizmus eredménye viszont az, hogy a világgazdasági válság második évében 25 millió zsák kávéét szórtak a tengerbe és rengeteg mennyiségű gabonát pusztítottak el s ugyanakkor milliók küzdöttek az éhhalállal a földgolyó bisonak azokon a részein, ahová az áruk, mesterséges korlátok miatt, nem juthattak el. A bajok nem a kapitalizmusban vannak, hanem az új korszakokban, amelyek a szabad mozgást megkötik. A történész, akinek szempontjából a különböző gazdasági irányok pusztán jelenségek, s mindent elfogulatlanul vesz szemügyre, bátran kimondhatja, hogy a neo-kapitalizmus nem sok jövővel bízik.

Sok hibája, fogyatkozása van az úgynevezett tőkése termelési rendnek. Anyagok pocsékolása, tervtelenség, termelési anarchia – mit a szocialisták vetnek szemére –, a fejetlen termelés, ami túltermelésben nyilvánul, az a belső ellentmondás, amit Tugan-Baranovszkij fejtett ki, és amely a termelés és a piac egyensúlyának hiányában nyilvánul, nagyjából mind igazak. A termelés bőségében néha szemben áll az emberek, a fogyasztók szegénysége. Ezért a kapitalizmus, ha meg akar maradni, nem mulaszthatja el a termelés és a fogyasztás közötti egyensúlytalanság kiküszöbölését. Ha meg tudta szüntetni a fejetlen, nyakló nélküli termelést a kartelekbe és trösztökbe való tömörüléssel, akkor ez sem lesz lehetetlenség, talán úgy, hogy a konkurrencia helyére majd a megértés, a megegyezés lép, amint Werner Sombart gondolja.

A XIX. század gazdasági rendjével kapcsolatos a társadalmi átalakulás is, melyekre az előzményekben szintén rámutattunk. Az élet színe, formái teljesen megváltoztak. Munkásosztály úgy, amint ezt a fogalmat értelmezzük, csak a kapitalista korszakban van, azelőtt ismeretlen. A gazdasági átalakulás a társadalomnak nivellálódásával kapcsolatos, ami főleg Amerikában szembetűnő. Általános jelenség az elpolgárosodás és eliparosodás, ami még az erősen agrárjellegű Magyarországon is szembetűnik. A feudális formák legszembetűnőbbben csak Magyarországon maradtak meg, amelynek társadalmi fejlődése 1867-től 1914-ig kissé torz formát mutat.

Mik tehát röviden az általános jellemvonásai annak a gazdasági rendnek, melyet Marx kapitalizmusnak nevezett s az elnevezés Sombart révén átment a közhasználatba? Sombart szerint a haszonelv. Mint már a szűkkörű kezdeti meghatározásnál is említettük, ez nem lehet jó és kielégítő magyarázat, mert a profitelv azelőtt is megvolt, talán nem olyan kifejezetten és mértékben, mint a kapitalizmus korában. Legfőbb jellemvonása a szabad tevékenység, a törvény korlátai között mozgó egyéni szabadság,

a gazdasági élet területén, a szervezés korlátlanlansága. A francia és angol közgazdászok szakmunkáiban nem igen foglalkoznak a fogalom meghatározásával, ami különben németes; még kapitalizmusnak is ritkán nevezik a XIX. és XX. század gazdasági rendjét. És nekik van igazuk, mert a fogalmat pontosan meghatározni csaknem lehetetlenség. Azt látjuk a gépkorszakban, hogy megindult egy rohamosabb termelés, átalakul az ipar, földművelés, a kereskedelem, következnek a forgalom új eszközei, a korai kapitalizmus korlátozott kereskedelme világkereskedelmmé kiszélesedik, mindezt kiegészítik a gyarmatosítás s a nemzetközi munkamegosztás. A szabad munka alapján létrejönnek a racionalisztikus nagyüzemek. (Max Weber.) De a tulajdonképpen nem kapitalisztikus kisüzemek, a kisipar, a kisgazdaság is alkalmazkodnak a gazdasági élet irányadó elveihez, azok is a magántulajdon, a szabad verseny és nyereség alapján állanak. Mindennek a legfőbb eszköze a gép, melynek jelentőségét és hatását külön könyvben kellene méltatni.

A kapitalista gazdasági rend fundamentumai kétségkívül lelkiek: vállalkozó, elszánt, akaraterős emberek, önálló egyének kellene hozzá. A békekötések óta nem látjuk, hogy a vállalkozó kedv lelohadt volna. Az emberi elme sem fáradt ki: évről-évre új, nagy találmányok születnek és meglepő, új tökéletesítések. Látjuk a közlekedés eszközeinél (motoros óceánjárók, óriási repülőgépek). Új találmányok ejtenek csodálatba bennünket (rádió, távolbalátás). Nem látszik, hogy a találékonyság, a vállalkozókedv, a tetterő, a kapitalista gazdasági rendszer rugói, csökkentek volna. A rendszer bukását előrevetítő jóslatok koraiak és alaptalanok.

Mindezzel nem állítjuk a világért sem azt, hogy a XIX. és XX. század kapitalizmusa mindenben tökéletes és javításra nem szorul, és naivság volna azt hinni, hogy a kapitalista gazdasági rend a gazdasági fejlődésnek utolsó szava. Hiszen látjuk azt, hogy maga a kapitalizmus is

hogyan reformálódik. Bizonyos organikus törekvések ^ állapíthatók meg magában az individualisztikus-kapitalisztikus termelésben s valószínű, hogy a XIX. és XX. század nagy cselekvő egyéneinek az ideje lejárt. Charles Schwab, Rockefeller, Ford az utolsó képviselői egy gazdasági kornak, amely sohasem fog többé visszatérni. Vannak a gazdasági életnek okvetlenül megoldásra váró kérdései, amelyeknek elsikkasztását a XX. század közszelleme aligha tűri. A mai világ súlyos szerkezeti hibákban szenved. Egy genfi bizottság jelentése szerint az 1933-évből 2 millió 400 ezer halt éhen az egész földön, s éppen akkor a rossz konjunktúra miatt annyi élelmiszert semmisítettek meg, amely elegendő 4 millió ember életének megmentésére. A legfontosabb kérdések volnának: a dolgozók biztosítása a szegénység vagy nyomor ellen, az egész gazdasági rend olyan átszervezése, mely a válságokat lehetetlenné teszi. Meg tudja-e ezt oldani maga a kapitalizmus, nem tudjuk. Viszont az is kétségtelen, hogy a kapitalizmusra szórt vádagnak nagy része nem helytálló. A mai bajokért éppenséggel nem lehet a liberális és kapitalista rendszert felelőssé tenni, mert mindaz, ami 1918 óta történik, a XIX. és XX. század gazdasági szabadságának tagadása vagy korlátozása. Amióta a gazdasági individualizmust korlátozzák s legtöbb állam áttért a merkantilista korszakra emlékeztető vámvédelemre s megbénítja az államhatalom a magántevékenységet, mit látunk? Általános elszegényedést, ijesztő munkanélküliséget, pénzügyi romlást, a pénzrendszerek megrendülését, állandó nyugtalanságot, fesszükséget s a folyton fenyegető háború rémét. A gazdasági élet általános korlátozása megsokszorozta azt a bizonytalanságot, melyet a világháború előtt a gazdasági imperializmus utolsó esztendeiben láttunk.

A liberális-kapitalista rendszer másfél évszázad alatt, de különösen a világháború előtti évtizedekben sok figyelemreméltó, egészséges eszmét és szép gondolatot termelt ki, amelyek az individualizmus lényegével nem ellen-

keznek, sőt annak egészséges formái. Ilyenek a Gide-féle kooperatizmus, a munkás részletetése a vállalat jövedelmében; a kisüzemekre való áttérés, amelyek a válságokat különben is jobban kibírják; a földreform, s általában a tőke demokratizálódása. Az egészséges haladást csak az egyéni erők szabad kibontakozása és függetlensége biztosíthatja. Othmar Spann rendi társadalmában minden elsekélyesednék, végre megkövesülne, s megakadna minden fejlődés. Minden reform, újítás csak a meglévőből indulhat ki és csak annak a gazdasági elrendezésnek van jövője, amely biztosítja valamilyen formában az egyén felelősségét, helyállását, szabad kezdeményezését és jogait.

Tapasztalataink azt mutatják, hogy a felülről való irányítás, a túlságos állami beavatkozás, az államhatalom kiterjesztése a gazdasági életre, nem segítenek. Az étatizmus, az erősebb állami beavatkozás, az állami tervgazdaság olyan orvosságok, amelyek nem gyógyítják, hanem ellenkezőleg, fokozzák a gazdasági élet betegségeit.

IRODALOM.

(A szerző a legújabb kor gazdaságtörténetének óriási irodalmából csak azokat a szakmunkákat sorolja fel, amelyeket ismer, illetve e kis mű megírásánál felhasználott.)

Alapvető művek: *Kowalewsky*, Maxim, Die ökonomische Entwicklung Europas bis zur kapitalistischen Wirtschaftsreform. 7. k. Berlin 1900. *Levasseur*, E., Histoire du commerce de la France, I-II. Paris 1911. *Cunningham*, Growth of English Industry and Commerce in Modern Times, I-II. Cambridge, 1907; A.n Essay on western Civilisation in its economic aspects I-II. Cambridge, 1904. *Sombart*, Werner, Der moderne Kapitalismus I-III. Leipzig 1916-27. *Kulischer*, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte I-II. München-Berlin 1929.

A kapitalizmus eredetéhez: *Weher*, Max, Wirtschafts-geschichte, München-Leipzig, 1924.; A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme (Ford. *Vida Sándor*), Budapest 1924 *Brentano*, L., Die Anfänge des modernen Kapitalismus, München 1916. *Ballá A.*, A liberalizmus történelme, gazdasági és politikai tanításai, Budapest 1926. *Sayous*, André, Emile, A zsidók voltak-e „a modern kapitalizmus megalapítói”^{5*} (Társadalomtudomány 1932, április-június.) *Somb. Werner*, Die Juden und das Wirtschaftsleben, Leipzig, 1911; Der Bourgeois, Leipzig, 1912. *Kraus*, J. B., Scholastik, Puritanismus und Kapitalismus, München-Leipzig, 1930. *Philippovich*, E., Die Entwicklung der wirtschaftspolitischen Ideen im 19. Jahrhundert, Tübingen, 1910. *Robertson*, H. M., Aspects of the Rise of Economic Individualism, Cambridge, 1933. *Quesnay*, S., Oeuvres économiques et philosophiques, Francfort-Paris, 1888. *Smith*, Adam, An inquiry into the nature and causes of the wealth of Nations, Edinburg, 1889. *Dietz*, C. Frederic, The industrial revolution, New York, 1927. *Day*, Clive, Economic Développement in modern Europe, New York, 1933. *Birnie*, A., Hist. économique de l'Europe, Paris, 1932. *Gide et Rist*, Les doctrines économiques, Paris, 1926. *Germain-Martin*, Evolution économique, Paris, 1912. *Poinsard*, Leon, La Production, le travail et le problème social I-II. Paris, 1907.

Közgazdaságtani szakmunkák: *Grundriss der Sozial-Ökonomie*, Bearb. v. Mehreren. I-IX. Tübingen, 1914-1927. *Weber*, Adolf, Allgemeine Volkswirtschaftslehre, München-Leipzig, 1913. *Földes Béla*, Társadalmi gazdaságtan I-II. Budapest, 1901-1903. *Navratil* Ákos, Köz-gazdaságtan, Budapest, 1933.

Az egyes országok gazdasági életét tárgyaló szakkönyvek: *Rogers*, James, E., *The industrial and commercial History of England*, London, 1909. *Smiles*, S., *Lives of Watt and Boulton*, London, 1904. *Gibbins*, H., *Industry in England*, London (évszám nélkül). *Johnson* A. H., *Disappearance of the small landowner*, Oxford, 1909. *Brentano*, Lujo, *Eine Geschichte der wirtschaftlichen Entwicklungen Englands*, I-III. Jena, 1928. *Schultze-Gaevernisz*, G., *Britischer Imperialismus und englischer Freihandel zu Beginn des 20. Jahrhunderts*, Leipzig, 1906. *Toynbee*, Arnold, *Anglia gazdasági forradalma a XVIII. században* (ford. Navratil Ákos), Budapest, 1909. *Seeley*, J. R., *The Expansion of England*, London, 1921. *Malthus*, T. R., *Essay on the Principle of Population*, New York, 1923. *Philippovich*, Eugen, *Die Bank von England im Dienste der Finanzverwaltung des Staates*. Wien, 1885. *The Works of David Ricardo*, London, 1888. *See*, Henri, *Esquisse d'une Histoire économique et sociale de la France depuis les origines jusqu'à la guerre mondiale*, Paris, 1929. *Kowalewsky*, Maxim, *La France économique et sociale à la veille de la Revolution 1-2*, Paris, 1909-11. *Nogaro-Quolid*, L-Evolution du Commerce, du Crédit et des Transportes depuis cent cinquante ans, Paris, 1914. *Thureau-Dangin*, Paul, *Histoire de la monarchie de Juillet I-VIII*, Paris, 1884. *Vitéz Guothfalvy Dorner Zoltán*, *Franciaország ipara és iparpolitikája 1870-1914-ig*, Budapest, 1933. *Levasseur*, P. E., *La Population Française*, Paris, 1889/1892. *Tugwell*, *American economic life*, New York, 1930. *Faulkner*, Harold Underwood, *Amerikanische Wirtschaftsgeschichte*, I-II. Dresden, 1929. *Molfke*, graf. D., *Nord-Amerika*, Berlin, 1903. *Courau*, R., *John D. Rockefeller, roi des pétroles*, Paris, 1934. *Laboulaye*, Eduard, *Histoire des États Unis*, Paris, 1881. *Ford*, Henry, *Életem és működésem* (ford. Balla Antal), Budapest, 1926. *Hesse-Wartegg* Ernst, von, *Amerika, der neueste Weltmacht der Industrie*, Stuttgart, Berlin (évszám nélkül). *Sartorius von Waltershamen*, A., *Deutsche wirtschaftsgeschichte*, 1815-1914. Jena, 1923. *Neuhaus*, Georg, *Die berufliche und soziale Gliederung des deutschen Volkes*, Gladbach, 1911. *Pöble*, Ludwig, *Die Entwicklung der deutschen Volkswirtschaft*, Leipzig, 1913. *Hubert*, Lucian, *L-effort allemand*, Paris, 1911. *Kulischer*, I., *Russische Wirtschaftsgeschichte*, Jena, 1925. *Tugan-Baranowsky*, *Geschichte der russischen Fabrik*, Berlin, 1900. *Mavor*, James, *An economic history of Russia*, I-II. London, 1914. *Kropotkin*, *Memoirs of a revolutionist*, Boston, 1899. *Beer*, Adolf, *Die österreichische Handelspolitik im neunzehnten Jahrhundert*, Wien, 1891. *Hofmann*, V., *Beiträge zur neueren österreichischen Wirtschaftsgeschichte*, Wien, 1919.

Gazdasági válságok: *Juglar*, Clement, *Des crises commerciales, de leur retour périodiques en France, en Angleterre et aux États Unis*, Paris, 1889. *Bouniatian*, Mentor, *Les crises économiques*, Paris, 1930. *Wirth*, Max, *Geschichte der Handelskrisen I-II*. Frankfurt a. M. 1874. *Tugan-Baranowsky*, Michael, *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*, Jena, 1901. *Walter* Heinrich, *Grundlagen einer universalistischen Krisenlehre*, Jena, 1928. *Rosenberg*, Hans, *Die Weltwirtschaftskrisis von 1857-1859*, Stuttgart-Berlin, 1934.

A társadalmi reformok és mozgalmak: *Saint-Beuve*, P. J. Proudhon, Paris, 1873. *Foumière*, E., *Les théories socialistes au XIX- siècle de Babeuf à Proudhon*, Paris, 1904. *Mudle*, Fr., *Henri de Saint*

Simon, Jena, 1008. *Say*, Léon, Le socialisme d'État, Paris, 1884. *Beer*, M., Geschichte des Sozialismus in England, Stuttgart, 1913. *Marx*, Karl, Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie (Herausg. von Fr. Engels), I-III. Hamburg, 1885, 1890, 1894. *Mehring*, Fr., Marx Károly élete (ford. Rab Pál), Budapest, 1925. *Vorländer*, Karl, Karl Marx, Sein Leben und sein Werk, Dresden, 1928. *Masaryk*, Th. G., Die philosophischen und soziologischen Grundlangen des Marxismus, Berlin, 1897. *Adler*, G., Grundlagen der Marx-schen Kritik der bestehenden Volkswirtschaft. Tübingen, 1886. *Mehing*, Fr., Geschichte der deutschen Sozialdemokratie I-IV. Stuttgart, 1903-1904. *Jaurès*, Jean, Études socialistes, Paris, 1902. *Laveleye*, E., Die sozialen Parteien der Gegenwart, Tübingen, 1890. *Webb*, Sidney, Die britische Genossenschaftsbewegung, Leipzig, 1893. *Guyot*, Edouard, Le Socialisme et l'évolution de l'Angleterre contemporaine, Paris, *icüi*. *Webb*, Sidney, Socialisme in England, London, 1890. *Gibbins*, English social reformers, London, 1892. *Seillière*, Ernest, Études sur Ferdinand Lassalle, fondateur du parti socialiste allemand, Paris, 1897. *Poisson*, Ernest, La politique du mouvement corporative français, Paris, 1929. *Kautsky*, K., Vorläufer des neueren Sozialismus, Stuttgart, 1909. *Sombart*, W., Der proletarische Sozialismus I-II. Berlin, 1924. *Sugenbeim*, S., Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft und Hörigkeit in Europa bis um die Mitte des 19. Jahrhunderts, St. Petersburg, 1861. *Lebmann*, Max, Freiherr von Stein, Leipzig, 1903. *Ballá Antal*, Jobbágyság. Közgazd. Enciklopédia, III. k. *Oppenheimer*, Franz, Grossgrundeigentum und soziale Frage, Jena, 1922. *Bourdeau*, Jean, Entre deux servitudes, Paris, 1910. *Keller*, Paul, Louis Blanc und die Revolution von 1848. Zürich, 1920. *Hanotaux*, G., Histoire de la France contemporaine I. k. Paris (évszám nélkül). *Bourgeois*, Léon, Essai d'une philosophie de la Solidarité, Paris, 1902.

Népesedés: *Leroy-Beaulieu*, P., La question de la Population, Paris, 1913. *Giddings*, F. H., Principles of Sociology, New York, 1921. *Landry*, A., Révolutions démographique, Paris, 1934.

Gyarmatok, világkereskedelem, tőzsde: *Leroy-Beaulieu*, Paul, De la colonisation chez les peuples modernes, I-II. Paris, 1908. *Roloff*, Gustav, Geschichte der europäischen Kolonisation seit der Entdeckung Amerikas, Heilbronn, 1913. *Dartstaedter*, Paul, Geschichte der Aufteilung und Kolonisation Afrikas seit dem Zeitalter der Entdeckungen, Berlin u. Leipzig, 1913. *Douglas*, R. K., Europe and the Far East 1506-1912, Cambridge, 1913. *Fey*, Ed., De la Reconnaissance légale des Marchés á Terme, Paris, 1882. *Bienstock*, Gregor, Elführung in die Weltwirtschaft, Berlin, 1927. *Zimmermann*, Alfréd, Die Europäischen Kolonien, 5 k. Berlin, 1896. *Louis*, Paul, Le Cokv nialisme, Paris, 1905. *Guillard*, Edmond, Les Operations de Bourses, Paris-Lyon, 1875. *British Export Trade* (hivatalos kiadvány), London, 1926.

Kartelek és trösztök: *Lief mann*, R., Kartelle und Trusts und die Weiterbildung der volkwirtschaftlichen Organisation, Stuttgart, 1920. *Germain-Martin*, Evolution économique, Paris, 1912. *A Handwörterbuch der Staatswissenschaften* megfelelő címszavai.

Magyarország: *Milhoffer* Sándor, Magyarország közigazdasága I-III. Budapest, 1904. *Szekfü* Gyula, A tizenharmadik század; A tizenkilencedik és huszadik század (Hóman- Szekfü, Magyar történet VI-VII. k.). *Szekfü* Gyula, Három nemzedék és ami utána következik. *Kossovich* Károly és

Horváth Mihály, Az ipar és kereskedelem története Magyarországon, Buda, 1842. *Berzeviczy*, Gregorius, De Commercio et industria Hungariæ, Leutschoviae, 1792. *Szádeczky Lajos*, Az iparfejlődés és céhek története Magyarországon, I-II. Budapest, 1913. *Wenzel Gusztáv*, Magyarország mezőgazdaságának története, Budapest, 1887. *Ivány-Grümvald Béla*, Bevezetés gróf Széchenyi István Hiteléhez. Budapest, 1930. *Hegedűs Lóránt*, Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája, Budapest, 1933; Kossuth legendák hőse, Budapest, 1934. *Horvát Elza*, A védegyelet története, Budapest, 1911. *Berzeviczy Albert*, Az Absolutismus kora Magyarországon, I-III., Budapest, 1922, 1932. *Hunfalvy János*, Az osztrák birodalom rövid statisztikája, Pest, 1867. *Kőnek Sándor*, Az ausztriai birodalom, jelesen a magyar korona országainak statisztikai évkönyve, Pest, 1865. *Keleti Károly*, Honismertető, Budapest, 1873. *Bernát Gyula*, A magyar jobbágyfelszabadítás eszmeáramlatai, Budapest, 1930. *Sebess Dénes*, Magyar agrár-evolúciók, Budapest (évszám nélkül). *Gellért Mór*, Ötven év a magyar ipar történetéből, Budapest, 1892. *Gyömrei Sándor*, A magyar gazdaságtörténetírás új útja, Közgazdasági Szemle, 1932, okt. *Kereskedelmünk és iparunk* (a Budapesti Keresk.- és Iparkamara jelentései). *Kereskedelemügyi minisztérium tevékenysége 1906-1909*, Budapest, 1909. *Magyar Szent Korona országának közgazdasági állapota az 1900. évben*, Budapest, 1901. *Radnóti József*, Kornfeld Zsigmond, Budapest (évszám nélkül). *Fellner Frigyes*, Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona, Budapest, 1913; Magyarország közgazdasági fejlődése Ferenc József alkotmányos uralkodása idejében, Budapest, 1927. *Hegedűs Lóránt*, A magyarok kivándorlása Amerikába, Budapest, 1899. *Gömcri Lajos*, A magyar ipar és kereskedelem korszakai, Budapest, 1901. *Kun Andor*, A magyarok Amerikában, Magyar Szemle (1932-33). *Báró Sztérényi József és Ladányi Jenő*, A magyar ipar a világháborúban, Budapest, 1934. *Pap Dezső*, A világháború gazdasági és társadalmi története, Budapest, 1934- 5d-e *Antal*, A magyar országgyűlés története 1867-1927, Budapest, X927. (*Szudy Elemér*, A nemzetgyűléstől az országgyűlésig.) *Magyar Statisztikai Szemle* 12. évfolyam. Az 1930. évi népszámlálás. (A magyar kir. központi statisztikai hivatal kiadványa, Budapest, 1925.) *Gratz Gusztáv*, A dualizmus kora. I-II., Budapest, 1934. A világháború és következményei: *Lebon*, André, Problèmes économiques nés de la guerre, Paris, 1918. *GideOuild*, Le Bilan de la guerre pour la France, Paris (évszám nélkül). *Plenge*, Johann, Der Krieg und Volkswirtschaft, München, 1915. *Olpbe-Galliard*, Histoire économique de la guerre, Paris, 1925. *Viallate*, Achille, Le Monde économique 1918-1927. Paris, 1928. *Angell*, Norman, Der Friedensvertrag und das wirtschaftliche Chaos in Europa, Charlottenburg, 1920. *Hauser*, Henri, Les origines historiques des problèmes économiques actuels, Paris, 1930. *Lewinsobn*, Richard, Geschichte der Krise, Leipzig, 1934. *Siegfried*, André, Les États Unis d'aujourd'hui, Paris, 1927. *Roosevelt*, Looking forward, New York, 1933; On our way, London, 1934. *Haan*, Das Amerikanische Planning, Leipzig, 1933. *Raymond*, Allen, What is Technocracy! New York-London, 193 3- *Magyar Miklós*, Az ember és a gép harca, Budapest, 1932. *Hevesi*, Paul, Le problème mondial du blé, Paris, 1934. *MalevskyMalevitsib*, Russia. New York, 1933. *Auhagen*, Otto, Die Bilanz des ersten Fünfjahrplans der Sovietwirtschaft, Breslau, 193 3 · *Lenin*, Staat und Revolution, Berlin-1918. *Maxwell*, Bertram, The Soviet State, Topeka (Kansas), 1934· *Kovrig*

Béla, Fasizmus-hitlerizmus, Budapest, 1934. *Niederer*, Werner, Ständestaat des Faschismus, München-Leipzig, 1932. *Gangeti*, Lello, Die allgemeinen Lehren des Faschismus und die kooperative Wirtschaft, Weltwirtschaftliches Archiv (1934 Julius). *Rathenau*, Walter, Die neue Wirtschaft, Berlin, 1918. *Schiff*, Die Planwirtschaft und die ökonomischen Hauptprobleme, Berlin, 1932. *Decbesne*, Laurent, Le capitalisme, le libre concurrence et l'économie dirigée, Paris, 1934. *Giraud*, René, Capitalisme et forces nouvelles, Paris, 1934. *Hayek*, F. A., von, Collectivist Economic Planning, London, 1935. *Sacher*, Staatslexikon, B. IV.: Graf *Degenfeld Schonburg*, Planwirtschaft. *Stanfield*, John, Planwemust, London, 1934. *Fenyő* Kornél, Tervgazdaság, Budapest, 1934. *Márkus* György, Az állam és a magángazdaság tevékenysége, Budapest, 1930. *Mumford*, Lewis, Technics and Civilisation, London, 1934. *Grande*, Julian, Japan-s Place in the World, London, 1934. Ifj. *Fellner* Frigyes, Távol" kelet közlekedés ügye, Budapest, 1932. *Toké*, S., Economic développement in Japan since the restoration Meiji from its Statistical point of view, Tokio, 1930. *Die Wirtschaft des Auslandes*, 1900-1927, Berlin, 1929 (a berlini központi stat. hiv. kiadványa). *Szőnyi* Gyula, A japán ipar előtetőrése, Magyar Statisztikai Szemle, 1934 december. (A japán ipar fejlődéséről szóló számadatok részben a *Wirtschaft des Auslandes*-ből, részben *Szőnyi Gyula* kitűnő összeállításából valók.) *Annuario Statistico Italiano* 1922-33. évfolyam, *Compendio Statistico Italiano*, 1934. *Recueil Internationale de Statistiques économiques*, La Haye, 1934. *Gleitze*, Bruno, Statistisches Lexikon, Tübingen, 1935. A berlini konjunktúrakutató intézet *Vierteljahrschrift zu Konjunkturforschung* című kiadványai. *Société des Nations*, La production mondiale et lex prix 1925-1932, Genève, 1933; *Revue de la situation économique mondiale* en 1933-34, Genève, 1934.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- Agrárkémia 28.
Agrármozgalom (magyar) 225.
Agrárválságok 192, 277.
Akkumulációs tan 106.
Albert (francia miniszter) 109.
Államszocializmus 223.
Allgemeine Elektrizitätsgesellschaft 101.
Általános német munkásegylet 113.
American Bell Telephon Company 130.
Amerikai kísérlet 286.
Andrews 145.
Angol Bank 9, 37, 46.
Arago 86, 110.
Arany:
aranytermelés 11, 34, 35,
hatása a gazdasági életre 36,
termelése 26, 284.
Arany- és ezüst-
A
Ár maximálás 241.
Áruelejtés 248.
Assignaták 34.
Babeuf 95.
Bakewell 27.
Ballin 164.
Bank für Handel und Industrie 154.
Bankok:
kezdetei 11,
szerepük 37.
I „Bancocratie” 85.
Baross Gábor 219.
Bastiat 85, 222.
Bayerische Anilin- und Sodafabrik 161.
Bazard 110.
Bebel 113.
Beer (történetíró) 189.
Békeszerződések 279.
Bell 125.
Bentham 60, 67, 293.
Berzeviczy Albert 200.
Berzeviczy Gergely 189, 190.
Bessemer, Henry, Sir 24.
Bessemer-féle olvasztókemence 125, 142.
Bismarck 113, 121, 158, 160, 224.
Blanc, Louis, 86, 101, 102, 109, 110, 229.
Blanqui m.
Blériot 125.
Boulton 54, 55.
Bouniatian, Mentor 274.
Bourgeois (osztály) 49.
Bourgeois, Léon, 227.
Boyve 230.
Briand 233.
Bright 71.
„Brotherhoods”-szövetség 226.
Brüsszeli pénzügyi konferencia 253.
Buchanan (amerikai elnök) 48.
Bûchez 85, 229.
Bülow-féle vámtörvény 134.

- Bürde 58.
 Burke, Edmund, 57, 61.
 „Búzacsata” (Olaszországban) 264.
 Búza-termelés válsága 277.
 Caillaux 275, 277, 280, 281.
 Carey 158.
 Carlyle 109.
 Carnegie 145, 147.
 Cartwright 59.
 Chartista mozgalom 46, 64, 108.
 Chorin Ferenc id. 220.
 Churchill 258.
 Clearingforgalom 38.
 Cobbett, William 58.
 Cobden 44, 68, 69, 71, 72, 85, 223.
 Colbert 14.
 Communclázadás ni, 112.
 Confédération Générale du Travail 232.
 Cort-féle olvasztóeljárás 55.
 Crédit Lyonnais 88.
 Cremieux 110.
 Cromwell (Navigation Act.) 71.
 Csatornák 39.
 Csekkforgalom 38.
 Cugnot-féle gőzmozdony 40.
 Cukorrépa 126.
 Cunard Line 42.
 Dawes-terv 255.
 Day, Clive 171.
 Deák Ferenc 195, 196.
 Defoe, Daniel, 53.
 Dékány István 49.
 Deutsche Bank 154, 164.
 Devalváció (1811-i6-ban) 192.
 Diehl 96.
 Dinamógép 125.
 Dingley-féle vámok 149.
 Disconto Gesellschaft 154.
 Disraeli 171.
 Dupont de l-Eure” no.
 Dupont-White 223.
 Durkheim 96, 97, 227.
 Edison 125, 161.
 Enfantin 110.
 Engels 64, 102.
 English Wholesale 229.
 Entente cordiale 180.
 Erfurti program 232.
 Értéktöbblettan 103.
 Étatizmus 288.
 Fabian Society 228.
 Fabre 230.
 Fasizmus 224, 293.
 Fáy András 196.
 Fayol 283.
 Feder, Gottfried 294.
 Fellner Frigyes 210, 219, 298.
 Ferrero 276.
 Flocon 109.
 Fogyasztási szövetkezetek 109.
 Földbirtokmegosztás 74.
 Földjradék-elmélet 67.
 Földmívelés forradalma 27.
 Földreform (magyar) 268.
 Ford 106, 125, 145, 147, 208, 281, 283, 302.
 Fourier toí, 104, 225.
 Fox 57.
 Francia Bank 34, 38, 78, 79.
 Francia forradalom (hatása a gazdasági életre) 72,
 hatása a földmívelésre 77,
 az iparra 79,
 a kereskedelemre 79.
 Fee Trade Hall 70.
 Frost, Henry 284.
 Fuggerek 9, 10.
 Fulton, Robert 41.
 Gabonatermelés eredményei 138.
 Gabonavámellenes liga 70.
 Ganz-gyár 208.
 Gamier- Pages no.
 Gazdasági önellátás (autarkia) 277.
 Gazdasági válságok 44.
 Gazdasági válságok okai 274.
 Gázmotor 125.
 Gépek gazdasági jelentősége 12.
 Géprombolás 58.
 Gépek problémája 280.
 GermanvMartin 128, 131.

- Gide, Charles 71, 73, 230.
 Godwin 65.
 Goethe 49.
 Goodyear cipőgyár 282.
 Gothai programm 114.
 Gőzhajó 41.
 Gőzturbina 125.
 Greater Britain 171.
 Gresham, Thomas 33.
 Greshanvfele törvény 36.
 Guesde, Jules 231.
 Guizot 85.
 Gyapotipar:
 Angliában 60, 167.
 Japánban 265.
 Gyapottermelés 138.
 Gyapjúipar (angol) 59, 60, 168.
 Gyarmatok 119.
- Háborús hitelek 276.
 Háborús központok 247.
 Háborús pótanyagok 248.
 Hadigazdagok 249.
 Hadiipar 245.
 Hadikenyér 242.
 Haditermény r. t. 250.
 Halske 161.
 Hamburg-Amerika Linie 164.
 Harkort, Friedrich 40.
 Hatvány Deutsch Sándor 220.
 Hazai Bank 208.
 Hazai Első Takarékpénztár 205.
 Hegedűs Lóránt 269, 270.
 Hegel 224, 293.
 Heine 158.
 Helfferich 164, 298.
 Hitbizományok 216.
 Hitlerizmus 262, 294.
 Hobbes 293.
 „Homo oeconomicus” 49.
 Hugonották (szerepe az angol ipari-
 ban) 52.
- Infláció 239, 254.
 Ipar (forradalma) 24, 25.
 Iparpártolás 205.
- Jacquard 80.
 „Japán dömping” 265.
- Járadékmárka (Rentenmark) 254.
 Jaurès 233.
 Jegybankok 37.
 Jegyrendszer (a háborúban) 248.
 Jobbágyfelszabadítás 28, 30.
 Johnson (tábornok) 288.
 Jóvátételek 253.
 József (császár) 189, 195.
 Juglar, Clement 47.
- Kaliforniai aranyelet 35.
 Kandó Kálmán 221.
 Kapitalista (típus) 49.
 Kapitalizmus: meghatározása 19,
 első nyomai 10,
 eredményei 297.
 Károlyi Sándor gróf 225.
 Kartelek 128.
 Katalin II. (cárnő) 92.
 Katholikus reakció 224.
 Keletindiai Társaság 9.
 Kereskedelem forradalma 31,
 Ketteler 225, 232.
 Kettőskönyvvitel 11.
 Keynes, John Maynard 289.
 Kikötők 124.
 Kingsley, Charles 226.
 Kisbirtokrendszer 30.
 Kivándorlás 217.
 Klauzál Gábor 196.
 Kolumbusz Kristóf 9.
 Kokszkészítés 24.
 Kontinentális zár 45, 57, 81.
 Konvent (gazdasági rendelkezései)
 78. 79-
 Kooperációs mozgalom 229.
 Kornfeld Zsigmond 208, 209.
 Kossuth Lajos 194-197, 205.
 Közlekedés forradalma 38.
 Közlekedési eszközök hatása 43.
 Közös vámterület (osztrák-magyar)
 198.
 Kraus, J. B. 9.
 Kropotkin 90.
 Krupp 155.
 Kutter 227.
 „Kustár”-ipar (Oroszországban) 92.

- Ladányi Jenő 248.
 Lafayette áruház 164.
 Laissez faire-elv 223.
 Lajos, XIV. 14, 76.
 Lajos XVI. 15.
 Lajos Fülöp 84, 85, 109.
 Lamarck 63.
 Lánckereskedés 248.
 Lánczy Leó 219.
 Landry, A. 178.
 Lassalle 68, in, 223, 225, 232.
 Laval (feltaláló) 125.
 Laveleye 8.
 Law (skót bankár) 11.
 Le Bon (feltaláló) 126.
 Le Blanc 80.
 Lenin 97, 291.
 Leo, XIII. 107.
 Le Play 90, 22\$.
 Leroux 86.
 Liebig, Justus 28.
 Liebknecht 113.
 Liefmann 129.
 Lipót, I. 216.
 List, Fr. 33, 41, 60, 133, 153, 158,
 194, 222.
 Lloyd George 241.
 Locke 295.
 Louvre áruház 164.
 Lowe«, William 64.

 Macadame 39.
 Mac Cormick 141.
 MacDonald 233.
 Mac Kinley 149.
 Magyar Általános Hitelbank 205.
 Magyar Jelzáló Hitelbank 219.
 Magyar Leszámítoló és Pénzváltó
 Bank 205.
 Malthus 65, 66.
 Manchesterizmus 68.
 Marconi 125.
 Martin-féle vasolvasztó 125.
 Marx 64, 67, 97, 102-107, 11-
 112, 232.
 Mendelsohn and Co. 164.
 Mercier de la Rivière 14.
 Merkantilizmus 132.

 Miklós, I. (orosz cár) 90, 91.
 Miklós, II. (orosz cár).
 Mill, Stuart 71, 72, 274.
 Millerand 233.
 „Mir”-intézmény 90.
 Mirabeau 77.
 Mitteldeutsche Kreditbank 154.
 Mlynarski 276.
 Montesquieu 7.
 Morgan 145, 147.
 Morrison-Bell 279.
 Mussolini 263, 264, 293.
 Műutak 39.

 „Nagy krach” 135.
 Nagy Péter (cár) 90, 91.
 Nagyszebeni Takarékpénztár 196.
 Napóleon, I.34, 41 > 45» 57» 80,109.
 Napóleon, III. 89, in, 133·
 Navratil Ákos 292.
 Nemzeti műhelyek 110.
 Nemzetközi munkamegosztás 118.
 Népesedés 18.
 Newton 12.
 Nihilisták 93.
 Norddeutscher Lloyd 164.
 Normalizálás 282.
 North, Dudley, Sir 7.

 Oppenheimer 65, 217.
 Osztrák-Magyar Bank 205.
 Owen, Robert 62, 63, 73.

 Papin 12.
 Peel 58, 70.
 Pénzkészlet 138.
 Pénzleromlás (a háború után) 245.
 Pénzügyi újjáépítés (a háború után)
 253.
 Pesti Hazai Első Takarékpénztár
 195·
 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank
 196, 205.
 Pfluger 227.
 Pitt 57.
 Place, Fr. 59, 231.
 Poincaré 233, 256.
 Potemkin 92,

- Proudhon 96, ni, no.
Puritanizmus 8, 139.
- Quesnay 13, 14, 15, 17, 67, 189.
- Racionalizálás 282.
Raiffeisen, Fr. 230.
Rathenau, Walter 241.
„Rerum novarum” 107.
Ricardo 33, 35, 65, 67, 69, 107, 274.
Rist, Charles 223.
Robespierre 108.
Rodbertus 223.
Rockefeller 130, 145, 146, 302.
Roosevelt 48, 286, 289.
Rousseau 13, 86, 95.
Rotschild, Mayer Amsel 38.
Rotschild-bankház 38, 164.
Royal Dutch 146.
Royal Mail Steam Packet Comp. 42.
Royal William (gőzös) 42.
- Saint Simon 85, 86, 98, 109.
Say, Jean, Baptiste 274.
Sayous, André Emile 9.
Sándor, II. (cár) 90, 91.
Schaeffle 48.
Schultze-Delitzsch 230.
Schultze-Gaeverrütz 165.
Schmoller 153.
Schneider et Comp. 88.
Schwab, Charles 302.
Scottish Wholsale 229.
Shell 146.
Sherman Act. 131.
Siemens, Werner 125, 161.
Sismondi 274.
Smith Adam 16, 17, 33, 52, 60, 65, 69, 107, 189, 193.
Société Générale 88.
Sombart, Werner 8, 10, 17, 18, 35, 44, 103, 105, 275, 300.
Sorel, Georges 228.
Spann, Othmar 294, 295.
Spencer, Herbert 222.
Speyer-bankház 164.
- Standard Oil Comp. 130, 145.
Stein 152.
Stephenson 40.
Stinnes-konzern 261.
Stöcker 227.
Szabadkereskedelmi mozgalom 69.
Szakszervezetek 231.
Széchenyi István gróf 45, 46, 192, 193, 196, 204, 220.
Szekfü Gyula 204.
Széntermelés eredményei 118.
Szódaipar 81.
Szolidarizmus 227, 228.
Szövetkezetek 229.
Szövetkezeti adósságok 276.
Szuezi-csatorna 121.
Születések csökkenése 178.
Sztálin 292.
Sztjerényi József báró 248.
- Takarékpénztárak 38.
Taylor 283.
Technokrácia 283.
Telekkönyv (Magyarországon) 198.
Telford 39.
Tervgazdaság 289-291.
Thiers 112.
Thureau Oangin 84, 85.
Thurzók 9, 10.
Thyssen, August 161.
Tocqueville 26.
Todt 227.
Toynbee 56.
Tőke társasformái 127.
Tőzsdék 12, 33.
Trade Union Act. 231.
Trösztök 130.
Tugan-Baranovszkij 96, 274, 275, 900.
Turgot 15, 79.
- United State Steel Corporation 147.
- Valero-féle selyemgyár 198.
Vásárok 31.
Vasút 40, 124.
Védegylet 196.
Vereinigte Stahlwerke 273.

- Világforgalom 123.
Világ gazdasági válság 273.
Világháború (gazdasági következményei) 252.
Világító gáz 126.
Villamosság gyakorlati alkalmazása 125.
Volta 12.
- Wagner, Adolf 223, 224, 294.
Wallis 47.
Watt, James 12, 28, 54, 55, 141, 147, 161.
- Webb, Sidney 228.
Weber, Max 8, 9, 19, 301.
Weisz Manfred 220.
Wertheim áruház 164.
Wesselényi Miklós báró 45, 196.
- Yto 265.
- Zeiss-lencsék 160.
Zeppelin 126.
Zollverein 153, 155.
Zsidók (a gazdasági életben) 9-

TARTALOM.

Előszó	5
Bevezetés	7

Első rész.

Az ipari forradalom.

I. A gazdasági átalakulás. A termelés és forgalom eszközei a kapitalizmus. korában.....	23
II. Angolország közgazdasága	51
III. Franciaország és Oroszország.....	76
IV. A gazdasági individualizmus ellenhatásai. A társadalmi mozgalom....	96

Második rész.

A gazdasági imperializmus.

I. A világgazdaság	117
II. Az Egyesült Államok és Németország	139
III. Anglia és Franciaország. Oroszország és a kisebb államok	165
IV. Magyarország közgazdasága	187
V. A társadalmi kérdések 1914 előtt	222

Harmadik rész.

A tőkés termelési rend válsága.

I. A világháború hatása a gazdasági életre	237
II. A világgazdasági válság	272
Irodalom.....	304
Név- és tárgymutató	309

21.371. – Kir. Magy. Egyetemi Nyomda (F.: Thiering Richárd).